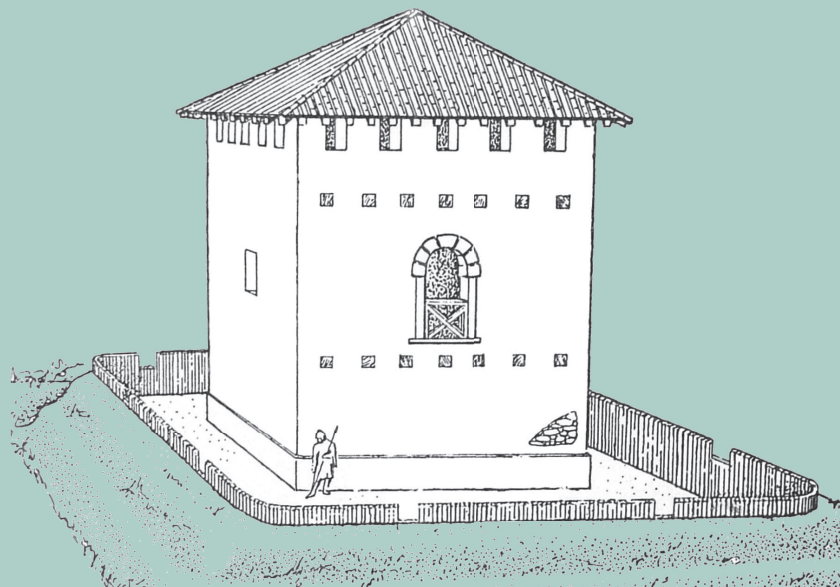

IZIDOR JANŽEKoviČ je arheolog in zgodovinar, ki opravlja doktorat iz primerjalne zgodovine na Srednjeevropski univerzi na Dunaju. V Ljubljani je vzporedno študiral arheologijo in zgodovino, ki jo je končal s povprečjem 10. Prejel je tudi Prešernovo nagrado za najboljšo magistrsko delo iz arheologije. Na Univerzi v Oxfordu je končal magisterij iz evropske zgodovine zgodnjega novega veka. Objavil je več izvirnih člankov v prestižnih revijah, kot so History of Political Thought, Journal for Maritime Research, Journal of Anthropological Archaeology, History of European Ideas in History and Anthropology. Trenutno je raziskovalec za mednarodno zgodovino na univerzi King's College v Londonu in predavatelj na projektu *Global History Lab*, ki ga vodi univerza v Princetonu.

»Kontekst povojne preteklosti in povojnih izkopavanj je ključen pri spoznavanju, zakaj je prišlo do napačne interpretacije. Odkrivanje tega skrivnostnega ozadja je potekalo kot detektivski triler, ki je občasno prešel v pravo dramo. V novonastali državi so Korošec in družina izkopavali 'z nalogo' boja za narodno ozemlje po nemški okupaciji med drugo svetovno vojno. Ta nacionalistična ideja je še vedno prisotna, saj posamezni voditelji gradijo priljubljenost na kampanji zaščite naroda, pogosto tudi zunaj meja držav, ki jih vodijo.«

citat iz knjige

IZIDOR JANŽEKoviČ: SLOVANSKO SVETIŠČE ALI SREDNJEVEŠKI STOLP?

IZIDOR JANŽEKoviČ

SLOVANSKO SVETIŠČE ALI SREDNJEVEŠKI STOLP?

Ozadje najspornejših arheoloških izkopavanj v povojni Jugoslaviji in interpretacija odkritega objekta

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta

»Študija je plod več kot desetletne raziskave, ki je vključevala raziskovalne obiske arhivov, muzejev, knjižnic in drugih dediščinskih zavodov po Sloveniji in okoliških državah. Avtor je v pričujoči interdisciplinarni študiji učinkovito uporabljal arheološke, zgodovinske, filološke in geografske vire ... Z izredno živim jezikom in smislom za pripoved je predstavil zapletene odnose med glavnimi akterji in kako so na njih vplivale osebne, karijerne ter ideološke razmere.«

Janez Mlinar (iz recenzije)

»Avtor je podrobno raziskal zakulisje problematike in predstavil izvirno tezo, zakaj je do napačne interpretacije v letih po drugi svetovni vojni sploh prišlo ... Zaključek monografije naslavlja številna pomembna vprašanja o naravi znanosti kot take. Do katere mere so znanstveniki sploh lahko neodvisni – tako v totalitarnih kakor tudi v demokratičnih sistemih. Kako interesi posamezne države vplivajo na raziskave? Odprta ostaja dilema, ali naj znanost služi 'plemeniti laži' ali pa 'resnici'.«

Simon Malmenvall (iz recenzije)

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta

Izidor Janžekovič

Slovansko svetišče ali srednjeveški stolp?

Ozadje najspornejših arheoloških
izkopavanj v povojni Jugoslaviji in
interpretacija odkritega objekta

LJUBLJANA 2023

Slovansko svetišče ali srednjeveški stolp?

Ozadje najspornejših arheoloških izkopavanj v povojni Jugoslaviji in interpretacija odkritega objekta

Avtor: Izidor Janžekovič

Lektura: Zala Mikeln

Recenzenta: Janez Mlinar, Simon Malmenvall

Tehnično urejanje in prelom: Irena Hvala

Slika na naslovnici: Antropološki laboratorij ali »okostnjaki v omarah« na ptujskem gradu (Berce, neg. št. 2438; Narodni muzej, Arheološki oddelek, Fototeka Rudolfa Berceta)

Založila: Založba Univerze v Ljubljani

Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani

Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Tisk: Birografika Bori d. o. o.

Ljubljana, 2023

Prva izdaja

Naklada: 300 izvodov

Cena: 19,90 EUR

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije)./This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na: <https://e-knjige.ff.uni-lj.si/>
DOI: 10.4312/9789612970734

Katalogna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v
Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga
COBISS.SI-ID=141009923
ISBN 978-961-297-072-7

E-knjiga
COBISS.SI-ID=141065219
ISBN 978-961-297-073-4 (PDF)

Vsebina

Uvod.....	7
Zakulisje odkritja »slovanskega svetišča« na Ptuj	13
Izkopavanja Viktorja Skrabarja leta 1909.....	14
Hitlerjev ukaz leta 1941 in kontekst izkopavanj po drugi svetovni vojni.....	17
Prva sezona izkopavanj leta 1946	30
Druga sezona izkopavanj leta 1947	47
Zaščita in zasutje »svetišča«	59
Kratka ocena izkopavanj, dokumentacije in objav	66
Daleč od zaključka	70
Slovansko svetišče ali obrambni stolp?	73
Kontekst debate	74
Arkona	77
Argumentum ex silentio	86
Argumentum ex absentio	89
Odsotnost in prisotnost grobov.....	90
Omet na prstenih stenah	91
Vpliv vode in talne vlage.....	93
Lesena nadgradnja in domnevni požar.....	94
Tlak v več plasteh ali plenilni jarki	99
Poznoantična trdnjavnica ali galo-rimsko svetišče?	103
Podoba Objekta in bližina zahodnega stolpa.....	107
Poznoantični burgus ali visokosrednjeveški bergfried?.....	110
Proti zaključku	113
Od antične Petovione do srednjeveškega Ptuja	115
Prelom ali kontinuiteta med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom?	116
Kontinuiteta ali prelom na območju Ptuja?	118
Naravne razmere in prehod čez reko Dravo	120
Geneza imen Pettau in Ptuj iz Petovione	123

Zgodovinski, epigrafski in numizmatični viri	123
Arheološki viri	125
Trk ali sožitje stare in nove vere?.....	128
Uveljavitev fevdalnega reda	131
Zaključek	141
Zahvala	147
Povzetek	149
Summary	151
Viri in literatura	153
Imensko kazalo	181

familiae

Uvod

V se države, in ne samo totalitarne, sledijo sloganu Partije iz romana *1984* Georgea Orwella (1949): »Kdor nadzira preteklost, nadzira prihodnost; kdor nadzira sedanjost, nadzira preteklost.« Med drugim so države želele nadzirati tudi mit o skupni preteklosti. Arheologija je običajno vpeta v državne in nacionalne institucije, saj se zanaša na financiranje nacionalnih držav, kar se sicer v zadnjih desetletjih z načelom »plača povzročitelj obremenitve« (*polluter pays*) počasi spreminja. Vpliv nacionalnih ideologij na arheološko misel in prakso je precej dobro raziskan (Fowler 1987; Kohl in Fawcett 1995; Kohl 1998; Bernbeck in McGuire 2000; Díaz-Andreu 2014; Shnirelman 2014; Hutchings in Dent 2017). Srednje- in vzhodnoevropske arheologije imajo dolgo »romantično« tradicijo, ki je bila deležna precej pozornosti (Sklenář 1983; Härke 2000; Geary 2003; Maner 2018), medtem ko je arheologija v komunistični Jugoslaviji šele v zadnjem času pritegnila več pozornosti (Novaković 2011, 2015, 2021; Lorber 2019, 2020, 2021, 2022; Lorber in Novaković 2020; Janžeković 2017a, 2021a).

Cilj študije je poleg predstavitve konkretnega primera predstaviti arheološko prakso in teorijo v totalitarnem komunističnem režimu povojne Jugoslavije ter ju postaviti v kontekst z njunimi pred- in medvojnimi predhodnicami. Postavlja se zanimivo vprašanje, ali je tudi arheologija lahko »totalitarna« (Arnold 1990). Poleg tega predstavim motive in interese arheologov, ki so delali v različnih režimih, da bi bolje razumeli, kako so se spopadli s prehodi in raznimi nacionalnimi projekti. Čeprav je komunizem uradno propagiral bratstvo narodov, se je pogosto zatekel k nacionalističnim agendam. Države so promovirale in pogosto še vedno promovirajo nacionalne mite preteklosti, da bi združile državljane, pogosto proti »dednemu sovražniku«, kar je bilo posebej očitno ob razpadanju Jugoslavije (Janković in Janković 1990; Slapšak 1993; Slapšak in Novaković 1996; Novaković 2000, 2007a, 2007b; Mirnik Prezelj 1998; Palavestra 1994, 2005, 2011; Milosavljević 2017, 2022).

S tem povezana kulturnozgodovinska paradigma je bila takrat in je pogosto še danes temeljna arheološka metoda, ki so jo le redko kritizirali. Arheološke kulture so namreč pogosto identificirali z določenimi ljudstvi in kulturami (Jones 1997). Šele v šestdesetih letih 20. stoletja so bile takšne metode postavljene pod vprašaj, čeprav niso bile popolnoma zavržene. David L. Clarke (1968, 11–13) je izpodbijal to idejo z izrecno navedbo, da »arheološka kultura ni ne rasna skupina, ne zgodovinsko pleme in tudi ne jezikovna enota; je preprosto le arheološka kultura«. Stephen Shennan (1989, 5) je šel še korak naprej in arheološko kulturo opredelil kot »kompleksno ter nezadovoljivo

razlagalno strukturo«. Vendar je bila enačba med arheološko kulturo in etnično entiteto zelo razširjena in splošno sprejeta v Evropi sredi 20. stoletja.

Podobni procesi so se odvijali tudi v drugih povojnih državah. Ena posebnost Jugoslavije, ki si jo deli z nekaterimi drugimi državami, je, da je bila nadnacionalna oziroma večnacionalna država. Težko bi jo sicer označili za imperij, saj so posamezne republike (in nacije) imele razmeroma visoko stopnjo avtonomije. Še pred drugo svetovno vojno je potekal poskus konstituiranja enega naroda ali integralnega jugoslovanstva, ki je bil v povojni Jugoslaviji živ predvsem na narodnostno mešanih območjih (BiH) in pri otrocih staršev različnih narodnosti. Komunistična partija Jugoslavije je sicer že pred drugo svetovno vojno uporabljala ali zlorabljala nacionalne simbole in vprašanja na škodo mednarodnih socialističnih idej (Shoup 1968; Djilas 1991; Djokić 2003; Ramet 2006; Haug 2012; Ivešić 2020, 2021, 2022; Lukanc 2017, 2019, 2022).

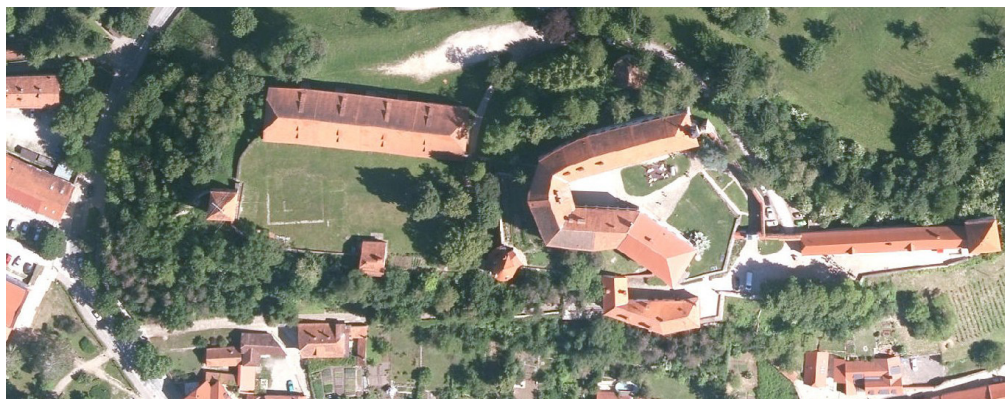
V tem kontekstu velja ob nacionalistični omeniti še kolonialno arheologijo, ki je zagovarjala tezo, da kolonizirani narodi ne morejo imeti izvirne materialne kulture, ampak je ta le variacija nekoga drugega. Patrick K. Fazioli (2012) je dokazal, kako je bil pravzaprav nemški pristop do arheologije zgodnjega srednjega veka v jugovzhodnih Alpah popolnoma kolonialen. Slovence so namreč obravnavali kot *tabula rasa* ali prazni list, ki ga je mogoče poljubno spremeniti. Pri tem velja poudariti, da pogosto »konflikti o preteklosti postanejo konflikti v sedanjosti« (Kasianov 2022, x). Prav zato je po okupaciji in po vojni prišlo do takšnega silovitega odziva »koloniziranega« na kolonialno paradigmo. Celo prvi slovenski zvočni celovečerni igrani film ima precej pomenljiv naslov in sporočilo: *Na svoji zemlji* (1948).

Osredotočam se na polemiko »staroslovanskega svetišča« kot vstopno točko ne le za arheološke, ampak tudi antropološke nacionalistične analize. Obe disciplini sta pogosto tesno sodelovali pri določanju etnične pripadnosti preteklih ljudstev na podlagi grobišč, skeletov in njihovih pridatkov, pri čemer je srednji vek pogosto igral odločilno vlogo (Williams in Clarke 2020; Promitzer 2001; Županič 2006). Fizična antropologija se je po koncu druge svetovne vojne le postopoma odrekla merjenju lobanj in določanju etničnosti, zato je bila ta metoda v prvih povojnih letih še popolnoma sprejeta. In čeprav smo nato spoznali, da biološki dejavniki (oblika skeleta ali lobanje) ne morejo določiti kulturne identitete (narod), pa danes ponavljamo iste napake z genetskimi analizami.

Da bi razumel problem, sem se ga lotil čim bolj »holistično« in mikrozgodovinsko. Obiskal sem arhive, muzeje in druge institucije, ki skrbijo za kulturno dediščino. Analiziral sem najdbe in dokumentacijo izkopavanj, terenske dnevnike, poročila o izkopavanjih, zapisnike sestankov, poročila zaupnih ovaduhov, knjige in članke ter opravil več intervjujev. Naj izrecno poudarim, da ne podajam vrednostnih sodb o nobenem arheologu ali antropologu, ampak poskušam njihova dejanja in analize predstaviti v ustreznem kontekstu. Nikogar ne razbremenjujem niti obtožujem. Ta knjiga ni mišljena kot napad *ad personam*, ampak jo je treba brati kot »napad« *ad modum operandi*.

»Naj hudič vzame vse skupaj,« je na ptujskem gradu napisal Josip Korošec v svoj terenski dnevnik za 25. junij 1947. Kaj bi lahko privedlo Korošca na zahodnem platu ptujskega gradu preko roba, da je deloma iz obupa in deloma iz jeze poslal vse k hudiču? Podrobneje sicer predstavim ta citat v primernem kontekstu, tukaj pa naj zadoštuje, da je Korošec med arheološkimi raziskavami odkril objekt, za katerega je razmeroma hitro sklenil, da gre za »slovansko svetišče« iz 7. stoletja (odslej tudi Objekt). Vsi seveda tej interpretaciji niso verjeli in so mu nasprotovali. Franjo Baš, direktor mariborskega muzeja, je posebej ostro zavračal Koroščevo tezo in predlagal, da gre za negativ stolpa. Vsekakor gre za enega izmed najbolj perečih problemov arheologije na Slovenskem (Curk 1995, 192–193).

Kaj so torej v povojnih letih sploh delali na zahodni terasi ptujskega gradu? Zahodna terasa je obkrožena z obzidjem, ki ga na severu zamejuje velika žitnica iz 18. stoletja, na jugu je južni pravokotni stolp ali »vrtna hišica,« na zahodu stoji zahodni stolp, proti jugovzhodni smeri je še en okrogli stolp, medtem ko je proti vzhodu osrednja grajska kopa. Površina tega platoja meri več kot 3000 m², na okvirno 255 m nadmorske višine, to se pravi več kot 40 m nad reko Dravo in kakšnih 10 m pod vrhom osrednje grajske kope. Pobočje grajskega hriba je precej položnejši na severu, na zahodu in jugu pa precej strmo (slika 1). Turnirski prostor (*Turnierplatz*), kot se še drugače imenuje ta prostor, je sicer neoromantična skovanka iz 19. stoletja. Dimenzije prostora in viri sami namreč ne dopuščajo oziroma omenjajo kakršnihkoli iger ali turnirjev. V 17. stoletju so na ohranjenem načrtu ta plato že imenovali grajski park (*Schloschgarten*).

Slika 1: Ptičja perspektiva na ptujski grad in zahodni plato

Študije sem se lotil karseda celostno in je plod skoraj desetletne interdisciplinarne raziskave (Janžekovič 2016, 2017a, 2017b, 2018, 2021). Uporabil sem metodo vplivnega ameriškega antropologa Cliforda Geertza. Gosti opis (*thick description*) zahteva poznavanje najmanjših podrobnosti in na videz nepomembnih malenkosti. S pozornim

branjem (*close reading*) se da priti karseda blizu dogajanju, »kot se je dejansko zgodilo«, če sledim navodilom »očeta moderne zgodovine« Leopolda Rankeja. Pri tem gre za ideografsko ali hermenevtično metodo vživljanja (*Einfühlung*). Ta določa poglobljeno analizo virov in literature, saj moraš, da bi razumel celoto, najprej razumeti del in obratno.

Knjiga se naslanja zlasti na arhivske, časopisne in druge objavljene vire. Terenska dokumentacija, obrazci in korespondenca z izkopavanj v letu 1946 je v Zgodovinskem arhivu na Ptuju (ZAP; škatli 4 in 7 v Zbirki Muzejskega društva 1605–1961), dokumentacijo o izkopavanjih v letu 1947 pa hrani Inštitut za arheologijo SAZU v Ljubljani (IZA; mapa Slovansko svetišče na Ptujem gradu; Poročila in terenski dnevniki: škatla 5). Ključne kontekstualne podatke stranskih igralcev in institucij, ki sicer niso neposredno sodelovali pri izkopavanjih, a pomembno osvetlijo določene aspekte izkopavanj, hranijo še Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani (ARS; škatli 54 in 60 v AS 231 Ministrstvo za prosveto), Informacijsko-dokumentacijski center ZVKDS v Ljubljani (INDOK; mape za leta 1946–55), Narodni muzej Slovenije v Ljubljani (NMSlo; Spisi 1946–49) in Biblioteka SAZU v Ljubljani. Dokumentacijo o izkopavanjih, predvsem ogromno fotografij z izkopavanj in Bercetove merilne zapisnike, hrani še Arheološki oddelek Narodnega muzeja Slovenije.

Knjiga vsebuje tudi elemente ustnih zgodovinskih virov ali ustnega izročila (*oral history*), saj so bili vir za ključne podatke poleg arhivskih dokumentov še pogovori s sinom vodje izkopavanj na ptujem gradu Josipa Korošca, Josipom Korošcem, in enim glavnih arheologov zgodnjega srednjega veka pri nas, Andrejem Pleterskim. Korošec je bil med izkopavanji star pet in šest let, a se je nekaterih stvari dobro spominjal. Pleterski pa je bil v veliko pomoč pri pisanju študije, saj mi je razjasnil številne nejasnosti. Splošno stanje v povojni Jugoslaviji opišem s številnimi krajšimi ekskurzi in orisi življenja, da bi pokazal vpliv ozračja v državi na razne »prestižne« teze, ki so jih brali tudi na državnem in mednarodnem vrhu.

V dveh sezonah arheoloških izkopavanj na ptujem gradu je bilo odkritih več kot 300 grobov iz pozne antike in zgodnjega srednjega veka, različnih rimskih objektov in ostankov prazgodovinske naselbine. Najdišče je bilo izjemno kompleksno in takšno multiperiodno najdišče bi bilo težko izkopati in interpretirati danes, kaj šele v letih 1946 in 1947, ko so bili pogoji daleč od idealnih za »objektivne« arheološke analize. Če je bil v prvi sezoni poudarek na antropološki analizi okostja in arheološkem preučevanju nagrobnih artefaktov, je bil namen druge sezone nadaljnje raziskovanje in varovanje strukture, ki jo je Korošec interpretiral kot »staroslovansko svetišče«.

David Lowenthal meni, da »*najsi jo slavimo ali zavračamo, se ji posvečamo ali jo ignoriramo, preteklost je vsenavzoča*« (Lowenthal 1985, xv; 2015; Merriman 1991). Kontekst povojne preteklosti in povojnih izkopavanj je ključen pri spoznavanju, zakaj je prišlo do napačne interpretacije. Odkrivanje tega skrivnostnega ozadja je potekalo

kot detektivski triler, ki je občasno prešel v pravo dramo. V novonastali državi so Korošec in družina izkopavali »z nalogo« boja za narodno ozemlje po nemški okupaciji med drugo svetovno vojno. Ta nacionalistična ideja je še vedno prisotna, saj posamezni voditelji gradijo priljubljenost na kampanji zaščite naroda, pogosto tudi zunaj meja držav, ki jih vodijo.

Knjiga je sestavljena iz treh večjih delov. Prvi del govori o ozadju izkopavanj, ki jih postavim v širši politični in gospodarski okvir. Prva poveljna leta so bila posebej pestra, saj se je nova Jugoslavija borila za svoje meje, predvsem meje z Italijo, kar je vplivalo tudi na izkopavanja in interpretacije v notranjosti. V drugem delu se posvetim Objektu in argumentom ene ter druge strani, hkrati pa vse argumente soočim z rezultati svoje raziskave in svežih primerjav. Pri razlagi Objekta se postopoma pomikam od svetišča do stolpa. Tretji del pa se sooči s širšo sliko, in sicer z vprašanjem kontinuitete in preloma med antiko in srednjim vekom, posebej na območju Ptuja, ki je ob Bledu in Kranju najboljše arheološko raziskano zgodnjesrednjeveško naselje v Sloveniji. V študiji primerjam različne vrste virov, od zgodovinskih in arheoloških do geografskih in filoloških, pri nekaterih virih predstavim tudi novo branje.

Zakulisje odkritja »slovanskega svetišča« na Ptuj

V Zgodovinskem časopisu se je pred skoraj 75 leti odvijala napeta debata, ki še danes buri duhove. Na tnalu je bila problematična interpretacija »slovanskega svetišča«, ki naj bi ga odkrili na Ptuj. V prvem delu knjige predstavim zanimivo zakulisje izkopavanj zloglasnega »svetišča« v »divjih« letih povojne Jugoslavije. Odkritje in interpretacijo postavim v širši kontekst gradnje države in nacije (Jugoslovani) po drugi svetovni vojni, ko so arheologi, antropologi in zgodovinarji postavljali temelje novi državi.

Slika 2: Pogled proti Z na izkopavalno polje na zahodnem platoju oktobra 1946
(Berce, neg. št. 2441)

Izkopavanja Viktorja Skrabarja leta 1909

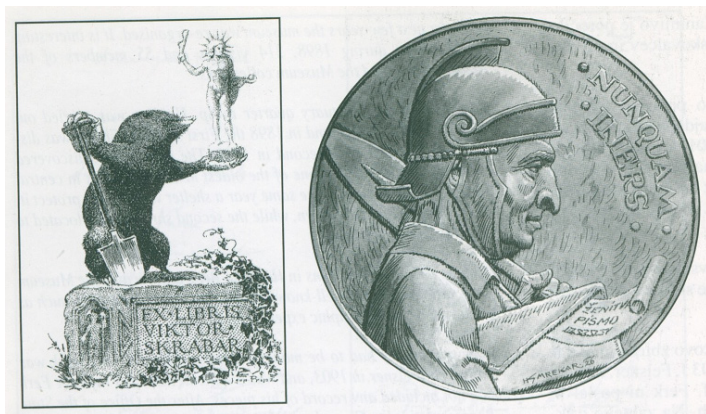
Arheologi so na Ptuju in njegovi neposredni okolici z načrtnimi izkopavanji pričeli proti koncu 19. stoletja. Prvih sistematičnih arheoloških izkopavanj se je poleti 1889 lotil graški gimnazijski profesor geografije in zgodovine Franc Ferk (1844–1925; Emeršič 1993; Jurkovič 1996). Še pred vzpostavitvijo Muzejskega društva leta 1893 so raziskovali rimsko Petoviono, artefakte pa odnašali v *Joanneum* v Gradcu, kar je bil tudi razlog za vzpostavitev muzeja. Ustanovitelji, člani Olepševalnega društva (*Verschönerungsverein*), so namreč hoteli obdržati arheološke najdbe »doma« (Mikl–Curk 1969, 7–9; Vomer–Gojkovič in Kolar 1993, 9–13). Kljub temu si je *Joanneum* zadržal pravico do »pomembnejših najdb« še po vzpostavitvi muzeja na Ptuju. Tam so večinoma delali arheologi t. i. dunajske šole, med njimi so bili najbolj znani Hans Winkler, Walter Schmid, Balduin Saria in Mihovil Abramič. Prva svetovna vojna ni povzročila večjega preloma v arheologiji na Slovenskem, saj je večina arheologov nadaljevala izkopavanja, vse pomembnejše arheološke publikacije pa so bile še vedno napisane v nemščini.

Nekaj arheologov, aktivnih pred prvo svetovno vojno, je bilo vključenih tudi v dogajanje po drugi svetovni vojni. Predvojna arheološka »kolega« Schmid in Saria se očitno nista preveč marala. Tako je Schmid novembra 1946, ko so izkopavanja na ptujskem gradu že potekala, odgovoril Jožetu Kastelicu na njegovo kritiko teksta, v katerem »greste, ne z uma svitlim mečem, kar s kolom nad mene. Ne morem se temu dovolj začuditi. Ali ste kot učenec Baldvina Saria podedovali njegovo sovraštvo do mene? Ali veste, kaj je ta človek meni storil? Denunciral me je pri tukajšnji Gestapo kot nemški državni nevarnega človeka, ki se v Ljubljani družil z deutschfeindliche Gesellschaft, pri policiji v Mariboru in Ptuju me je pa denunciral kot nemškega špiona in organizatorja pete kolone, istotako pri deželni vladi v Ljubljani« (NMSlo 535/46). Abramič, ki je med obema vojnama v nemščini napisal temeljni vodnik po ptujskih arheoloških spomenikih (1925), je ohranil razmeroma tesne vezi s Ptujčani po koncu druge svetovne vojne, ko je sprejel funkcijo upravnika najstarejše muzejske ustanove na Hrvaškem, Arheološkega muzeja v Splitu. Večkrat je celo osebno obiskal izkopavanja na zahodni terasi ptujskega gradu.

V tem času sicer poudarek ni bil na zgodnjesrednjeveški zgodovini, ampak na antičnem naselju *Colonia Ulpia Traiana Poetovio*, enem najpomembnejših rimskih mest v osrednjem Podonavju (Horvat et al. 2003; Raisp 1858). Saria, ki je bil po mnenju Mitja Guština »edini arheolog iz Slovenije s precejšnjim mednarodnim ugledom« (Guštin 2019, 19; Mlinar 2019), je v tridesetih letih 20. stoletja vodil prvi vsejugoslovanski arheološki projekt, *Arheološka karta Jugoslavije* (*Archäologische Karte von Jugoslawien*; Klemenc in Saria 1936; Saria 1964). Prvo srečanje za ta topografski projekt so leta 1935 prav na Ptuju organizirali Balduin Saria, Viktor Skrabar in Josip Klemenc.

Ptuj je imel že v tem času širši arheološki sloves. Septembra 1937 je imela mednarodna skupina arheologov in geografov, ki je sodelovala pri kartografskem pregledu rimskega cesarstva (*Tabula Imperii Romani*) pod vodstvom O. G. S. Crawforda, eno od srečanj na Ptuj (Vomer-Gojkovič in Kolar 1993, 15–16). Zgodnjesrednjeveško arheologijo na Slovenskem so torej v tem času zasenčile izjemne prazgodovinske in rimske najdbe (Pleterski 2001; Milavec 2009; Guštin 2017).

Do svoje smrti leta 1938 je bil za na Ptuj odkrite artefakte zadolžen ljubiteljski arheolog, notar in domoznanec Viktor Skrabar (1877–1938), *spiritus agens* muzejskega društva in arheologije na Ptuj (Fran 1953, 13–14; Lamut 1993, 14–15). Med številnimi izkopavanji na Ptuj je Skrabar prvi izkopaval tudi na zahodnem platoju ptujskega gradu. Graščak Johann Josef Herberstein-Proskau (1854–1944) je zaradi prošenj in pobud mnogih arheologov dovolil omejeno arheološko izkopavanje platoja, da bi tam izkopali predvideno antično trdnjavo. Jeseni leta 1909 je dober mesec dni izkopavanja na zahodni terasi vodil prav Skrabar. Najprej je skozi zemljen nasip na severnovzhodnem pobočju izkopal dva jarka, a ni mogel podati konkretnega odgovora glede nastanka te obrambne konstrukcije. Ker je voda med izkopavanjem zalivala jarka, ni mogel kopati do geološkega sloja. Izkopal je še puščične osti in poznorimske novce.

Slika 3: Skrabarjev *ex libris* in Smrekarjeva karikatura Viktorja Skrabarja z letnico 1926 s pripisom »NUNQUAM INERS« (nikoli len; Vomer-Gojkovič in Kolar 1993, 14)

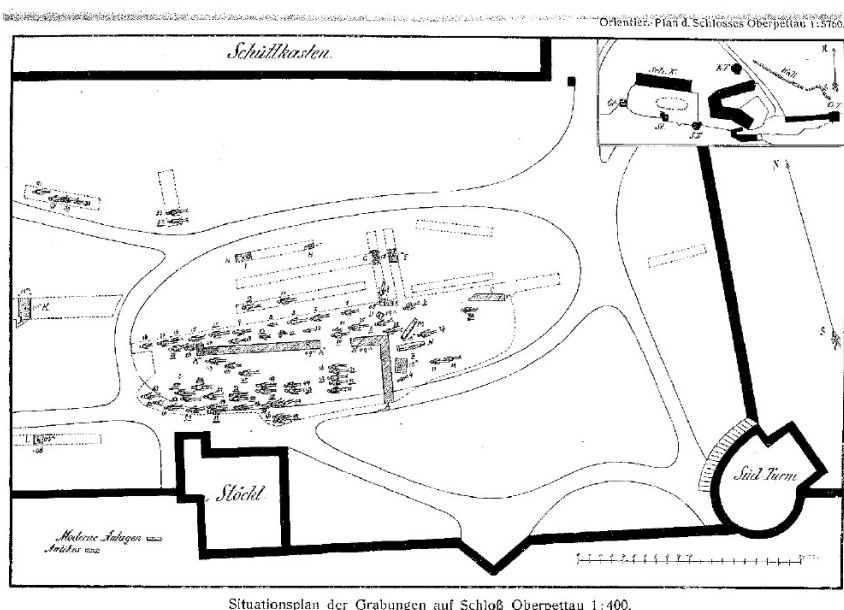
Julija leta 1949 je dobre tri tedne izkopavanja s študenti arheologije Filozofske fakultete v Ljubljani vodil Josip Korošec (Sekcija za arheologijo, Zgodovinski inštitut SAZU). Preko tega obrambnega nasipa je izkopal dva preseka, okvirno dolga deset metrov in široka dva metra. Preseka sta potekala preko najširšega srednjega dela, kjer je bil nasip odlično ohranjen. Glede na polnilo je po Korošču šlo za mladi ali pozni fortifikacijski element, predvidoma iz poznega srednjega veka, morda celo iz zgodnjega novega veka (Korošec 1951).

Potem se je Skrabar osredotočil na vzhodni del zahodnega platoja, kjer je bil park z eksotičnimi in okrasnimi rastlinami. Arheološke raziskave so zato bile omejene z ohranitvijo teh rastlin. Na tem območju je bila do globine 75 cm nasuta zemlja za izravnavo zahodne terase. V tem »nasutju« je bilo veliko poznorimskih novcev, fragmentov opek in keramičnih posod. Do treh metrov je segala plast gline, v kateri je bilo tudi veliko ruševin zidu in dveh marmornatih stebrov. Najpomembnejše odkritje za to knjigo pa je 66 zgodnesrednjeveških grobov, ki jih je Skrabar primerjal s keltiško kulturo na severu (na Koroškem in Štajerskem) in drugimi »južnoslovanskimi nekropolami na Hrvaškem, v Slavoniji in na Kranjskem« (Skrabar 1910, 14).

Grobne pridatke je Skrabar primerjal tudi z odkritimi artefakti na grobišču v Spodnji Hajdini, kjer je leta 1907 izkopaval lekarnar in amaterski arheolog Frančišek Pollak, ponovno pa je izsledke objavil Skrabar leta 1912. Pollak je odkril dvajset grobov v Spodnji Hajdini in podprl teorijo o slovanski naravi grobov. Zaključil je skoraj programsko, da *»če se bode kdaj posrečilo odkriti pri nas večje naselbine slovanskega izvora, bode prisvetilo tudi več luči v to, sedaj še v gosto temo zavito poglavje, in marsikatero trditev romanskih in germanskih zgodovinarjev bo [treba] popraviti ali celo opustiti«* (Pollak 1907, 229). Enako v slovansko »korist« je sklenil še Skrabar v nemščini (1912, 339). To naj služi samo kot primer, da so bile nacionalistične analize v arheologiji prisotne že veliko pred prihodom fašistov, nacistov in komunistov.

Skrabar je na zahodni terasi ptujskega gradu odkril še nekoliko ostankov antičnih zidov, ki so bili globlje od pokopov. Večina teh zidov je bila sestavljena iz posameznih večjih nepovezanih kamnov, na globini 90 cm pa je odkril še 80 cm širok in zgoraj poravnan zid iz lomljenca. Linija zidu je bila na sredini prekinjena, kar lahko nakazuje na vhod. Sledi estriha Skrabar ni zaznal, je pa bilo notranje območje v tem sloju zapolnjeno s plastjo gline. Z južnim stolpom in obzidjem bi lahko šlo za kvadrat, toda za potrditev tega bi bila nujna raziskava širšega območja terase. Poudaril je tudi, da je bil »Skrabarjev« zid pod grobom št. 24, zato je bil starejši od grobov (Skrabar 1910, 15–16; Korošec 1947b, sl. 9).

S pomočjo Skrabarjevega dnevnika in skic, ki jih hrani Zgodovinski arhiv na Ptuj (ZAP Viktor Skrabar, Pettau 1909), ter lastnih izkopavanj je kasneje Korošec obnovil Skrabarjevo tehniko izkopavanj. Skrabar je izkopaval v obliki mreže enega metra širokih in različno dolgih rovov v raznih smereh (na Skrabarjevem situacijskem načrtu so označeni v obliki podolgovatih pravokotnikov). Na podlagi te ugotovitve je Korošec točno ocenil, da plato ni dovolj preiskan, ker Skrabar ni raziskoval do geološkega sloja, in da je tam še veliko »nedotaknjenih grobov« (Korošec 1947b, 6–7). To je tudi razlog, da se »Skrabarjevi« grobovi pojavljajo tudi med »Koroščevimi« skeleti (Korošec 1999, priloga). Zaradi te delne raziskanosti grobišča na ptujskem gradu so po vojni sklenili izvesti dodatna izkopavanja, a ključni motiv je prišel od drugod.

Slika 4: Situacijski načrt Viktorja Skrabarja iz leta 1909 (Skrabar 1910)

Hitlerjev ukaz leta 1941 in kontekst izkopavanj po drugi svetovni vojni

Da bi dobro razumeli povojni čas in izkopavanja, je treba razumeti medvojni čas in nemško okupacijo. Adolf Hitler se je po deževni noči na hladno in oblačno soboto, 26. aprila 1941, okrog 9.30 nenapovedano pojavil v Mariboru (Hajdinjak 2016). Hitler se je sicer po začetku vojne redko pojavljal v javnosti, zato je imel njegov obisk posebno težo; posneli so ga tudi s kamero in vključili v nemška tedenska poročila oziroma *Die Deutsche Wochenschau* (št. 558, 16. maj 1941, ca. 5:44–6:46). Želel je namreč osebno pogledati in predstaviti svojo novo pridobitev, ko so sile osi v izredno hitri vojni razkosale Jugoslavijo.

S tem obiskom Spodnje Štajerske se je povezoval njegov zloglasni ukaz štajerskemu gauleiterju, Sigfriedu Uiberreitherju: »*Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch*« (Napravite mi to deželo spet nemško). Dolgo je veljalo, da je ta ukaz izustil v Mariboru, a si je v le dobri uri obiska ogledal samo most in pozdravil lokalno nemško kulturno zvezo (*Kulturbund*), ni pa imel javnega govora. To povelje je podal 6. aprila 1941 ob začetku napada na Jugoslavijo, čemur je pritrdil Uiberreither v intervjuju za *Marburger Zeitung* (29. april 1941, 4), kmalu po Hitlerjevem obisku. Glede na intervju naj bi Hitler izdal ta »ukaz« pred tremi tedni, torej nekje okrog začetka napada na Jugoslavijo.

Manj znana pa je osebna dimenzija tega obiska. Njegov profesor zgodovine na realki (*Realschule*) v Linzu je bil Leopold Pötsch (1853–1942), ki je kasneje poučeval tudi Adolfa Eichmanna. Pötsch je poimensko naveden kot vir navdiha v Hitlerjevi knjigi, manifestu in avtobiografiji *Mein Kampf* (Moj boj). V tej knjigi je Hitler namreč prav Pötschu in njegovim lekcijam pripisal odločilen pomen za preostanek življenja, sploh v kontekstu rastočega nemškega nacionalizma (Hitler 1999, 14–15; Shirer 1990, 14).

Kakšna je torej povezava Hitlerjevega obiska Maribora leta 1941 in Pötscha? Pötsch je v osemdesetih letih 19. stoletja poučeval tudi v Mariboru, le nekaj dni pred obiskom Maribora pa se je Hitler osebno srečal z ostarelim in upokojenim Pötschem v Celovcu. Pri tem seveda velja opozorilo, da monokavzalne teorije redko držijo, zato bi bilo preveč poenostavljeno iskati krivca za Hitlerjevo ravnanje in njegov vzpon samo v njegovem nekdanjem profesorju zgodovine, čeprav mu je celo Hitler sam pripisal odločilno vlogo v svoji avtobiografiji.

Slika 5: Hitler v avtu pozdravlja navdušeno množico v Mariboru 26. aprila 1941
(Hajdinjak 2016, 24; *Die Deutsche Wochenschau*)

Pri Hitlerjevem ukazu ni šlo le za politično floskulo, ampak za dejanski raznarodovalni načrt območja Spodnje Štajerske, ki se je najprej izvajal z množičnimi deportacijami slovenskih duhovnikov in intelektualcev, pozneje pa so germanizacijo izvajali s šolskim poukom, nemškimi kulturnimi prireditvami in postopno akulturacijo (Ferenc 2006–2010). Hitler je recimo opozarjal na »večno in brezmišno bitko za nemški jezik, nemške šole in nemški način življenja« (Hitler 1999, 11).

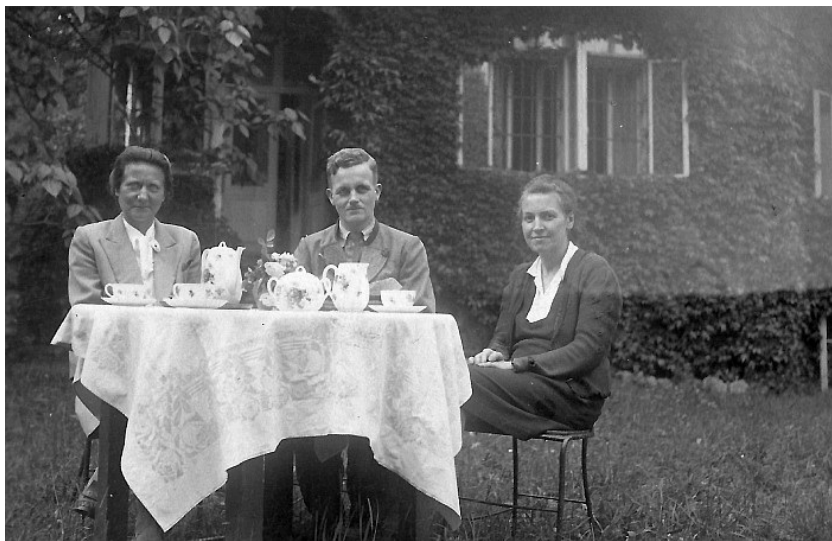
Ta načrt je temeljil še na tekstih nemških arheologov, geografov in zgodovinarjev, ki so pogosto dajali ideološko podporo nacističnemu osvajalskemu stroju (prim. *Abnenerbe*). Karl Ernst Haushofer je na primer skoval izraz *Lebensraum* ali življenjski prostor, ki ga je Hitler uporabljal v svojih delih preko Haushoferjevega učenca Rudolfa Hessa, ki je Hitlerju pomagal napisati njegovo knjigo, ko sta prestajala zaporno kazen zaradi poskusa državnega udara ali pivskega puča v Münchnu novembra 1923 (Heske 1987).

Ključno ideološko opravičilo osvajanja je bila trditev, da so bila nekatera zemljišča prej del nemške poselitve, zlasti v zgodnjem srednjem veku, kar sta za jugovzhodnoalpsko regijo dobro predstavila Patrick K. Fazioli (2012) in Michael Wedekind (2019). V drugih delih Evrope so te nacionalsocialistične trditve vključevale tudi druga obdobja, kot sta prazgodovina, kar je nazadnje prikazal J. Laurence Hare (2014, 2015), in visoki srednji vek s poudarkom na gradovih, kot je nedavno predstavil Fabian Link (2014, 2015; Link in Hornburg 2016). Čeprav so se nacionalistične interpretacije arheoloških artefaktov začele že dolgo pred prihodom nacistov na oblast, je imela njihova zloraba arheologije pri upravičevanju različnih politik radikalne in katastrofalne posledice.

Tukaj naj izpostavim samo najbolj zloglasnega nemškega arheologa, ki so ga kasneje slovenski arheologi redno citirali in kritizirali. Karl Dinklage (1907–1987) je bil eden vodilnih nemških arheologov za obdobje preseljevanja ljudstev in zgodnjega srednjega veka, med letoma 1935 in 1942 je bil tudi član Inštituta za jugovzhodne študije (*Südostinstitut*) Münchenske univerze. Dinklage je bil vodja pra- in protohistoričnega dela na nacističnem Inštitutu za koroške deželne raziskave (*Institut für Kärntner Landesforschung*) v okviru Univerze v Gradcu. Kot datum ustanovitve je bil določen 10. oktober 1942 v Celovcu, kar seveda ni bilo nobeno naključje. S tem datumom so namreč želeli spomniti na koroški plebiscit iz leta 1920, ko se je južna Koroška odločila za bivanje pod Avstrijo in ne takratno Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ta inštitut je imel izrecno nalogo, da pomaga pri nacistični ponemčevalni politiki in da »razvije v neizpodbitni obliki ideologijo nemškega zahtevka po Gorenjski kot prostoru prastare nemške naselitve«, kot so ob otvoritvi poročali v glavnem koroškem časniku, *Kärntner Zeitung* (30. september 1942; Wedekind 2007, 117–119; Fazioli 2012; Pleterski 2002).

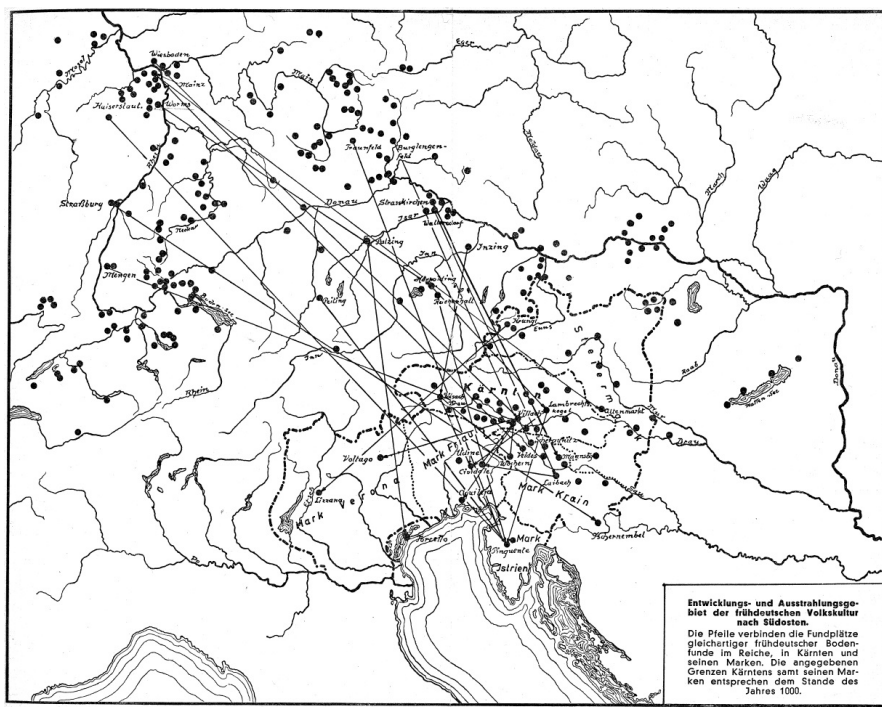
Kako so torej arheologi oziroma arheološki teksti vplivali na (nacionalistično) politiko tistega časa? Na primer Dinklage je svoj članek ob nemški zmagi v vojni z Jugoslavijo pričel tako: »Skozi ponovno pridružitve Spodnje Štajerske in večjega dela Kranjske v rajh je prišlo zelo staro nemško kulturno in naselbinsko območje iz slovanske tuje oblasti domov« (Dinklage 1941, 235). Enako je poprej »dokazoval« za Češko ali Egerland (češ. *Chebško*) (Dinklage 1940), pozneje še za celo Kranjsko (Dinklage 1943). Julija in avgusta 1943 je Dinklage med drugim vodil tudi majhna arheološka

izkopavanja na Bledu, saj je želel izpodbiti teze svojih predhodnikov. Alfons Müllner (1840–1918), kustos v Deželnem muzeju v Ljubljani, je bil prvi, ki je najdbe z Bleda pripisal Slovanom, Walter Schmid (1875–1951) pa je vrsto najdišč v Vzhodnih Alpah pripisal »zgodnjim Slovincem« (Schmid 1908; Guštin 2019). Dinklage je leta 1943 odkril sedemnajst grobov in identificiral dodatnih šest, vendar jih ni izkopal (Kärntner Zeitung 1943; Knific 2008, 24, 29).

Slika 6: Karl Dinklage med mačeho in ženo pred vilo Assmann tik ob Vrbskem jezeru okrog leta 1945 (*Krumpendorfchronik*)

Dinklage je vsak odkrit artefakt interpretiral z etničnim označevalcem, in sicer »zgodnjenemški« (*frühdeutsch*). Ni bila pomembna vrsta artefaktov, vsi so bili »zgodnjenemški«, od »zgodnjenemških brošk« in »zgodnjenemških uhanov v obliki polmeseca« do »zgodnjenemških mečev« in »zgodnjenemških stremen« ali celo »zgodnjenemških puščičnih osti« (Dinklage 1943: T. 1–10). Dinklage je navedel en ali dva primerka iz Nemčije, običajno iz Bavarske, nato pa je poiskal več podobnih artefaktov z ozemlja današnje Slovenije in Hrvaške (Dinklage 1941a–c, 1943). Zanimivo je, da je naštel tudi več primerov iz Istre, ki je bila takrat pod italijansko okupacijo, zato so bile nacistične zemljiške ambicije morda še večje. Dinklage je zaključil, da so »Kranjska in njene kasnejše marke že od časa preseljevanja ljudstev nemško poseljitveno in kulturno območje« (*germanischer Siedlungs- und Kulturboden*; Dinklage 1943, 3). Dinklagovih idej pozneje niso izpodbijali le arheologi in zgodovinarji, ampak so jih ognjevitro kritizirali še v dnevnem in tedenskem časopisju (Naprijed 1946, 4), kar nakazuje pomen in velik doseg njegovih idej.

Slika 7: Razširjenost določenega tipa puščične osti in posledično »zgodnji nemški kulturni prostor« leta 1000 po Dinklageju (1943). Materialni ostanki in pridatki niso glasniki etnične identitete. Po takrat sicer precej razširjeni logiki bi nekoč vsi pivci pijače Coca-Cola lahko obveljali za Američane, vsi vozniki avtomobilov Toyota za Japonce itd.

Redki takrat še aktivni slovenski arheologi vsaj javno niso nasprotovali Dinklageju. Na primer, kustos Narodnega muzeja v Ljubljani Rajko Ložar (1904–1985) Dinklageju ni oporekal, čeprav se je pred drugo svetovno vojno zelo zanimal za arheologijo v nacionalnem slovenskem okviru (Ložar 1938, 1941). Leta 1945 je emigriral v Avstrijo in nato v ZDA, kjer se je zaposlil v Mestnem muzeju v Manitowocu v Wisconsinu (Slavec Gradišnik 2005). Ironično je Dinklagejeve teze v nacionalističnem okviru izpodbijal Richard Pittioni z Dunaja, ki je trdil, da je ročno izdelana keramika z Bleda in nekaterih drugih najdišč v Vzhodnih Alpah lahko slovanska ali germanska (Pittioni 1943; Guštin 2019, 20). V povojni Jugoslaviji se je stanje spremenilo in Bled je postal drugo ključno mesto za Ptujem, kjer so dokazovali *slovansko* ali *slovensko* naravo teh regij.

Dinklageja sem uporabil le kot primer načina delovanja in razmišljanja celotne generacije (nemških) strokovnjakov, ker so se nanj v povojni Jugoslaviji najpogosteje sklicevali. Že med vojno so mu pripisali vodilno vlogo, saj naj bi po mnenju Balduina Sarie »t. i. karantanskim najdbam prav zdaj K. Dinklage dal novo interpretacijo« (Saria

1942, 104). Večina znanstvenikov je sicer svoje znanstveno delo vpregla ali morala vpreči v nacistični osvajalski stroj. Preveriti je treba samo naslove člankov in knjig Fritza Valjavca, Herberta Weinelta, Helmuta Preidela in mnogih drugih, da bi razumeli, kako razširjeno je bilo takšno razmišljanje. Michael Wedekind (2019) je pokazal, kako tesna je bila zveza akademskih elit in odločevalcev nacističnega režima v alpsko-jadranski regiji. V tem smislu Dinklage ni izstopal, ampak je bil klasičen predstavnik arheološke discipline v Nemčiji in Avstriji, ki je kot v večini Evrope temeljila na kulturnozgodovinski paradigmi.

Nemški tretji rajh sicer ni bil edini okupator Jugoslavije med drugo svetovno vojno, saj sta večji del Slovenije zasedli še Madžarska in Italija. Tudi Italija je arheologijo in kulturno dediščino uporabljala za nacionalistične cilje že pred prvo svetovno vojno. Toda v primerjavi z nemško in slovansko nacionalistično ideologijo, ki sta se osredotočali na zgodnji srednji vek, je bila fašistična Italija osnovana na ideji rimskega cesarstva in njegovi dediščini. Italijani so svoje ozemeljske zahteve utemeljevali s poudarjanjem tradicije rimske in beneške kulture na obmorskih območjih (Guidi 1996; Cuscito 1993; Novaković 1999; Bitelli 1999). Muzeji v takratni severovzhodni Italiji, ki so bili ustanovljeni v Avstro-Ogrski, so promovirali italijansko državno politiko in propagando z malo aktivnega pritiska politike od zgoraj.

Slovenija v tem smislu ni bila osamljen primer. Podobni ideološki in nacionalistični projekt so okupatorji izvajali tudi v Severni Makedoniji. Po balkanskih vojnah v letih 1912 in 1913 ter prvi svetovni vojni v letih 1914–1918 je večino današnje Severne Makedonije prišlo pod Srbijo oziroma kasnejšo Kraljevino Jugoslavijo. V medvojnem obdobju se je tam izvajala ostra srbizacija prebivalstva, teritorij so celo označevali za »južno Srbijo«. To se je predvsem izražalo na področju kulturne asimilacije in jezika, saj so dovolili le učenje srbskega jezika. Med drugo svetovno vojno je nato Makedonijo okupirala Bolgarija, ki je skušala to novo pridobljeno območje hitro bolgarizirati. Pri tem so se naslanjali tudi na arheološke projekte, kot je recimo bogato najdišče Stobi, ki »ni bil po naključju najobsežnejši arheološki projekt v celotni Jugoslaviji v medvojnem obdobju« in kjer je med drugim izkopaval tudi Saria (Novaković 2021, 285). Prav tako je prihajalo do ostrih diskusij glede etničnosti carja Samuela (vl. 997–1014), ki so ga izmenično označevali za bolgarskega, srbskega in makedonskega vladarja (Poulton 1995; Yasamee 1995; Danforth 1997; Vangeli 2011; Muhić in Takovski 2014). Balkan je imel nasploh pestro zgodovino interpretacij na podlagi etničnih predznakov (Curta 2001, 2006, 2021; Hupchick 2002; Pleterski 2008, 2013).

Zdaj je treba ponovno kontekst zožiti na zahodni plato ptujskega gradu po Skrabarjevih izkopavanjih. Med obema svetovnima vojnama ptujski graščaki Herbersteini niso dovolili arheoloških izkopavanj, zahodni plato so celo preuredili v sadovnjak marelj (sl. 8). Balduin Saria je prav v tem času ob »priložnostnem izkopavanju« (*gelegentliche Grabung*) izkopal nekaj antičnih marmornih skulptur (Klemenc 1950, 7). Živo

se je več let kasneje spomnil rimske kalote glave človeka, ki je skupaj z nekaterimi drugimi kosi izginila neznano kam (Saria 1951). Na južnem pobočju pa naj bi med urejanjem poti pod obzidjem odkrili nekaj grobov (Korošec 1950a, 12).

Slika 8: Zahodni plato s sadovnjakom marelic in visoko travo tik pred začetkom izkopavanj leta 1946 (Korošec 1950a, sl. 1)

V drugi svetovni vojni je v primerjavi z drugimi uničenimi srednjevropskimi mesti Ptuj ostal razmeroma ohranjen. V kulturnem ali dediščinskem pomenu je Ptuj najbolj zadelo bombardiranje zaveznikov 4. januarja 1945, ki je deloma porušilo znamenito minoritsko cerkev. Rudolf Bratanič je igral pomembno vlogo, da Ptuj med vojno ni izgubil več kulturne dediščine. Leta 1944 je namreč dragocene artefakte spravil v kripto oziroma grobnico dominikanskega samostana, da bi jih s tem rešil pred »evakuacijo« v Murau na zahodu avstrijske Štajerske. Takoj po vojni je inventariziral celotno arheološko zbirko v ptujskem muzeju (Žižek 2012). Zaradi predvojnih in medvojnih aktivnosti je po drugi svetovni vojni postal *persona non grata* na Ptuj in je izgubil službo na ptujski gimnaziji.

Drugi ključni vidik, ki ga je treba upoštevati, so lokalne okoliščine, kolaboracija in spreminjajoče se lojalnosti. Pred letom 1945 je bil na Ptuj še vedno velik odstotek nemško govorečih prebivalcev (*Volksdeutscher*), ki so bili organizirani v različne organizacije, med njimi je bil najpomembnejši *Kulturbund* (Pertassek 1992; Nečak 1998; Šuligoj 2001; Mavrič-Žižek 2016). Ti etnični Nemci so na splošno podpirali nemško

okupacijo in sodelovali z nemškimi okupacijskimi oblastmi, čeprav le pasivno, kot večina Slovencev. Kot je poudaril Mitja Guštin (2019, 20), so ti *folksdojčerci* dvomili v identifikacijo 66 zgodnj srednjeveških grobov, ki jih je leta 1909 izkopal Skrabar in identificiral kot staroslovanske, ter jih oklicali za germanske grobove.

Slika 9: Mestna hiša na Ptuj, okičena z nemškimi zastavami, in pred njo »trg Adolfa Hitlerja« (Adolf Hitler-Platz), kjer je že leta 1941 paradiral Hitlerjugend.

V vodniku, ki je izšel v prvem letu nemške okupacije Ptuja, je to nakazano previdno. Ko je govor o zgodnjem srednjem veku, Balduin Saria omenja prihod Slovencev (*Slowenen*) konec 6. stoletja. Nato piše, da so bili »na grajskem griču, na t. i. turnirskem prostoru, odkriti nekateri staroslovanski grobovi« (*einige altslawische Gräber*; Saria 1941, 10). Nekdo je prečrtal »staroslovanski« in pripisal »zgodnj srednjeveški« (*frühmittelalterliche*). Še več, dodana je bila naslednja izjava: »*Doslej so jih [grobove na grajskem griču] imeli za staroslovanske. Novejše raziskave pa so nasprotno dokazale, da so tukaj odkriti grobni pridatki kar najtesneje povezani z germanskimi najdbami*« (*Sie werden bisher allgemein als altslawisch angesehen. Neuere Forschungen haben dagegen nachgewiesen, dass die hier gefundenen Grabbeigaben aufs engste mit germanischen Funden zusammenhängen*; Saria 1941, 10). V drugi »izboljšani« izdaji tega vodnika je bil ta del že natisnjen (Saria 1943, 8–9). Po vojni je sicer tudi Saria precej ležerno izpostavljajl samo Dinklageja, ki bi naj edini oporekal slovanski naravi teh grobov (Saria 1953, 174).

Neposredno po koncu vojne je začela prevladovati druga ideologija, a je arheologija ohranila iste metode. Nemčija je bila poražena in opustošena, Hitler je bil mrtev in Stalin je 9. maja 1945 zmagovalne vojake nagovoril z govorom iz Moskve, ki so ga radii prenašali po Evropi: »*Večni boj slovanskih narodov za obstoj in neodvisnost se je končal z zmago nad nemškimi zavojevalci in nemško tiranijo*« (Stalin 1945, 135). Tudi

v jugovzhodni Evropi je iz boja proti okupatorju s pomočjo sovjetskih vojakov izšla druga Jugoslavija, tokrat komunistična in socialistična. Precej manj zloglasen od Hitlerjevega ukaza in govora je bil Titov govor po vojni. Na dan zmage v Vzhodni Evropi, 9. maja 1945, je Tito (1945, 54–57) izjavil, da so »prišli novi dnevi, ko bomo ponovno zgradili svojo opustošeno državo [...] Našo bratstvo in enotnost moramo še okrepiti, da ga ne bo mogla nikoli več nobena sila uničiti.« Ta poziv k obnovi domovine in močnejšemu »bratstvu in enotnosti« je dosegel tudi arheologe ter antropologe.

Po vojni je ogromno arhivalij in artefaktov iz zaplenjene državne lastnine (*narodna imovina*) prišlo v Mestni Ferkov muzej. To je privedlo celo do prostorske stiske muzeja, ki je bil tako zapolnjen, da je bilo »popolnoma nemogoče urediti zbirke« (ZAP 003410). Na enem izmed sestankov Muzejskega društva so takrat zapisali, da so zbirke »v poslednjih letih tako narasle, da je muzej prej podoben skladišču, kakor znanstveni ustanovi, o znanstvenem proučevanju v današnjih okoliščinah sploh ni mogoče več govoriti« (ZAP 003466). Pomanjkanje prostora je muzej resno obremenjevalo še več let in pravzaprav tudi danes, zato so ob dominikanskem samostanu, kjer so bila tudi socialna stanovanja, pridobili še grad. Ptujski grad so leta 1945 nacionalizirali in »izgnali« prejšnje graščake Herbersteine (Grahornik 2021, 100–101). V teh nemirnih časih je bil za upravnika ptujskega muzeja nastavljen »starinoslovec«, skrbnik knjižnice Muzejskega društva in precej sporna figura za takratni čas, Anton Smodič (1905–1960).

Slika 10: Povojni upravnik ptujskega muzeja Anton Smodič (Kamra 2022)

Ptujski muzealci so se zavedali enkratne priložnosti v povojnem času. Že poleti 1945 so namreč odločili, da *»se v prvi vrsti moramo zanimati za staroslovanske najdbe, kajti Ptuj zavzema prvo mesto v staroslovanski arheologiji Slovenije in ministrstvo forsira to stališče ter bo dalo izredne kredite za staroslovanska izkopavanja«* (ZAP 003411). Viri izmenično govorijo o staroslovanskih ali staroslovenskih najdbah brez jasne pomenske razlike. Na prvem javnem zasedanju Muzejskega društva v drugi Jugoslaviji 19. oktobra 1945 so sodelovali *»predstavniki oblasti«*, ki so *»pokazali razumevanje za pomen Ptuja«*, potem ko je želel *»nacifašizem zatreti našo kulturno samobitnost in nas zbrisati s sveta [...] Dolžnost naša je, da se zanimamo za staroslovenske najdbe«* (ZAP 003420–21). Podobne »dolžnosti« so imeli arheologi tudi drugod v Jugoslaviji (Korošec 1950b; Mano-Zisi et al. 1950; Garašanin in Kovačević 1950; Novaković 2012, 62–65, 2015; Bilogrivić 2014, 2016). Hkrati so poudarili tudi geografsko pozicijo mesta in poudarjali »obmejno« naravo mesta, zato naj bi bila prizadevanja za ptujski muzej tudi pomembna za *»težnje, zahteve in pravice v narodnostnem ozirju«* (ZAP 003466–67; ZAP 003458–59).

Sovjetska zveza oziroma Rusija se je v tem času zelo zanimala za jugoslovansko arheologijo, saj sta bili z Jugoslavijo v tem času še veliki zaveznici. Rusija je veljala tudi za vzornico na muzealskem področju, zato so želeli pokazati, *»kako je povezan naš kmet s Slovani na severu, z Rusijo«* oziroma predstaviti etnografske predmete: *»Prikazite v tem delu kmetško delo, običaje od zibelke do groba. Prikazati moramo materialno in duševno kulturo, ki jo je gojil naš kmet«* (ZAP 003422). Med drugim se je na Ptuj oglasil profesor na Vinarski fakulteti v Moskvi C. M. Popov. Popov je želel vedeti več o leta 1937 ustanovljenem »pionirskem« Vinarskem muzeju (Brence 1996, 84). Za ohranitev Vinarskega muzeja po vojni je bil ključen Smodič, ki je oktobra 1946, medtem ko je izkopavanje na zahodni terasi že potekalo, zagotovil ponovno odprtje te zbirke javnosti.

Prav v povezavi s temi izkopavanji se je zgodil manjši incident na ponovni otvoritvi Vinarskega muzeja 20. oktobra 1946. Takrat se je namreč oglašil ravnatelj Narodnega muzeja, Jože Kastelic, ki naj bi bil žrtev neprijetnega *»incidenta«*, za kar se je naslednjega dne opravičil celo Smodič sam: *»Prosim Vas najlepše, da ne smatrate neprimerne nastopa onih dveh vsled vina preveč razporeženih oseb za žalitev, ki mi je bila silno neprijetna ter nima nikakega javnega značaja, še manj pa z muzejem in Muzejskim društvom. Prizadeta tovariša se bosta Vam opravičila in tudi jaz prosim še enkrat, da jima oprostite«* (NMSlo 420/46). Ta opita »tovariša« sta bila Zvonko Kozler in odvetnik, književnik ter zadnji predvojni ptujski župan Alojz Remec. Oba sta se kasneje opravičila in pripomnila, da se je prepir odvijal *»glede izkopin na ptujskem gradu«* (NMSlo 423/46). Povod za prepir je torej bila ostra kritika izkopavanj, ki jo je Kastelic napisal le nekaj dni prej, 16. oktobra 1946, kar predstavim podrobneje pozneje na primernem mestu.

Na prizorišče konec leta 1945 stopi tudi upravnik mariborskega muzeja Franjo Baš (1899–1967), ki je odigral ključno vlogo pri problemu staroslovanskega svetišča. V tem času sta se s Smodičem pogajala glede »izmenjave najdb«, saj je tudi Maribor želel sestaviti in organizirati nove stalne zbirke. Mariborčani so želeli artefakte iz ruškega mitreja, Pobrežja in Pošte, ki so bile na Ptuj, medtem ko so Ptujčani želeli halštatske, rimske in slovanske najdbe s Hajdine, ki jih je hranil muzej v Mariboru. Hkrati so decembra 1945 na Ptuj čekali na vrnitev »kustosa za lapidarij«, arheologa in domačina Josipa Korošca (1909–1966).

Korošec se je pred izbruhom druge svetovne vojne šolal v Vinči, Beogradu, Pragi in Münchnu, nato pa je v medvojnem času delal v sarajevskem Zemaljskem muzeju. Decembra leta 1945 je z mlado družino prišel na Ptuj, saj je dobil kar dve zaposlitvi, in sicer kot profesor na gimnaziji in kustos v Mestnem Ferkovem muzeju. Potem ko je inventariziral zbirke na gradu (Šteiner 2018), je bil konec marca 1946 predlagan tudi kot cenilec za izmenjavo najdb. Verjetno sta se poznala že prej, a v tem času sta se Baš in Korošec nedvomno srečala. Takrat sta vsaj v javnosti kazala precej kolegialen odnos. Korošec se je recimo Bašu zahvalil za pomoč pri izdaji njegove monografije o staroslovanskih grobiščih v severni Sloveniji (Korošec 1947a, 127). Na drugi strani je Baš prosil Korošca za vodstvo mariborskih izletnikov po staroslovanskem delu razstave (ZAP 003512).

Slika 11: Spominska značka izkopavanj na ptujskem gradu leta 1946 (Guštin 2017, 91). Rdeča peterokraka zvezda je bil standarden komunistični simbol, pozorni opazovalec pa vidi še dva druga artefakta: »arheološki« simbol zgodnjersrednjeveškega ovratnega nakita ali torkvesa in »antropološki« simbol antropometričnega merilnega orodja ali objemnega šestila.

Prvega maja 1946, na prvi mednarodni dan dela v novi Jugoslaviji, so na Ptuj sestavili zanimivo razstavo, ki naj bi bila prva staroslovanska razstava v (severni) Sloveniji. Vodenje po novi zbirki je prevzel Korošec. V uvodnem govoru je predsednik ptujskega Muzejskega društva Franc Stiplovšek precej jasno dejal: »Ker prvič praznujemo praznik dela v svobodi, je treba pokazati, da slovenski narod biva na tej zemlji že stoletja in stoletja. V svojem znoju in trudu jo je obdeloval [...] Le grobovi so tulili in pričali naše

žrtve. A še te grobove so nam v polpretekli dobi osporavali [...] Iz davno preteklih dni, ko so stopili naši pradedje prvič na naša tla, pa do danes sega ena sama dolga, nepretrgana veriga dela» (ZAP 003429). Kljub sorodnim visokoletečim pozivom drugih arheologov se v Jugoslaviji ni nikoli razvila marksistična metoda arheologije, temveč je prevladala t. i. nemška šola oziroma kulturno-zgodovinska paradigma (Novaković 2012, 62–63; Raczkowski 2011; Bandović 2012; Milosavljević 2020).

Kljub vsem tem domačim motivacijskim govorom je pobuda za nova izkopavanja na ptujskem gradu prišla iz druge republike. Na Medicinski fakulteti v Zagrebu so namreč pomladi 1946 vzpostavili nov Antropološki zavod in sklenili, da bi preučili eno slovansko grobišče. Tako so ptujskemu muzeju predstavili idejo, da bi spet preučili grobišče na zahodnem platoju ptujskega gradu in, če bi imeli dovolj časa, še tisto na Spodnji Hajdini (Ivaniček 1951, 7). Uradno pobudo za nova izkopavanja je torej dal predstojnik zagrebskega Antropološkega zavoda, Franjo Ivaniček. Stike so verjetno vzpostavili vsaj že sredi aprila, saj so predvideli izkopavanja v poletnih mesecih oziroma med počitnicami (Korošec je učil na gimnaziji). Kot dodatni razlog za predvidena izkopavanja bi lahko bilo dejstvo, da je Krajevni ljudski odbor na Ptujju na zahodni terasi želel zgraditi letno gledališče, a ga pozneje prav zaradi arheoloških odkritij niso postavili. Ivaniček je v tem času delal tudi kot vojaški zdravnik v Sloveniji, istočasno pa se je lotil topografske raziskave staroslovanskih grobišč na Štajerskem. Ker je tudi Korošec o tej temi pisal knjigo, sta se Koroščeva in Ivaničkova pot tukaj križali.

Ivaniček je torej prvi, ki je 24. junija 1946 uradno prosil za dovoljenje Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije (kasnejši Zavod za varstvo kulturne dediščine, ki so ga že takrat pogosto krajše imenovali »Spomeniški urad«; odslej Zavod; INDOK 358/46). Zavod je v nekaj dneh odgovoril Antropološkemu zavodu v Zagrebu in uradno dovolil izkopavanja na Ptujju (INDOK 369/46). Ker pa naj bi bila »izkopavanja staroslovenskih grobov za slovensko arheologijo nad vse važno in pomembno delo, je nujno potrebna navzočnost predstavnikov arheološkega oddelka Narodnega muzeja«. V tem času so sicer arheologi Narodnega muzeja pričeli izkopavati znamenite prazgodovinske gomile v Stični, zato so se izkopavanja na zahodnem platoju začela šele po 20. juliju. Ravnatelj Narodnega muzeja, Jože Kastelic, je bil kot referent za arheologijo pri Zavodu pooblaščen tudi za nadzor nad izkopavanji.

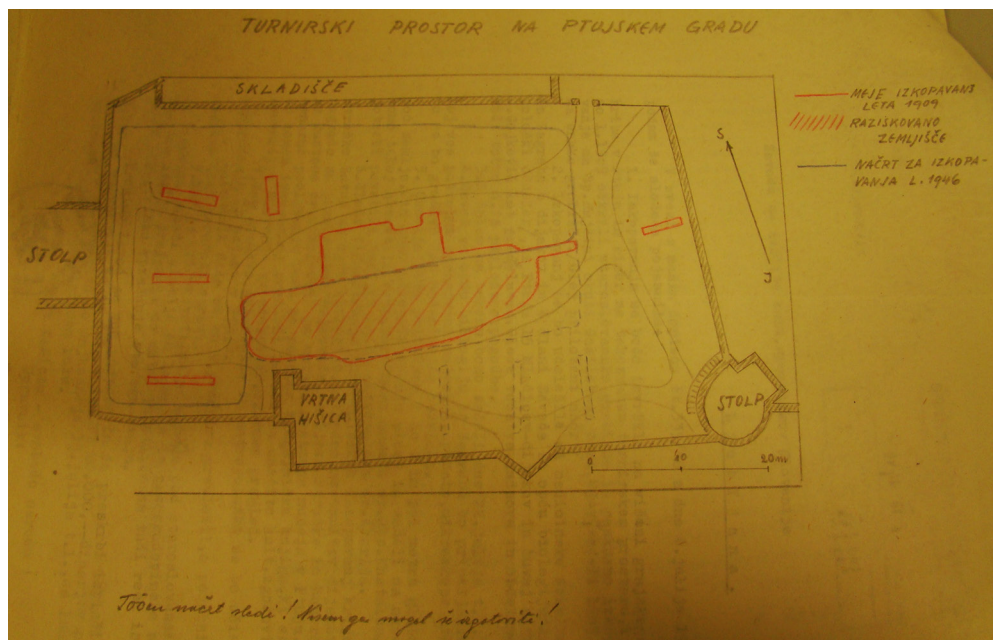
Kastelica je najprej zmotil vrstni red, ker so se ptujski muzealci najprej dogovorili z zagrebskimi antropologi, nato pa postavili Zavod pred izvršeno dejstvo. Arheološka, muzejska in strokovna struktura je bila takrat še v povojih, zato so bili »komunikacijski šumi« stalnica. Zavod je torej napisal pismo ptujskemu muzeju (INDOK 363/46), da naj še oni predložijo prošnjo za dovoljenje z okvirnim programom, ki naj bi vseboval tudi načrt izkopavanj. Hkrati pa so bili precej praktični, saj je Zavod še isti dan dal Korošču dovoljenje za vodenje izkopavanj (INDOK 364/46). Kot pogoj so ob koncu izkopavanj morali oddati dnevnik izkopavanj in redno dostavljati poročila.

Slika 12: Srečanje arheologov pri Pristavi pod blejskim gradom leta 1949. Od leve proti desni: Jože Kastelic, Franjo Ivaniček, Zdenko Vinski, Stane Gabrovec (Knific 1991, 86).

Smodič, Ivaniček in Korošec so se v soboto, 6. julija 1946, dobili na Ptuj, kjer so se sporazumeli o predvidenem načrtu del in razdelitvi zadolžitev po obdobjih. Smodič je prevzel »eventuelne latenske najdbe«, Ivaniček antropološko gradivo, Korošec prazgodovinske in slovanske najdbe, Rudolf Bratanič pa rimske ostanke. Glavna motivacija je bila predvsem raziskati *»neraziskano in od Skrabarja površno prekopano zemljišče«* (ZAP 008054). Rezultat tega sestanka je bil tudi načrt z okvirnim tlorisom (sl. 14), ki so ga poslali Zavodu. Ob desetih članih zagrebske antropološke ekipe naj bi na Ptuj delalo tudi petnajst ptujskih mladincev in *»čuvaj mitreja«* Janez Gojkovič kot *»preddelavec«*. Poseben laboratorij za antropološke študije naj bi pripeljali iz Zagreba.

Ptujski muzej je nato po dveh dneh, že 8. julija, dobil odgovor Zavoda z uradnim dovoljenjem za izkopavanja (INDOK 405/46). Smodič je teden dni pred načrtovanim začetkom del pisal Gradbenemu odseku ptujskega Mestnega odbora zaradi izposoje orodja: dveh samokolnic, petnajstih lopat in sedmih krampov (ZAP 008062). Smodič je hkrati zaprosil za *»15 resnih mladincev«* za arheološka dela na ptujskem gradu – z udarniki bi občutno znižali stroške. Glede na obračun ur (ZAP 003547) in Koroščev terenski dnevnik (IZA Terenski dnevnik 1946) je očitno, da sta *»preddelavec«* Gojkovič in Bratanič na terenu tri ure delala tudi soboto, 20. julija. Verjetno sta merila in pripravljala zahodni plato ter v večji meri odstranila vegetacijo. Celotna ekipa je nato želela začeti delati v ponedeljek, 22. julija, ob 7. uri (ZAP 008060), ampak je že prve dni prišlo do zapletov.

Slika 13: Načrt z okvirnim tlorisom: meje Skrabarjevih izkopavanj z rdečo barvo in predvidena Koroščeva izkopavanja z modro barvo (INDOK 399 in 400/46)

Prva sezona izkopavanj leta 1946

Pravo delo se je začelo dva dni kasneje, in sicer v sredo, 24. julija, saj je ekipa iz Zagreba prišla z zamudo več dni, 23. julija popoldne. Dela se niso mogla začeti tako ambiciozno, kot so si jih zastavili. Kljub prošnji niso dobili petnajstih mladincev, ker so v tistem času ptujske »Leteče« brigade, »ki gradijo našo domovino«, pomagale pri regulaciji reke Pesnice (Vestnik 1946–1947). Delavce so tako najeli, najprej štiri, nato postopoma več, kar je bistveno zvišalo ceno izkopavanj. Takrat tudi še niso dobili zagotovljene subvencije od Ministrstva za prosveto (odslej Ministrstvo), kot so jim obljubili 12. julija (ZAP 008065). Za člane antropološke ekipe iz Zagreba je Smodič zaprosil za živilske nakaznice (Drnovšek in Bajt 2008, 92–189). Zagrebška ekipa je predvidela, da bodo dela trajala samo mesec dni, a so na koncu ostali več kot štiri mesece.

V prvem Smodičevem poročilu za Zavod z 27. julija (INDOK 474/46), torej tri dni po polnem začetku del, so ob zidu na južnem delu terase odkrili enajst grobov s številnimi pridatki. Iz terenskega dnevnika in poročil je očitno, da so delali na več lokacijah hkrati (grobovi 67–78 v Korošec 1950a, priloga). Odkrili so tudi ostanke rimskih zidov, fragmente spomenikov, opek s pečati, keramike in novcev.

Kakšen teden dni pozneje, 2. avgusta, so našli že 35 grobov, kar priča o izjemni hitrosti izkopavanj. Skeleti so bili različno dobro ohranjeni, zapisali pa so, da naj bi bili »nagriženi« (INDOK 488/46). Skoraj z začetkom izkopavanj so pričeli vabiti visoke arheološke goste na obisk izkopavanj, med njimi tudi Zdenka Vinskega in Viktorja Hofflerja.

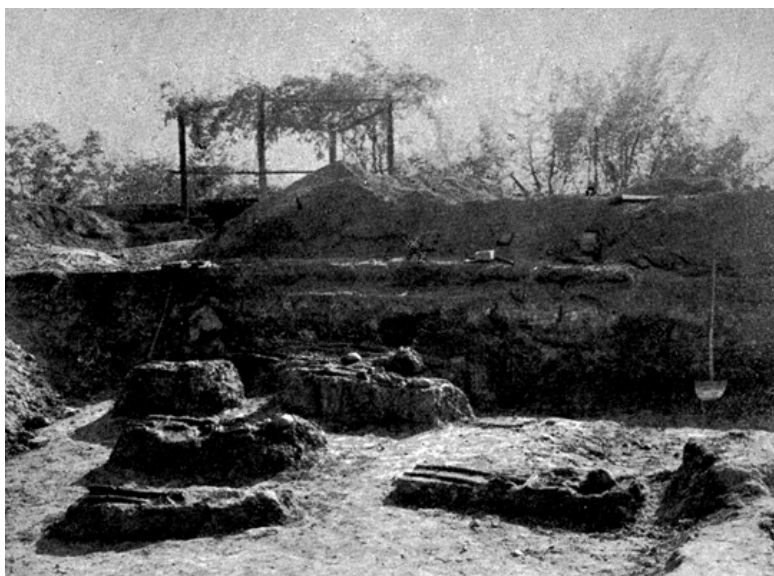

Slika 14: Študentska ekipa antropologov iz Zagreba (Berce, neg. št. 2430)

Nasploh sta se Zagreb in Hrvaška posebej zanimala za izkopavanja na Ptuj, kar je razumljivo, saj je imela LR Hrvaška v tem času najbolj razvito arheologijo zgodnjega srednjega veka v povojni Jugoslaviji (Gunjača 1956; Vinski 1971). Izkopavanja naj bi bila namreč odskočna deska za bodoče sodelovanje in za »začetni štadij za nadaljnja vzajemna razširjena raziskovanja. V bližnji bodočnosti namerava zagrebska univerza in druge znanstvene ustanove, kakor muzeji in razni samostojni znanstveni zavodi organizirati širši znanstveni kolektiv za raziskovanje kulturne in biološke preteklosti Jugoslovancev in prejšnjih prebivalcev današnjih arealov naše cele domovine« (ZAP 008069).

Smodič je spet nekaj dni kasneje, 4. avgusta, napisal pismo prijatelju, predvidoma Franu Šijancu, prvemu povojnemu ravnatelju Zavoda. »Dragi! Da bi videl, kaj smo našli! Komaj sem napisal poročilo, že smo zadeli na nove najdbe. Vsega skupaj smo doslej

izkopali 38 okostnjakov z izredno zanimivimi pridatki [...] Ležijo v zemlji okostnjaki, kakor sardine v škatlji [...] Biti jih mora na tem grobišču nekaj sto starih Slovencev. Izsledki v antropološkem delu so presenetljivi [...] Sedaj šele vidimo, kake blesavosti smo napisali pod vtisom študija nemških virov in vse naše znanje bomo morali na pošteno revidirati» (INDOK, ni oznake). Stalnica Smodičevih poročil so bili zapisi, da so uspehi »presegli vsa pričakovanja« in da so našli »najbogatejše najdbe doslej«, a da urgentno potrebujejo več denarja. Čeprav so zneske pogosto odobrili, se je kolesje birokracije zataknilo in so na te zneske čakali še več tednov.

Slika 15: Del »staroslovanskega grobišča«, izkopanega leta 1946 (Korošec 1947b, sl. 1)

Korošec je 15. avgusta v tretjem poročilu sklenil, da je največja ovira za hitrejša izkopavanja težka zemlja, a da se »*kljub temu izkopava z vso natančnostjo*« (INDOK 534/46). Vsako najdbo naj bi precizno zabeležili, vsak ostanek rimskega zidu primer- no izmerili in dali v tloris, a »*cilji, katere zasledujemo na tem izkopavanju, so drugi, tako da v glavnem ne gremo za temi najdbami*«. V manj kot mesecu dni so našli 96 skeletov (skupaj s Skrabarjevimi jih je torej na zahodnem platoju bilo odkritih že 162), a jih je bilo potem do konca avgusta že bistveno manj na novo odkritih kot ob začetku izkopavanj (INDOK 577/46). Takrat so namreč začeli izkopavati na območju »rimske trdnjave«, kjer so zidovi segali celo tri metre globoko. Ironija arheoloških izkopavanj je tu čudovito na planu. Če je Skrabar želel odkriti trdnjavo, a je odkril grobišče, so ob raziskovanju nekropole odkrili rimsko »trdnjavo«, hkrati z ostanki latenske ali »ilirske« naselbine z več ognjišči (Dular 2013).

Pomembna prepreka v prvih tednih izkopavanj je bilo pomanjkanje finančnih sredstev. Po dveh tednih so že čutili pomanjkanje denarja in so že 10. avgusta razmišljali o zaključku izkopavanj, a je Ivaniček del svojega kredita, okrog 10.000 dinarjev, namenil za skupni proračun. Smodič in Korošec sta prosila Ministrstvo ter Zavod za dodatna finančna sredstva, ker nista več mogla plačevati hrane za delavce na terenu (ZAP 008078-80). Šijanec je 30. avgusta prosil Rdeči križ za 15 paketov za ekipo na Ptuju. Ti paketi Rdečega križa naj bi bili odposlani 3. septembra (INDOK 571, 605/46). Jugoslovanski Rdeči križ je takrat razdeljeval pakete Združenih narodov v okviru programa UNRRA. V teh paketih so bili prepečenci, konzerve prešane slanine, konzerve prešane šunke, rumen in rdečkast sir, posušena polenovka, zavitki čaja, zavitek prave kave, praženi arašidi, konzervirano mleko, mleko v prahu, kikirikijevo maslo, žvečilni gumiji, marmelada ali džem, sladkor v kockah in zavitkih, zavitki čokolade ali kakava, cigarete in celo ribji puding (Godina Golija 2008, 99–100; podrobneje o programu UNRRA pri nas Ajlec 2013a, 2013b, 2020a, 2020b). Smodič je bil primoran poslati pismo na Komitet za umetnost in kulturo v Beograd (odslej Komitet). Opisoval je dela na ptujskem gradu in trdil, da bodo *»mogli ovreči vse nemške in madžarske znanstvene trditve o bivanju Germanov in Obrov na teritoriji sedanje Jugoslavije«*, a zato potrebujejo *»izdatno finančijelno pomoč«* (ZAP 008081).

Prav v tem duhu nacionalističnih teženj je treba razumeti naslednji dokument, ki odlično ponazarja vzdušje in misijo na izkopavanjih. V začetku septembra leta 1946 je na Ptuj prispela skupina arheologov, kustosov in direktorjev iz Hrvaške ter Slovenije. Vrhunec obiska te delegacije na Ptuju je bilo skupno pismo, namenjeno Edvardu Kardelju na pariški mirovni konferenci (sl. 16). Poleti leta 1946 so vznemirjenje v državi povzročala poročila s pariške mirovne konference in s tem povezan boj za Trst ter zahodno mejo. V jugoslovanski ekipi za mejo je bil tudi znameniti zgodovinar Fran Zwitter, ki je že med vojno začel zbirati gradivo za mejna vprašanja (Pirjevec 2021). Zavezniki so sicer severno mejo umaknili s pogajalske mize, saj so rekli, da bo Avstrija povrnjena v meje pred anšlusom leta 1938. Tako je bila še leta pereča zahodna meja. Jugoslavija je septembra 1946 celo sestrelila dve ameriški transportni letali dakota ali douglas C-47 nad svojim ozemljem, kar se je končalo z opravičilom jugoslovanske strani in pokopom žrtev.

Tov. Edvardu Kardelju, podpredsedniku Vlade FLRS in vodji jugoslov. delegacije na mirovni konferenci v Parizu.

Na današnjem sestanku arheologov, antropologov in muzealcev ob priliki ogleda izkopavanj v Ptujju in okolici se je ugotovilo na podlagi izkopanin in znanstvenih rezultatov edinstvo v kulturnih predmetih naših slovanskih pradedov v arealnih etničnih mej današnjih Jugoslovancev. Ta konstatacija je izvršena na osnovi izredno bogatega gradiva najdenega v Ptujju, ki gotovo dokazuje v vseh poedinostih identičnost in analogijo z najdbami v območju vse Jugoslavije, ravno tako pa tudi z najdbami v Istri, Slovenskem Primorju, okolici Čedadu, na Koroškem in Štajerskem.

Tovariš minister, danes, ko branite naše pravice, ki smo si jih priborili v osvobodilni vojni s kravo naših borcev, Vas prosimo, da blagovolite upoštevati naša utemeljenja in rezultate, ki jasno govorijo za naše pravice, da dobimo dediščino naših pradedov po kulturi in krvi.

Smrt fašizmu – svoboda narodu!

Podpisani so bili Franjo Stiplovšek, Anton Smodič, Ljubo Karaman, Vladimir Tkalcic, Marjana Gušic, Franjo Ivaniček, Stjepan Gunjača, Josip Korošec, Mihovil Abramić, Zdenko Vinski, Ksenja Vinski, Anton Bauer, Zdenko Vojnović, Ivica Dogmedžić, Aleksander Širola, Janez Logar, Jože Kastelic, Josip Klemenc in Milko Kos. Hrvaški obiskovalci so po dveh tednih ob zahvali za sodelovanje in gostoljubje dodali tudi, da »smo imali prilike da zajednički izrazimo svojo jednodušnost u obranu slavenškoga karaktera naših ugroženih krajeva potpisivanjem rezolucije upućene Jugoslavenskoj delegaciji na Mirovnoj konferenciji, na ruke ministra Kardelja [...] Ova ekskurzija nije nam donijela samo naučnu korist, nego je bila i spontana manifestacija slovensko-hrvatskog bratstva« (ZAP 008102).

V tem času je Kastelic sklepal, da je slovansko grobišče na ptujskem gradu postalo »največje v Sloveniji in morda Balkanu sploh«. Presenetljivo glede na kasnejše ocene je tukaj podal razmeroma pozitivno mnenje o izkopavanjih: »Izkopavanja so strokovno povsem na višini [...] Morda bi bil potreben še nekoliko izčrpniji zapisnik profilov in stratigrafije.« Med drugim je dal še predlog za vzpostavitev nove stolice ali katedre za »arheologijo in predzgodovino s posebnim ozirom na Balkan in Slovenijo« v okviru Univerze v Ljubljani. Kastelic je še dodal, da bi bilo »na novo stolico najpripravnije imenovati dr. Korošca, ki bi bil s tem priključen neposrednemu znanstvenemu delu. Tak arheološki seminar bi se lahko hitro razvil v arheološki institut, od katerega bi potem imel tudi Ptuj svoje koristi« (NMSlo 328/46). Takrat namreč ni bilo oddelka za arheologijo, ampak je arheološki seminar obstajal v okviru katedre za antično zgodovino, kjer je bil poudarek na klasični arheologiji (Novaković 2009, 49–50).

Ta obisk in pismo v Pariz sta Ptujčanom vlila potrebne samozavesti. Najprej je bil 4. septembra v takrat glavnem slovenskem časopisu izdan članek o izkopavanjih na Ptuj (Slovenski poročevalec, 4. september 1946, 2). Nato je 5. septembra Smodič pisal prvemu predsedniku SNOS-a, Josipu Vidmarju – Saši, za finančno pomoč s trditvijo, da so *»nedvomno potrdili, da (skeleti) spadajo h kulturi starih Slovencev, predvsem v belobrdski in ketlaški kulturni krog, to je 10. in 11. stoletje. Torej so bili ti kraji takrat naseljeni s Slovenci, nikoli Germani. V znanstveni literaturi se je zadnje deset let uveljavljalo ravno nasprotno, ko so razni nemški arheologi, predvsem Dinklage, trdili nasprotno«* (ZAP 008097-98). Slovenski in jugoslovanski kritiki so torej ost usmerili proti glavnemu nemškemu oziroma avstrijskemu medvojnemu arheologu, čeprav se je Dinklage po drugi svetovni vojni posvetil zlasti ekonomski in socialni zgodovini dežele Koroške. Močno potrebna finančna sredstva so potem prejeli v dveh tednih, in sicer 150.000 dinarjev; najprej so jim sredstva obljubili, na sam denar so čakali še več dni. Do avgusta naj bi za izkopavanje plačal muzej na Ptuj in slovensko Ministrstvo za prosveto, septembra pa je stroške izkopavanja kril zagrebški Antropološki zavod.

Do srede septembra je bilo odkritih sto grobov, toda največ že med prvim mesecem izkopavanj. Nato so naleteli na ruševine *»velikega rimskega poslopja z močnimi zidovi«* (INDOK 633/46). Sredi septembra so se bistveno povečale obremenitve, saj so pričeli izkopavati tudi na vzhodni polovici zahodne terase. Ivaniček, Korošec in Smodič so nato odločili, da se izkopavanja ne končajo, dokler še jesensko vreme dopušča. Leta 1946 so hoteli zaključiti izkopavanja in čim prej objaviti rezultate. Z novimi sredstvi so najeli še več domačih delavcev, obdržali in povečali pa so tudi število nemških vojnih ujetnikov.

V tem času so na zahodni plato prišli delat tudi nemški vojni ujetniki (sl. 17), ki jih je priskrbel Ivaniček. Ta naj bi dobil garancijo, da ni bilo treba plačati ujetnikov. Ko so sredi oktobra razmišljali o koncu izkopavanj, je priskrbel še dodatnih dvajset do trideset ujetnikov, da bi odkrili kar največ skeletov. V virih je čutiti nelagodje dela ekipe pri uporabi vojnih ujetnikov, saj je Ivaniček zatrdil, da bi ujetnikom, če bi jim morali plačati, plačal iz lastnega žepa (ZAP 008129-30). Da le niso bili popolnoma usklajeni, priča sporočilo komandanta mariborskega 301. taborišča vojnih ujetnikov, Andela Šverka, s 23. septembra 1946, da naj morebitno vrnitev ujetnikov napovejo pet dni vnaprej, ker ne more več prenašati vračanja ujetnikov brez predhodne najave in jih bo začel vračati na teren (ZAP 008116).

Slovenska vlada je ekipi na Ptuj odobrila dodatna finančna sredstva, kar je sicer po načelu *»več denarja, več težav«* (*more money, more problems*) vodilo v natančnejši nadzor. Kastelic je na Ptuj preko Zavoda sporočil naslednje: ker *»ste prejeli večjo podporo od SNOsa, vas prosimo, da nam predložite program del«* (ZAP 008117). Nekaj dni kasneje je Kastelic kot nadzornika na ptujski grad poslal delavca Narodnega muzeja,

in sicer kustosa prehistoričnega oddelka Borisa Bačiča in preparatorja Rudolfa Berce-ta. Bačič in Berce naj bi podrobno pregledala izkopavanja, kar je vznemirilo Korošca. V nekaj dneh sta ocenila izkopavanja v poročilu, ki ga povzemam v naslednjih odstavkih (NMSlo 379/46).

Slika 17: Nemški vojni ujetniki s stražarji na delu na ptujskem gradu leta 1946 (Berce, neg. št. 2456).

Septembra so delo vzpostavili v dveh večjih sektorjih. Vzhodni sektor je bil v večji meri delo Ivanička, saj je tam delalo od 20 do skoraj 50 nemških ujetnikov, zahodni sektor pa je nadzoroval Korošec, ki je imel na vrhuncu del na razpolago preko 30 najetih civilnih delavcev. Število ujetnikov in delavcev je sicer precej nihalo, saj so številni prihajali in odhajali zaradi poljskih in domačih opravil. Delavci na terenu so načeloma izkopavali vsak dan po šest ur, in sicer od 6.30 do 12.30, nemški vojni ujetniki pa tudi popoldne, od 15.00 do 17.00, torej osem ur. Delo naj bi potekalo v verigi, pri čemer je en delavec izkopaval, drugi pa so za njim izkopano zemljo odmetavali tri do deset metrov stran.

Plače so bile hierarhično razvrščene. Civilni delavci so imeli plačo 10 dinarjev na uro, Gojkovič in Bratanič 12, Paola Korošec (sl. 18), Josipova žena in arheologinja, pa 15. Med izkopavanji se je plača za delavce še zvišala, nemški vojni ujetniki pa so delali »pod predpisanimi pogoji«, torej niso dobili plačila, ampak so delali za vodo in hrano. Imenskemu obračunu ur je bil dodan tudi seznam vojnih ujetnikov, kjer je pisalo tudi »eventuelna dnina«, toda ujetniki plačila niso dobili. Na sestanku 10. oktobra 1946 Ivaniček še »pojasni, da vojne ujetnike ne bomo plačali, kolikor ima on zagotovilo. Prosi, če bi smel vzeti še 20–30 ujetnikov in če nima muzej toliko denarja, je pripravljen, da jih on plača. Vzame se v znanje, vendar je treba poprej za nje preskrbeti stanovanje, posode za kuhinjo« (ZAP 008129).

Slika 18: Paola Korošec (prva z leve) v značilnem belem plašču med izkopavanji na ptujskem gradu (Korošec 1950)

Izkopi po Bačiču in Bercetu niso dopuščali dokumentiranja profilov ali presekov. Glede na težaven teren sta le v skrajno severnem rovu zahodnega dela predvidela možnost za neoporečen presek. Le pri zidovih »trdnjavnice« so bile pokončne stene izkopov, toda vsi niso segali do geološkega sloja. Mlajši material so uporabili za zasipavanje prekopanega terena in izkopane dele rimskega zidovja. Bačič in Berce sta menila, da so se vse meritve izvajale precej približno, še posebej merjenje višine. Presenetljivo naj na izkopavanjih ne bi fotografirali niti nista videla, da bi kadarkoli risali na terenu. Izkopavali naj bi od vzhoda proti zahodu, saj niso želeli poškodovati glave skeletov, ki so ležale na zahodu. Nekaj teh lobanj je kasneje prišlo na Biotehniško fakulteto, kjer so učni pripomoček za študente osteologije.

Artefakte ob skeletih so pobirali, še preden naj bi bil izkopan celoten grob. Problem je bil, ker so pridatke z grobov nabirali na večjem kupu, kjer so se pogosto zmešali, ko so jih označili z datumom in številko groba ali oznako izkopnega mesta.

Najdbe »slovanskega značaja« so bile glede na ozadje in misijo izkopavanj razumljivo deležne največ pozornosti. Po njunem mnenju so bile oznake za prostore preširoke, saj so označevale prevelik prostor, npr. pol hiše. Tukaj sta Bačič in Berce pograjala tudi pregled prazgodovinskih plasti (Korošec 1951), čemur je pritrdil Janez Dular (2013), ki je sklenil, da tako opisani skupki najdb niso predstavljali zaključenih celot. Našla sta precej »zavrženega materiala«, tako kosti kakor keramičnih črepinj (sl. 19). To je bila sicer precej pogosta praksa še leta po teh izkopavanjih, zlasti za domnevno manj pomembne »mlajše« najdbe.

Slika 19: Kup zavrženih kosti na terenu (Berce, neg. št. 2446). Antropološka analiza se je osredotočila na kraniometrično raziskavo lobanj, drugih kosti pa so se »znebili« oziroma so jih zakopali nazaj.

Ker je dotok »antropološkega materiala« pričel upadati sredi avgusta, ko so zadeli na območje »rimske trdnjave«, so sredi septembra odprli vzhodni sektor (NMSlo 379/46 s skico terena). Da je Korošec odprl nov sektor terena zaradi zahtev antropologov, čemur je sicer Ivaniček oporekal, se je zdelo Bačiču in Bercetu precej problematično, posebno zaradi pozne sezone za arheološka izkopavanja in pičlih finančnih sredstev. Menila sta, da bi bilo smotrneje končati delo na zahodnem sektorju, vzhodni sektor pa bi začeli izkopavati drugo sezono ali potem, ko bi prekopali celotni zahodni sektor zahodne terase.

Na podlagi te ostre kritike sta si Kastelic in minister za prosveto Ferdo Kozak skupaj ogledala izkopavanje 13. in 14. oktobra 1946. Kastelic je spisal kratko, toda veliko ostrejšo kritiko. Menil je, da se »*premalo pazi na profile, zelo malo riše in meri,*

fotografiranje se izvrši le izjemoma, vodja izkopavanja podaja izgovore, da ni na razpolago filmskega materiala. Kar se tiče merjenja in risanja profilov, izjavlja vodja izkopavanja, da je storil vse, kar je mogoče, da pa so profili nejasni zaradi raznih period gradnje v rimski dobi [...] Toda treba bi bilo prav zaradi tega napraviti soliden kontrolni jarek, ki bi pokazal situacijo nepomešanih plasti [...] Na rimske zidove se ne polaga nobena pozornost in se prehitro zasipajo. Izkopavanja se vrši na dveh krajih na ljubo antropološkemu materialu» (INDOK 730/46). Prav ta kritika je zelo odmevala med Ptujčani, saj je pripeljala do zgoraj omenjenega incidenta ob odprtju Vinarskega muzeja.

Korošca je ta kritika vsaj malo prizadela. Čeprav tega v zapisnikih in poročilih ni izrecno zapisal, je takrat pričel kopati kontrolni jarek preko celotnega najdišča, približno 31 m dolg in 1 m širok. Nanj je navezal še en jarek, ki je proti severu zahodne terase potekal od zahoda do vzhoda. Takšna kontrolna jarka sta namreč eksplicitno omenjena le v zadnji izmed njegovih mnogih objav, povezanih z izkopavanji na Ptuj; v sprotnih zapisnikih sej ali poročilih v letih 1946 in 1947 jih ni omenil.

Slika 20: Izkopno polje na zahodni strani zahodnega platoja, pogled proti jugu (Berce, neg. št. 2461)

Pri teh kontrolnih jarkih je naletel na ostanke domnevnega »svetišča«, ko pojasni, da je drugi jarek vodil »naprej med obzidjem poantične trdnjave in nekim drugim antičnim zidom, ki teče od vzhoda proti zahodu skoraj vzporedno z obzidjem trdnjave. Rov se je končal pri slovanskem svetišču. Prvotno širino enega metra smo pozneje med zidovi toliko razširili, da smo tam preiskali celotni prostor. Poskusna rova sta pokazala, da se glavni del ilirske naselbine razprostira nemara na severnem delu grajske planote, dočim je bil južni del samo mestom naseljen; to domnevo so potrdila poznejša sistematična raziskovanja, ki so dokazala, da so ostali na južnem delu ohranjeni samo sporadično posamezni deli ilirske naselbine« (Korošec 1951, 5–6). Iz skice Bačiča in Berceta je resda možno, da bi na »južni« ali »vzhodni hodnik« lahko naletel že nekoliko prej, a je pozneje spoznal, da je ta struktura naknadno vkopana v »trdnjavo«.

Bratanič se je sredi oktobra zaposlil v Brežicah, zato ga je na terenu nadomestil profesor klasične arheologije Josip Klemenc. Delo naj bi prevzel »sporazumno z ljubljansko univerzo, ki je na teren poslala dijake [študente] arheologe, da si tam svoje znanje izpopolnijo«; trije študentje so začeli delati novembra (INDOK 813/46). Klemenc je pomemben za interpretacijo rimskih ostalin, kar podrobneje pojasnim nekoliko kasneje. Korošec je pojasnjeval težave pri delu v mrazu, saj morajo biti »prsti mehki in ne trdi od mraza, ker drugače ne čuti raznega majhnega nakita« (ZAP 008131). Tedaj so sklenili, da bi se izkopavanje končalo ob prvem snegu.

Ivaniček je proti koncu oktobra dobil sklep Ministrstva, da bi morali izkopavanja končati do dneva vseh svetih, kar je bila tudi posledica mnogih ostrih kritik. Minister za prosveto, Ferdo Kozak, si je že s Kastelicem osebno pogledal izkopavanja. Takrat naj bi dejal, da »bi bilo dobro, da se dela z oziroma na slabo vreme po 1. novembru za letos prekinijo« (INDOK Zapisnik 18. novembra). Izkopavalci so to verjetno razumeli samo kot nasvet. Branimir Gušić, dekan Medicinske fakultete v Zagrebu, je potem pisal na Zavod glede razloga za prekinitev. Ivaniček je želel, da bi se izkopavanja nadaljevala še novembra (INDOK 783/46). Izkopavanja se 1. novembra niso končala in Smodič je v rednem poročilu 3. novembra suvereno pisal o izkopavanjih (INDOK 813/46). Ni sicer mogoče vedeti, ali so na Ptujju sklep Ministrstva spregledali po naključju ali namerno. Predvidevam, da Ivaniček odločbe ni predal arheologom. Na skupni seji 24. oktobra je namreč trdil, da je Kozak prišel v Zagreb in dejal, da naj se »izkopavanja nadaljujejo do kraja«, a je Gušić nekaj dni pozneje Zavod spraševal, zakaj so prekinili izkopavanja (ZAP 008137–38).

To poročilo je izrednega pomena, ker se v njem prvič izrecno pojavi Objekt v sicer drugačni vlogi oziroma funkciji. Smodič je trdil, da »kar je najzanimivejše, je staroslovenska hiša v ruševinah rimske zgradbe« (INDOK 813/46). To je prvi zapis o Objektu, ki pa je imel drugačno funkcijo. Odkrita je bila namreč struktura, vkopana v »poznorimsko trdnjavo«, zato je morala biti mlajša. Logično naj bi torej šlo za zgodnjersrednjeveško oziroma slovansko strukturo. Korošec pa še ni zaključil, da bi ta Objekt lahko bil slovansko svetišče.

Zanimiv je Koroščekv kasnejši opis izkopavanj domnevnega svetišča. Ker so pozneje spoznali, da so v tem kontrolnem jarku odkrili »svetišče« in »hodnike«, so »popolnoma uničili severovzhodni del stene v širini 2,5 m«. V profilu so odkrili še ostanke vogalnih kamnov v severovzhodnem koncu. Potem so prekinili dela na tem predelu in pričeli kopati južno, kjer so na zahodni strani odkrili sveže »indice«, nakar je Korošček prekinil izkopavanje na tem območju in odkril še »vzhodni hodnik«. Stena se je tako ohranila le do 1,25 m od tlaka, ki naj bi bil tukaj »iztrgan« (Korošček 1948, 16).

Ministrstvo je 8. novembra razložilo zagrebškimi antropologom in Zavodu, da je vzrok za zaključek izkopavanja 1. novembra »izključno tehnično arheološke strani«. Ministrstvo je trdilo, da se v hladnih mesecih ne more raziskovati »brez kvara za pravilno in točno arheološko obdelavo zemljišča [...] Ministrstvo za prosveto je po svojih strokovnjakih ugotovilo, da se pri izkopavanjih zlasti zadnje čase ne gleda dovolj na to, da bi se razkopani teren vsestransko arheološko proučil, temveč da je vse delo usmerjeno preveč v iskanje izključno antropološkega gradiva« (sl. 21–24; ARS 14916/3). Pleterski je kot vzrok navedel tudi očitek Korošču kot prazgodovinarju, ki ne bi smel izkopavati staroslovanskih najdišč, temveč raziskovati le prazgodovinske plasti (Pleterski 1997, 10). Da bi preprečili »nevarnosti naglice in površnosti pri izkopavanju, [so] to za letos v zgoraj navedenem roku prekinili« (INDOK 825/46).

Slika 21: Merjenje lobanje z objemnim šestilom in risanje (Berce, neg. št. 2434)

Slika 22: Skupina hrvaških antropologov pri stereoskopiranju in risanju (Berce, neg. št. 2440)

Toda izkopavanja na ptujskem gradu so se nadaljevala, zato je Ministrstvo 9. novembra poslalo telegram Smodiču glede zaključka izkopavanj do 1. novembra, kakor naj bi Ministrstvo zapovedalo že prej (INDOK prepis). Smodič je odpisal v treh dneh, da so zaključili izkopavanja v trenutku, ko so prejeli obvestilo (ARS 14916/7). Če ni namerno zavajal, jih je torej sklep o prekinitvi izkopavanja 1. novembra zgrešil. V ustanovah »uradne prepovedi« nisem našel, zato je domnevno šlo za ustni sklep ali predlog ob ministrovem obisku sredi oktobra. Že izkopane grobove so morali izkopati do konca, saj delno izkopani grobovi ne bi prestali zime. Smodič je ponovno pisal naslednji dan, da so »*vsa arheološka dela zaključena in delavci odpuščeni [...]* Vojni ujetniki *tov. dr. Ivanička čistijo le še prihode k stanovanjskim hišam*« (ARS 14916/6).

Če je Ivaniček ključna osebnost za pričetek izkopavanj julija 1946, je prav tako ključen pri še enem dovoljenju za »zaključek izkopavanj« novembra istega leta. Arheologi na Ptuj so se večinoma sprijaznili s koncem izkopavanj, medtem ko je Ivaniček preko ptujskega muzeja prosil Ministrstvo, hkrati pa se je pritožil na zvezno vlado v Beogradu (INDOK 839/46). Po njegovem mnenju bi morali zaključiti dela, ker je imel zagrebški Antropološki zavod velike stroške s selitvijo laboratorija. Prihodnje leto ne bi mogli seliti laboratorija, saj so načrtovali raziskave v Makedoniji. Pritisk se je Ivaničku očitno splačal, saj je predsednica Kontrolne Komisije LRS, »prvoborka«

Vida Tomšič, odpisala, da je sicer sklep Ministrstva upravičen, a naj se Ivaniček osebno zglasti v Ljubljani. Za nadaljevanje izkopavanj se je po Ivaničkovem lobiranju trudil še Pavle Gregorić, predsednik Kontrolne Komisije Narodne Republike Hrvatske in prav tako »prvoborec«. Pri Ministrstvu v Ljubljani je proti prepovedi lobiral tudi predsednik MLO Ptuj, Drago Hasl (ZAP 008150).

Tukaj je ustrezno mesto, da razložim možno motivacijo za Ivaničkovo navdušenje. Da bi imeli več razumevanja za njegovo navdušenje po vojni, moram predstaviti njegovo medvojno delovanje in »okostnjake v omari« (sl. 23). V letu 1942 je bil gost na Inštitutu za antropologijo cesarja Viljema v Berlinu (od leta 1946 *Max-Planck-Gesellschaft*) in doktorski študent pri slovitem evgeniku Eugenu Fischerju. Leta 1944 je napisal prispevek (Ivaniček 1944), v katerem je predstavil antropometrično raziskavo 248 učencev v Mostarju v Bosni in Hercegovini (tedaj del NDH). Med vojno je prišel do sklepa, da so katoliški Hrvati in muslimani v Bosni in Hercegovini zastopniki »najčistejšega etničnega in rasnega elementa hrvaškega naroda« (Bartulin 2014, 179–181; Weindling 2011, 53; Yeomans 2007). Gotovo je bilo to v kontrastu s pismom, ki so ga po vojni, septembra 1946, na ptujskem gradu napisali za Kardelja v Parizu (sl. 17).

Slika 23: Antropološki laboratorij ali »okostnjaki v omarah« na ptujskem gradu (Berce, neg. št. 2438)

Zaradi tega obsežnega lobiranja je Ivaničku uspelo priti do razgovora s prvoborko, Vido Tomšič. Ministrstvo je 20. novembra dovolilo nadaljevanje izkopavanj »do rednega zaključka dela v letošnjem letu« (ARS 14916/5). Ivaniček je o pogovoru z Vido Tomšič poročal še v ptujskem muzeju. Med drugim pa je moral pojasniti še nespoštovanje prekinitve izkopavanj (ZAP 008197-98). Tako je bila prekinitev v veljavi le kakšen teden dni. Zelo verjetno problema »svetišča« sploh ne bi bilo, če bi z izkopavanji na tej točki končali. Kastelic je pravno pisal Smodiču, a ga hkrati opozoril na slabo tehnično pripravo arheološkega sektorja, da se je z izkopavanji pogosto hitelo zaradi antropologije, da niso upoštevali odločbe ministra itd. Kastelic vseeno ni imel popolnoma nepristranske vloge. Med drugim se je opravičil, ker naj bi Narodni muzej želel artefakte nakopiti v Ljubljani kot »last vsega naroda«, a da je bila to le ideja in ne ukaz. Skliceval naj bi se namreč na besede predsednika vlade, Borisa Kidriča, ki naj bi v Narodnem muzeju 27. aprila 1946 to dejal za staroslovanske artefakte (NMSlo 480/46).

Slika 24: Depo še neobdelanih in zapakiranih kosti (Berce, neg. št. 2439)

Na seji 27. novembra so se na gradu odločili, da se bodo izkopavanja končala v začetku decembra. Antropološki material je prevzela ekipa antropologov, ki ga je obdelala in analizirala v nekaj mesecih v Zagrebu, potem pa spisala končno poročilo. Antropologi so zaprosili, da jim prepustijo osteološke najdbe še naslednje leto. Muzej se je

s tem strinjal, lobanje pa so po analizah iz Zagreba večinoma vrnili na Ptuj (Ivaniček 1951, 7). Poizkopavalne analize so izvajali tudi arheologi (restavriranje, konserviranje itd.; ZAP 008164-67). Nato so se drug drugemu zahvaljevali, Ivaniček je celo zatrdil, da bo »*terensko delo v Ptujju ostalo vsem članom ekipe v najlepšem spominu in v bodočnosti bodo vsak poziv na sodelovanje toplo pozdravili*« (ZAP 008150-51). To je bil sicer precejšen kontrast v primerjavi z njegovo izjavo kakšna dva tedna poprej, ko je med prekinitvijo izkopavanja besno dejal, da ne bo več nikoli spodbujal sodelovanja s Slovenci.

Konec novembra je tudi Klemenc ocenil delo treh študentov arheološkega seminarja na Ptujju: Branka Marušiča in Angelosa Baša, ki sta pazila na »*merjenje in čiščenje grobov*«, ter Franceta Stareta, ki je pomagal pri raznih načrtih in slikah. Da bi bilo še bolj jasneje, kako modno je bilo v povojnih letih raziskovati in pisati o Slovanih, je dovolj podatek, da sta tudi mlajši Baš in Marušič napisala poljudno knjigo o starih Slovanih (Baš in Marušič 1949). Klemenc je sicer v tem času že predvidel tri gradbene faze v »rimskih slojih«: »*baziliko*«, »*rimsko trdnjavo*«, »*slovansko naselbino*«, vkopano v rimsko trdnjavo (ZAP 008175-78). V prvi sezoni izkopavanj od julija do konca novembra 1946 so odkrili 217 skeletov, in sicer do groba s številko 283.

Konec leta je Kastelic spisal kratko kritiko in poročilo o glavnih problemih izkopavanj na Ptujju. Za odtenek pokroviteljsko je menil, da sta Narodni muzej in Zavod dovolila dela, »*da se Ptuj ne bi čutil zapostavljenega*«. Med izkopavanji naj bi se zgodila vrsta nekorektnosti s strani Ptujja, pri čemer je cilj tudi na hitenje pri izkopavanju, površne meritve, premalo fotografiranja na terenu, nepazljivo ravnanje z rimskimi ostanki, slabo kontrolo presekov, premajhno globino itd. Kastelic je negativno ocenil tudi vlogo Klemenca in Univerze (NMSlo 27/1-47).

Glavni napaki Ljubljane sta bili po njegovem mnenju, da je vedno delovala defenzivno in da je zadeve poskušala reševati na več linijah: Narodni muzej, Zavod, Ministrstvo. Predstavnik Zavoda, Šijanec, naj bi ščitil Ptuj, predstavnik Narodnega muzeja, Kastelic, naj bi imel premalo pooblastil, predstavnika Ministrstva, Stane Mikuž in Janez Logar, pa nista hotela spora z Zagrebom in sta želela »afero« hitro končati. »*V javnosti je nastal vtis, da se Ptujju godi krivica, ker se bodo vse najdbe odpeljale v Ljubljano [...] Slovanske najdbe je treba koncentrirati v Ljubljani. Treba je urediti striktno arheološko kontrolo s pooblastili nad vso Slovenijo, ki jo more vršiti le Narodni muzej Slovenije*« (NMSlo 27/1-47).

Arheološko izkopavanje naj bi se končalo v soboto, 30. novembra, ali tako je vsaj večina vpletenih arheologov mislila. Decembra je namreč pod okriljem temnih in mrzlih noči en arheolog sam hodil na zahodni plato ptujskega gradu in v lastni režiji »nadaljeval« izkopavanje. Kot je sam kasneje pojasnil, je Korošec »*pri študiju staroslovanskega objekta*« našel »*indic*«, da »*ni to navaden objekt, temveč da je to svetišče*« (IZA 258/47). Na nobenem mestu ni posebej navedel, kaj bi ta indic lahko bil, a domnevno je šlo za »*vogalne kamne*« in analogijo z arheološkim najdiščem na Arkoni (več v

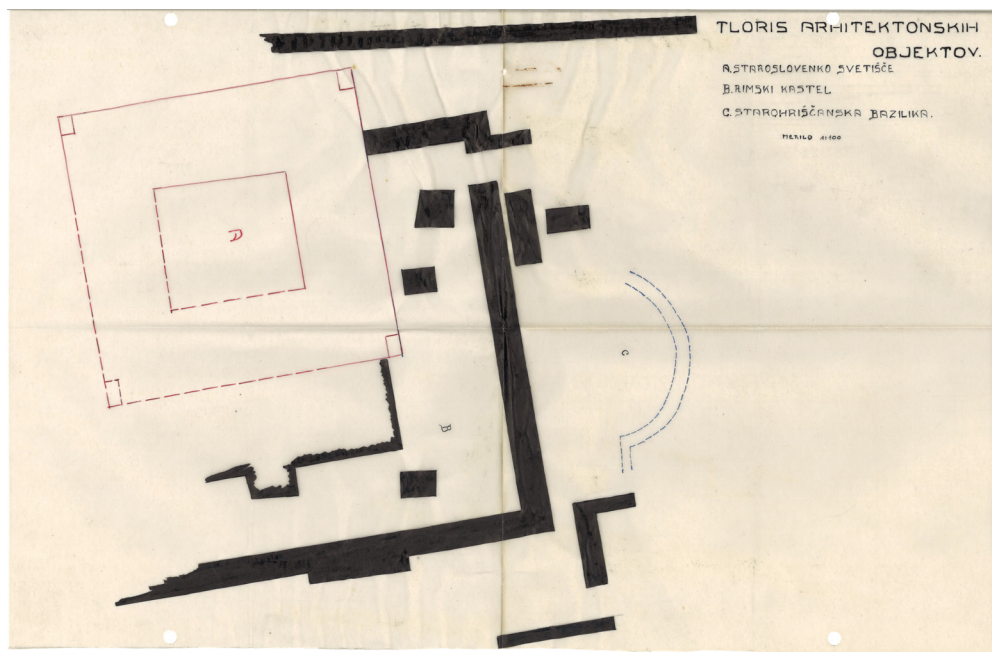
drugem delu), ki je bila temelj te interpretacije, toda ni popolnoma jasno, kdo ali kako se je na ta indic spomnil.

Druga sezona izkopavanj leta 1947

Evangelij po Luku pravi: *»Iščite in boste našli! Trkajte in se vam bo odprlo! Kajti vsak, kdor prosi, prejme; in kdor išče, najde; in kdor trka, se mu bo odprlo«* (Lk 11,9-10). Temu je sledil tudi Korošec: s sledenjem indica je našel, kar oziroma ker je iskal. Šele ko je to »odkril«, je 8. januarja pisal pismo na Akademijo znanosti in umetnosti v Ljubljani (odslej Akademija). Doslej je bil namreč tiho, saj je *»hotel znanost postaviti pred končno dejstvo«*. V ruševinah rimske trdnjave je odkril *»za vse nas najzanimivejši objekt, katerega smo sploh na našem ozemlju mogli pričakovati«*. Po njegovem mnenju naj bi bil objekt kulture narave, staroslovansko svetišče, *»edino te vrste v srednji in jugovzhodni Evropi«*, ki ga je postavil ob bok Arkoni. Ker ga prejšnje leto ni mogel izkopati do konca, je želel dela naslednje leto nadaljevati. Želel pa je več sredstev, zato je zaprosil Akademijo za vodstvo in pokroviteljstvo nad izkopavanji, saj jih ptujski muzej ne bi mogel zagotoviti samostojno (IZA 258/47).

Hkrati je Korošec napisal pismo predsedniku Akademije, Franu Kidriču (1880–1950), ki je bil med vojno med organizatorji OF na Univerzi, zato je večino časa preživel zaprt. Po vojni je prevzel vodstvo Akademije le malo potem, ko je njegov sin Boris Kidrič postal predsednik slovenske vlade leta 1945. Fran Kidrič se je osebno oglasil na zahodnem platuju ptujskega gradu že na začetku decembra 1946, ko je njega, rektorja Univerze Antona Melika in predsednika MLO Ljubljana Frana Albrehta na obisk pripeljal profesor zgodovine Milko Kos (ZAP 008163). Takrat naj mu Korošec še ne bi mogel poročati o tem *»najzanimivejšem objektu«* (sl. 25). Zato je lastnoročno *»sam naprej raziskoval, kolikor sem mogel kopati brez vednosti kogarkoli [ponoči], ker dovoljenja za raziskovanje nisem imel, in tako sem prišel še do tistih par podatkov, ki so mi manjkali in ki bi mogli vzbuditi dvom«* (IZA 82/47). Tako je predlagal, da bi nemoteno nadaljevali dela pod vodstvom Akademije, ker po njegovem mnenju Zavod in Ministrstvo nista bila vredna zaupanja. Pozimi zgodaj 1947 se je sesedla še *»vzhodna stena«*, ki je niso zrušili med »odkrivanjem«.

Pobudo s strani Akademije je prevzel generalni sekretar, Fran Ramovš (1890–1952), po katerem je bil pozneje imenovan Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša. Ramovš je 22. januarja na Ministrstvo poslal pismo o arheologiji v Sloveniji in izkopavanjih na ptujskem gradu. Korošec je v tem času že pripravljaval poročilo o izkopavanjih leta 1946, da bi domači in tuji javnosti čim prej predstavili rezultate. Akademija je želela vzpostaviti strokovno komisijo (Pleterski 1997), ki bi vodila izkopavanja v Sloveniji. Hkrati so pripravljali načrt za izkopavanja v letu 1947, da bi ob primernih vremenskih razmerah, domnevno maja, takoj začeli dela na ptujskem gradu (ARS 259/47).

Slika 25: Korošec je pismu Franu Kidriču dodal še tloris, na katerem je že predvidel končni objekt, predvidoma na podlagi odkritih »vogalnih kamnov« (IZA 82/47)

Ministrstvo je 21. marca odgovorilo, da »arheološka komisija Akademije vodi arheološka izkopavanja v Sloveniji«. Za izkopavanja sta bila pred tem odgovorna Muzejski svet in njegova kratkoživa arheološka sekcija pod vodstvom Kastelica, ki je delovala samo prve mesece leta 1947 (Pleterski 1997, 14–16). Ta se je združila z Arheološko komisijo pri Akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani (odslej Komisija; predhodnica Sekcije in današnjega Inštituta za arheologijo pri SAZU). S tem pismom naj bi Akademija prevzela arheološka izkopavanja, čeprav so bile jurisdikcije precej nejasne. Prezidij Akademije se je zato na seji 31. marca odločil za vzpostavitev arheološke komisije. Kot člana sta bila izbrana akademika France Stele in Milko Kos. Za »znanstvena sodelavca« so določili Korošca in Klemenca, Kastelic pa je bil vezni člen z Narodnim muzejem (IZA 487/47; INDOK 487/47; Pleterski 1997, 12–17).

Univerza je 20. marca imenovala Korošca za »izrednega profesorja za staroslovansko arheologijo v zvezi s prazgodovinsko arheologijo«. V decembru 1946 so Kos, Stele in Klemenc presojali Koroščevo delo ter ga v zapisniku sestanka imenovali za izrednega profesorja: »Količnega pomena so ta odkritja za staroslovensko zgodovino in za pobijanje maloovraževanja kulturne ostaline po starih Slovanih, bo pokazala znanstvena objava [...] Pred tem so se s tem problemom bavili le tujci...« V mislih so imeli nemške arheologe »z Dinklagejem na čelu«, ki so te pokope razglašali za »nemške koloniste na naših tleh«

(ARS ni oznake). Korošca naj bi snubili še na univerzah v Skopju, Sarajevu in Zagrebu. Stele je lobiral pri upravi Filozofske fakultete, da bi dala delo Korošču (Novaković 2009, 49).

Znamenita Družba sv. Mohorja v Celju je nekje spomladi 1947 izdala Koroščevo »kritiko« nemških arheoloških teorij o germanski naselitvi teh dežel v zgodnjem srednjem veku, in sicer *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*. To knjigo je večinoma napisal pred izkopavanji leta 1946, zato novih odkritij o ptujskem grobišču z izjemo kratkega povzetka ni, medtem ko o svetišču sploh ni pisal. Glede predhodnih nemških teorij je pripomnil, da »čeprav naj bi bile vse te razprave strogo znanstvene, se večkrat skrivajo za njimi povsem tendenciozni nameni. V tem pogledu prednjači z vrsto svojih člankov Dinklage« (Korošec 1947a, 57).

Izrecno je torej oporekal Dinklageju, ki je trdil, da so ta območja na podlagi odkritih arheoloških najdb in grobišč pripadala nemškim naseljencem. Zapisal je, da »je dosedanje teorijo o velikem številu nemških doseljencev v naše pokrajine v X. in XI. stoletju zadel s temi odkritji nov udarec, saj prav ptujsko, za to dobo tipično grobišče najodločneje pobija te in take teorije« (Korošec 1947a, 126). Korošec je umestil nekropolo na ptujskem gradu v pozno 10. in 11. stoletje. Ketlaško kulturo je videl kot istočasno z belobrdsko kulturo. V to datacijo je med drugimi podvomil že njegov praktikant na izkopavanjih in študent, Angelos Baš, sin Franja Baša. V kasnejši kritiki se ni strinjal z datiranjem ketlaške kulture po letu 950 (Baš 1947).

Akademija je nedolgo zatem izdala *Poročilo o izkopavanju na ptujskem gradu leta 1946*. V tej knjigi je bil Korošec še precej skrivnosten glede odkritja ali delnega odkritja »svetišča«, ki ga je omenil le na kratko (Korošec 1947b, 16). Kos in Stele sta bila recenzenta in sta že 3. marca 1947 podala svojo kritiko Koroščevega »Začasnega poročila o izkopavanjih na ptujskem gradu v letu 1946«, 31. marca so ga obravnavali na seji Prezidija Akademije. Ob stavku, v katerem Korošec omeni »slovansko svetišče«, sta recenzenta dodala opombo v oklepaju, da je »po najinem mnenju [to] zelo dvomljivo« (IZA 260/47).

Konec aprila je Korošec pisal Akademiji o kreditih za izkopavanja na Ptuj. Že konec januarja je namreč na zasedanju Muzejskega sveta pod predsedstvom Mikuža kot predstavnika Ministrstva prejel garancijo za 400.000 dinarjev, ki naj bi jih za novo sezono izkopavanj v letu 1947 prispeval beograjski Komitet. Leta 1947 je torej sredstva za izvedbo izkopavanj kril zvezni proračun. V začetku maja so na sestanku pri ministru za prosveto določili, da pri izkopavanjih ponovno sodelujeta kustos Boris Bačič in preparator Rudolf Berce kot tehnični vodja izkopavanj. Ker sta oba prihajala iz Narodnega muzeja, je jasno, da je pri teh nastavitvah sodeloval ravnatelj Kastelic. To seveda ni odgovarjalo Korošču, saj sta prejšnje leto Bačič in Berce napisala precej ostro kritiko izkopavanj (NMSlo 96/1-47).

Slika 26: Rudolf Berce je poleti 1948 urejal dokumentacijo med izkopavanjem na blejski Pristavi (neznani, neg. št. 2392; Štular in Belak 2012, 8)

Tudi tokrat so na ptujskem gradu začeli predela nekaj dni prej, 19. maja, medtem ko so pričeli prava izkopavanja 25. maja (IZA 133/47). Ponovno je prišlo do zapleta na začetku, saj še niso zaključili »predel tehnične narave«, in sicer odvoza zemlje z lanskoletnih izkopavanj, zato so pričeli izkopavati komaj v začetku junija (IZA 116/47). Na terenu je dnevno izkopavalo okrog 50 delavcev. Medtem ko so v prvi sezoni poleti 1946 posvečali največ pozornosti skeletom in staroslovanskemu grobišču, so zdaj v ospredje absolutno postavili slovansko svetišče in njegovo zaščito, skelete pa so komajda omenjali v zapisnikih sej in poročilih, čeprav so jih v celotni sezoni izkopali 94 (grobovi št. 284–377). Prvi izkopani skelet (št. 284) se sicer v Koroščevem terenskem dnevniku pojavi več kot mesec dni po pričetku del, in sicer 2. julija 1947 (IZA Terenski dnevnik 1947).

Na prvem sestanku arheologov na ptujskem gradu 3. junija so si spet razdelili zadolžitve. Korošec je ponovno prevzel staroslovansko in prazgodovinsko dobo, hkrati je bil določen za vodstvo (njegova žena Paola Korošec bi bila vodja ob njegovem izostanku), Klemenc je bil določen za rimsko dobo, Bačič za »ilirsko« dobo, a »pod nadzorstvom Korošca«, Bercetu pa so bila zaupana tehniška dela. Berce se je pritožil, da je Ministrstvo delilo naloge na drugačen način. Korošec je odgovoril, da Ministrstvu ne priznava jurisdikcije, ker naj bi vsa izkopavanja prevzela Akademija (IZA 117/47). Osební spori so pogosto prerasli v institucionalne spore glede jurisdikcij in obratno. V tistih letih je bila zahodna planota »divji zahod«.

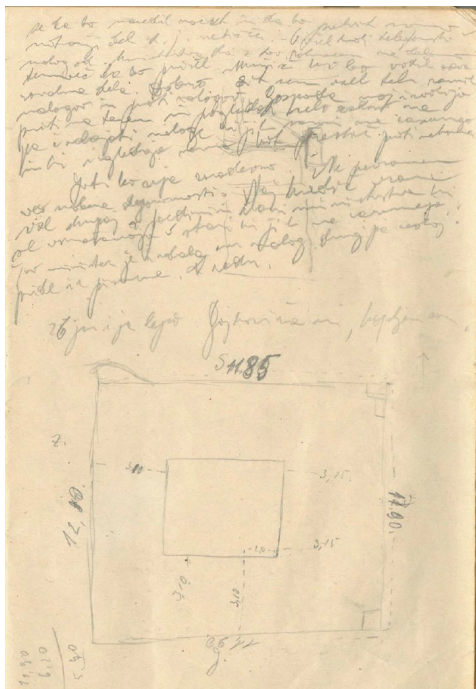
Slika 27: Korošec kot Don Kihot in Klemenc kot Sančo Pansa na izkopavanjih; Klemenc je bil znan po svoji zabavljajski naravi. Karikatura študenta arheologije Franceta Stareta, ki je na ptujskem gradu opravljal terensko prakso, 22. julij 1947 (osebni arhiv Josipa Korošca).

Trenje na ptujskem gradu je mogoče občutiti že 4. junija v podrobnem poročilu Bačiča in Berceta za Kastelica. Imela sta občutek, da Korošču »hodita v nos«. Berce je ob stalnih tedenskih sejah predlagal še sprotne posvetovanja, kar Korošec »*kratkoterminalno odkloni kot povsem nepotrebno* [...] *Dr. Korošec se dosledno izogiblje vsaki diskusiji o konkretnih tehničnih vprašanjih*« (NMSlo ni oznake). Oba sta se že en dan po razdelitvi jurisdikcij odločila, da sta na Ptuj odveč, zato sta prosila za razrešitev in vrnitev v Ljubljano. Poudarila sta še »*netovariško obnašanje napram njima*«. Korošec si je dobro zapomnil njun obisk leto poprej, hkrati pa ni pozabil posledične kritike in prekinitve izkopavanj.

Isti dan sta napisala tudi rokopisno pismo (NMSlo ni oznake). Menila sta, da sta kolateralna škoda v bitki med Ministrstvom in Akademijo. Da bi poudarila, kako grdo ravna jo z njima, sta navedla delovno namestitev. Smodič je Bercetu zagotovil sobo za risanje in merjenje na gradu. Paola Korošec ga je kasneje nagnala iz te grajske sobe, saj naj bi se grad prenavljal; Smodič naj ne bi bil upravnik, ampak naj bi bil to Korošec in naj počakata na njegovo vrnitev iz Ljubljane. Naslednji dan sta Kastelicu poslala še razglednico (NMSlo 96/4-47): »*Nimam besed!*« Omenila sta še, da so v pričakovanju visokega obiska, toda več nista izdala. Izkopavanja je 6. junija prvič obiskal znameniti danski arheolog in arhitekt Einar Dyggve. Ker očeta in mame ni bilo, ga je na grad vodil Korošev šestletni sin Josip (Korošec 2016).

Na drugi strani je Korošec menil, da so dela dobro napredovala in da bi svetišče lahko popolnoma izkopali že do konca junija. Arhitekt Marjan Mušič je bil odgovoren za načrt zaščite »svetišča«, a je bil v tem času v Tirani, zato je arhitekt in inženir Ivo Spinčič načrtoval postavitev »zaščitne lope« nad zidovjem, kar je posebno motilo Korošca. Vreme je povzročalo veliko frustracij junija, saj je kar pet dni deževalo, pogosto tudi ponoči, teren pa je bil zaradi tega vedno razmočen. Zaradi tega sta se dve »steni« svetišča sesedli sami vase, ves Objekt pa se je poglobil za okrog 40 cm, južni »hodnik« celo za 1 m (IZA 120/47, 121/47, 125/47).

Na tej točki je Korošec izustil stavek iz uvoda, zato je zdaj kontekst za odtonek razumljivejši. V dneh, ko se je »svetišče« sededalo samo vase, je Korošec vse poslal k vragu. Trenja so bila prisotna v obeh sezonah izkopavanj, tako leta 1946 kot leta 1947. Ampak kaj točno je v sredo, 25. junija 1947, pognalo Korošča čez rob, da je to zapisal celo v terenski dnevnik? Najbolje, da navedem Koroščevo pojasnilo, kaj vse ga je mučilo: »*Zopet zamujajo dijaki [...] Komitet nam bo poslal 20 arheologov [...] Nimam stanovanja niti hrane [...] Ne prevzamem več nobene odgovornosti. Naj hudič vzame vse skupaj [...] strani ministrstva, ki se vmešavajo v stvari, ki jih ne razumejo*« (IZA Terenski dnevnik 1947). Ker je Korošec pisal terenski dnevnik s svinčnikom, so določene strani skoraj neberljive, nekatere s težavo. Čeprav je zgoraj navedeni pasus med bolj berljivimi, mi ni uspelo vsega dešifrirati.

Slika 28: Terenski dnevnik Josipa Korošca za 25. in 26. junij 1947; pod burnim zapisom je skica »svetišča« (IZA Terenski dnevnik 1947).

En dan pred tem, torej 24. junija, je Akademija razposlala vabila strokovnjakom na ogled izkopavanj na Ptuju, pri čemer sta verjetno odločilno vlogo igrala Milko Kos in France Stele: »Mednarodnim običajem sledeč Vas, spoštovani tovariš, vabi Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, ako si blagovolite ogledati izkopavanja in v strokovnem oziru z imenovanima profesorjema [Korošec in Klemenc] pretresti vprašanja, ki jih bodo izkopi stavili, posebno še domnevo, da gre tudi za ostanke enega izmed tako redkih staroslovenskih svetišč« (MK – UZKB 831/47). Ohranilo se je namreč vabilo Akademije oziroma Ramovša Ljubu Karamanu iz Zagreba s 24. junija 1947. Karaman je sicer odpisal 2. oktobra, saj se je na Ptuj odpravil tudi konec septembra (IZA 104/47). Prav enkrat takrat se je Korošec odločil napisati monografijo o svetišču, da bi utišal kritike, saj se je njegov sin še živo spomnil pogovora med staršema, domnevno pomladi ali poleti 1947 (Korošec 2016). Ironično je objava te knjige vodila v sesutje njegove teze, saj je spodbudila Baševo kritiko in nato ponovni pretres interpretacije Objekta kot svetišča.

Da bi ohranil svetišče pred deževnim vremenom, je Korošec junija v Celju samoiniciativno obiskal kiparja Miloša Hohnjeca. Izgubil je namreč vse potrpljenje s čakanjem na odziv in načrt arhitekta Akademije, Mušiča. Korošec in Hohnjec sta načrtovala rekonstrukcijo porušenih zemljenih sten (»prekonstruirati z butano zemljo«), njihovo utrditev in zaščito v nekaj mesecih (ZAP 003612-17). Naj spet poudarim, kar bi zdaj moralo biti že zelo očitno: Korošec nikoli ni imel pred seboj pozneje opisanega »svetišča« oziroma vsaj v opisani obliki ne, saj je šlo za kombinacijo odkritih ostankov, rekonstrukcije in Koroščeve domišljije.

Zaščita je bila narejena iz varovalne močno armirane betonske plošče, ki je obkrožala luknjo oziroma stene svetišča. Ta plošča je bila deloma položena na staro zemljeno podlago, deloma na nove stene iz zbite ilovice. Rekonstruirane dele porušene zemlje so kot zaščito pred razpadom sten povezali in pritrdili z 80 železnimi kavljji. Kot dodatno zaščito zemljenih sten in rimskih zidov pred podjedanjem in zamakanjem vode, naj bi na notranji tloris 195 m² položili granitne kocke in jih zafugirali z betonom. Dva jaška so izkopali pod tem tlakom iz granitnih kock in ju speljali proti severu in jugu v dolžini 16 m, da bi služila kot glavni odvodni kanal skozi južni obrambni zid (ZAP 003612-17).

Leta 1947 si je po Kasteličevem naroku izkopavanje na ptujskem gradu večkrat osebno ogledal Franjo Baš. Na začetku junija je poročal, da nikoli ni srečal Bačiča ali Berceta, ampak vedno le »cives petovienses«. Po njegovem mnenju naj bi bila precej izločena, zato »tvoja [Kasteličeva] legata menda precej samevata«. Ni sicer jasno, ali sta Korošec in Baš že tam debatirala o interpretaciji Objekta. Baš je izrazil svojo skepso glede svetišča Kastelicu, predvsem zaradi »vsebine« in tlaka. Še kritičnejši pa je bil do »rekonstrukcije« s cementom in predvidene zaščitne stavbe, ki bi uničila »izredno dovršeno kompozicijo gradu« (NMSlo 96/5-47).

Slika 29: Postavljanje strehe nad »svetiščem« in antičnimi zidovi, pogled proti V (Berce, neg. št. 2229)

Komisija Akademije in vodstvo izkopavanj sta imela sestanek na ptujskem gradu konec junija. Poudarili so nujno pridobitve Mušičevega zaščitnega načrta in hitre konzervacije Objekta (IZA 122/47). Pri tem se je zapletlo, saj naj bi Mušič že v marcu, torej še preden se je odpravil v Tirano, za načrt obvezal kasneje znamenitega arhitekta Edvarda Ravnikarja. Tako mu ni bilo jasno, zakaj je bil na Ptuj poslan Spinčič. Mušič je bil še jezen zaradi sodelovanja kiparja Hohnjeca, saj naj ne bi imel predhodnih izkušenj s konzervacijo sten. Po drugi strani Mušič ni želel prevzeti odgovornosti, zato bi vzpostavil (še eno) komisijo, da bi si odgovornost razdelili.

V sezoni izkopavanj poleti 1947 je stroške kril Komitet v Beogradu, zato je v juliju prišlo na izkopavanja približno dvajset arheoloških tečajnikov z raznih zavodov in iz muzejev ter krajev Jugoslavije: Skopja, Beograda, Cetinja, Splita, Novega Sada, Zagreba, Sinja, Sarajeva, Reke. Prišli so Zdenko Vinski, Stjepan Gunjača, Duje Rendić Miočević, Aleksander Pere, Ivo Petricioli, Branka Vikić, Ljubomir Babovski, Dušanka Todorović Vucković, Irma Čremošnik, Milutin Garašanin, Draga Garašanin, Rastko Rasajski, Jovan Kovačević in Marija Slavnić. Hkrati je na Ptuj na začetku julija potekal tečaj približno sto zgodovinarjev in je bilo toliko težje poiskati prenočištev za vse tečajnike.

Arheologi tečajniki so prispeli 9. julija in na Ptuj preživeli kakšen mesec dni. V FLRJ so bile vse znanstvene discipline vodene centralno, zato bi lahko imel Beograd sodelovanje med Ptujem in Zagrebom za problematično v kontekstu nedoločenih raziskovalnih strategij na ravni Jugoslavije (skupni kongres v Niški Banji je bil šele leta 1950). Preseganje republiških mej pri interdisciplinarnem sodelovanju je pogosto

vneslo dodatno zmedo. Na Komitetu v Beogradu so bili prepričani, da bodo ptujski muzealci priskrbeli tečajnikom hrano in stanovanje, a Korošec je odvrnil, da za kaj takega nimajo finančnih sredstev, kar je bil vir frustracij, ki jih je Korošec verbaliziral v dnevniku. Tečajniki so sicer običajno dopoldne delali na terenu, popoldne pa so poslušali predavanja. Na splošno so bila izkopavanja na ptujskem gradu in Korošec takrat zelo v čislih. Predsednik srbske Akademije, Aleksander Belić, je stopil v stik s Korošcem, če bi se decembra 1947 udeležil Kongresa slovanske filologije o pomenu historičnih znanosti v Moskvi kot predstavnik jugoslovanske arheologije.

Slika 30: Staretova karikatura Korošca ob obisku tečajnikov s pripisom: »Tu ne pomagaj niti kompas!« (osebni arhiv Josipa Korošca; Guštin 2017, 92).

Hohnjec naj bi svojo zasilno provizorično streho nad svetiščem postavil že do 10. julija. Toda tudi ta zasilna streha je hitro začela puščati. Še vedno so čakali Mušičev načrt za trajno zaščito oziroma »širšo« streho, zato je Klemenc šel v Ljubljano z ultimatom: »Do 15. julija moramo dobiti načrt za streho nad staroslovanskim svetiščem in vso specifikacijo. V nasprotnem primeru, ako ne dobimo načrta, ne upoštevamo nobenega načrta in delamo popolnoma po svoji liniji naprej. Vzrok temu je, da kljub zasilni strehi, ne moremo obraniti objektov, kakor je potrebno, poleg tega pa zasilna streha ne bo mogla vzdržati zime« (IZA 123/47).

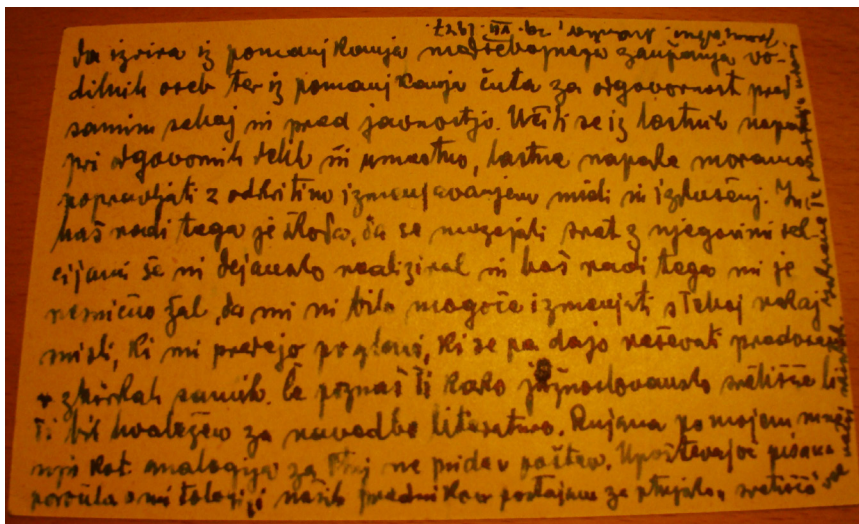
Na ptujski grad je naslednji dan, 11. julija, prišel arhitekt Grajn kot svetovalec. Po njegovem mnenju bi bil tlak »najsimpatičnejši« iz granitnih plošč in zalit z betonom; »Zemljene stene se morajo rekonstruirati z butom in brezpogojno zgoraj zabetonirati, ker

drugače niso dovolj zavarovane» (ZAP 003591-92). Potek del naj bi bil do sestanka 18. julija »slab«, ker so kopali drenažne jarke, delavcev pa ni bilo zaradi žetve in mlatve. Mušič ni dostavil načrta iz Ljubljane, zato so lastnoročno delali tlakovanje in drenažo. Mušič je šele 23. julija pripravil samo *Razmišljanje o zaščiti staroslovanskega svetišča na ptujskem gradu* in ne načrt (INDOK ni oznake) kot gradivo za sestanek. Korošec ni prevzemal »nikake odgovornosti, ker je on arheolog in ne arhitekt«. Okrcal je še meritve študentov, ker se niso skladale z njegovimi meritvami. Ramovš je sicer dopustil, da pri izkopavanjih pomaga 17 študentov, dopoldne na terenu in popoldne v risalnici, pisati pa so morali tudi seminarske naloge.

Prava drama pa se je na ptujskem gradu odvila na naslednjem sestanku v četrtek, 24. julija. Prišle so vse ključne osebe, in sicer Fran Žen in Stane Mikuž z Ministrstva, Berce, Bačič, Klemenc, Korošec, Peček in Smodič z vodstva arheoloških izkopavanj, Kastelic z Narodnega muzeja in Zavoda ter Stele z Akademije. Korošec je sestanek razburjeno začel, da je bil maja in junija skoraj sam na zahodni terasi in mu ni nihče pomagal, hkrati pa je dež povzročil rušitev dveh sten. Ministrstvo je zaprosil za pomoč, ki je ni dobil, prav tako ni prišel noben arhitekt. Tako je samoiniciativno najel Hohnjeca iz Celja, ki je izdelal »cementni oklep, ki res ni lep, a naj ga obranijo, dokler ne bo strehe«. Mušič je odvrnil, da armirana betonska plošča pritiska na zemljo, ki se bo slejkoprej porušila, plošča pa bo razpokala. Smodič je predlagal odstranitev plošče, a je Mušič dejal, da bi bilo to zelo težko (IZA 125/47).

Mušič se je branil, da naj bi že v marcu izdelal okvirne smernice za zaščito, a jim niso sledili. Temu je sicer Korošec pritrdil, a je dodal, da jih niso mogli upoštevati zaradi neprestanega dežja. V tem trenutku je Mikuž pozval Mušiča, da bi predstavil svoj arhitektonski načrt. Mušič je menil, da bi morali zavarovati karseda veliko območje zaradi vpliva vlage. Kastelic je zatrdil, da je primarni cilj zaščita svetišča, ne rekonstrukcija. V tem času je zanimiva odsotnost resnih dvomov ali vsaj javnih dvomov. Vsem se je zdela zaščita Objekta samoumevna. Dodal je, da Hohnjec bolj rekonstruirati kot ščiti, zato mora Mušič karseda hitro predstaviti svoj načrt. Korošec je pritrdil, da je bilo to treba narediti, ker sta nevihti porušili steni. Stenam so sicer dodajali glino, ki pa naj bi se kar najbolj ujemala s prvotno zemljo (IZA 125/47).

Baš je 29. julija poslal razglednico Kastelico z dodatnimi dvomi. »*Ptujski problem smatram, da izvira iz pomanjkanja medsebojnega zaupanja vodilnih oseb ter iz pomanjkanja čuta za odgovornost pred samim seboj in pred javnostjo [...] Če poznaš li kako južnoslovansko svetišče, bi ti bil hvaležen za navedbo literature. Rujana [Arkona] po mojem mnenju kot analogija za Ptuj ne pride v poštev*« (NMSlo 27/3-47). Akademik Fran Ramovš je 1. avgusta pisal Korošču in mu po prebiranju zapisnikov sporočil svoje vtise, da se »vsak skuša otresti te ali one odgovornosti, ali pa da med delavci te in one stroke ni pravega znanstvenega zaupanja«.

Slika 31: Zadnja stran razglednice, ki jo je Baš poslal Kastelicu 29. julija 1947 (NMSlo 27/3-47)

Na začetku avgusta so se izkopavanja bližala koncu. Korošec je Zavodu 8. avgusta poslal predzadnje poročilo o izkopavanjih. Mušič še vedno ni poslal konkretnega načrta. Korošec je sklenil poročilo z naslednjim koleričnim odstavkom: »Dokler sem jaz vodja izkopavanj, se bo na terenu delalo po mojih navodilih. Razne izjave, da se premalo briga za halštat in da vsled tega ni potrebno delati po mojih navodilih niso na mestu. Čemu potemtakem imam sodelavce, ako bo vsak delal po svojem [...] Ni mi do tega ali bodo nosili odgovornost ali ne, temveč hočem rešiti staroslovansko svetišče« (IZA 127/47). Ta kritika je merila na tehniškega vodjo Berceta. V Bercetovem terenskem dnevniku meritev je Korošec pripomnil o nesmiselnosti meritev in napačnih rezultatih, ker se »ni delalo po navodilih« (NMSlo, Berce – terenski dnevnik).

Istega dne, 8. avgusta, je Kastelic prejel naslednjo Baševo razglednico. »Dragi, včeraj sem ponovno obiskal (z dr. Šijancem) Ptuj in tamkajšnje kopače zaklada ali lovce na skelete ter prazgodovinska ognjišča, kajti arheološka ali celo znanstveno kopanje tega ne bi preveč rad imenoval. Vodji izkopavanj problemi zemlje niti niso jasni, niti se jih ne zaveda. Na moj ugovor, npr. da je to problem, da so pri 8 mrtvecih rimski novci, sem dobil odgovor, da kot zgodovinar tega ne razumem, na mojo izjavo, da je 'svetišče' sestavni del problema rimskega gradbenega kompleksa, da izjavljam to, ker 'svetišče' ne leži v Mariboru« (NMSlo 27/4-47). Zanimivo bi bilo preučiti, kakšno vlogo je v njunem sporu igralo tudi regionalno rivalstvo med Ptujem in Mariborom.

V povezavi z zaščito svetišča so v Ljubljano poslali vzorce zemlje v analizo. Korošec je zatrdil: »Z ozirom na vse dosedanje negativne rezultate odločam, da Hohnjec konservira zemljo naprej po svojih konkretnih predlogih. Nepravilnosti, ki bi se pojavile v tem

delu, ne pridejo pod kritiko, kakor se je dosedaj dogajalo, ko je vsak kritiziral, bodi pozvan ali nepozvan, bodisi da ima pojem ali nima pojma, a poleg tega ni prinesel drugega konkretnega predloga [...] hočem rešiti staroslovensko svetišče» (IZA 127/47). Berce je opozoril, da bi »temperamentno« formulacijo prilagodili za poročilo, a se Korošec ni strinjal s spremembo stavka.

Berce je zato priložil pritožbo: »Izjava dr. Korošca jasno očituje vso nekoncilijantnost. Mnenja ostalih članov vodstva niso prišla do izraza, ker posvetovanj ni bilo [...] Izjava dr. Klemenca o nepotrebnosti tehniškega aparata je izraz volje delati po morda doslej običajnih načinih ne glede na možnosti, ki so sicer še na razpolago, da je na tem izkopavanju dobil tov. dr. Klemenc vtis, da je tehniški aparat nepotreben, je to možno samo zato, ker ga arheološko vodstvo ni izkoristilo do tiste meje, ki jo nudi [...] Čas bo pokazal, ali je bilo to izkopavanje kaj drugega kakor znanstveni način pridobivanja dokumentov« (IZA 130/47).

Deseti in zadnji sestanek na ptujskem gradu je potekal 14. avgusta. Korošec je sklenil, da so izkopavanja zaključili, čeprav so še nekaj dni, točneje 18. avgusta, po uradnem zaključku izkopavanja izkopali zadnji grob (št. 377). Po njegovem mnenju bi morali le še planirati teren, konzervirati objekte in streho, prav tako so želeli postaviti ograjo in zavarovati teren. Korošec je zdaj vodstvo predal Bercetu, ki bi lahko vršil tehniška dela s soglasjem konservatorja. Berce je napisal, da je Ministrstvo sklenilo postaviti prezimovalno provizorično streho nad svetiščem. Definitivno streho naj bi začeli graditi naslednje leto (IZA 129/47). Te večje zaščitne strehe, ki bi potencialno pokrila še »trdnjavico«, kasneje niso zgradili.

Slika 32: Postavljanje strehe nad »svetiščem« in antičnimi zidovi, v ozadju zahodni stolp, pogled proti Z (Berce, neg. št. 2219)

Komisija Akademije je na sestanku 16. avgusta obravnavala pravkar zaključena dela na ptujskem gradu. Korošec je prebral zapisnik zadnjega sestanka in Bercetovo pritožbo o nekolegialnem sodelovanju. Klemenc je delil Koroščevo mnenje o prevelikem tehničnem aparatu (šest ljudi), s čimer so se seznanili. Stele je diplomatsko dejal, da osebnih sporov Komisija ne bo reševala. Diskutirali so še splošno o vlogi, ki jo ima vodja izkopavanj kot avtoritativna osebnost. Po njihovem bi se vodji morali podrediti vsi, vključno s tehničnim sektorjem. Sledila je daljša debata o zaščiti, *»ker je ptujski primer poseben in nima primere drugod«*. Ramovš je napisal ptujskemu muzeju, da so *»izkopanine last Akademije, a imajo vsi predmeti ostati na gradu v pritličju«*. Artefakte so torej predstavili v viteški dvorani, prioriteta pa je bila izdaja monografije o svetišču (ARS ni oznake).

V dveh letih, 1946 in 1947, so izkopali večino zahodnega platoja. Prekopali niso le območja z zaščitnimi drevesi in grmi: velika češnja je bila v jugozahodnem delu, zelenjavni vrt z vrtno uto je bil ob južnem robu, smreke in grmovje pa so zaraščali severni rob terase pred žitnico. Zaradi statike takrat namreč niso izkopavali neposredno ob obzidju in stavbah, saj so bili v slabem stanju. V določenih stavbah so ljudje še prebivali, zato niso smeli prekopati celotnega zemljišča in so morali pustiti dostop do hiš. Do konca niso raziskali ali prekopali niti območja ob trdnjavi in svetišču, ker so se bali rahljanja zemlje in poškodovanja ostankov.

Zaščita in zasutje »svetišča«

Začasna zaščitna streha nad »svetiščem« in grobom z ognjiščem na severni strani naj bi se naredila po skicah in ustnih navodilih tehniškega vodstva. Streho in opaženje stranskih sten z deskami naj bi končali do 6. septembra, če bi vreme ustrezalo. Dejanjsko so izkopali drenažni jarek za odtok vode in pričeli postavljati ogrodje za začasno zaščitno streho (ARS 10440/9). Pravzaprav je bil to samo uvod v mučen proces zaščite »svetišča«.

Trenja o zaščiti kulturne dediščine so odmevala širše. V Mariboru je konec septembra 1947 potekalo zborovanje slovenskih zgodovinarjev, na katerem je sodeloval tudi France Stele. Zastopnik Komiteta iz Beograda Lubinković je na zborovanju kritiziral, da so se pri zaščiti arheoloških ostankov izvajali posegi brez sklepov Zavoda. Meril je namreč na Akademijo in izkopavanje na zahodni terasi. Stele je odvrnil, da je Akademija šele letos prejela to *»nehvaležno odgovornost«* zaradi izrecne prošnje vodje izkopavanj in škodljivih nalivov (IZA 148/47).

Do novembra so naredili maketo »svetišča« in jo postavili na ogled na ptujskem gradu. Nadaljevali so se spori glede jurisdikcije pri zaščiti. Akademija je na Ministrstvo poslala pismo, da ne prevzemajo odgovornosti in da je zaščita »svetišča« stvar Zavoda. Takrat je bila zaščita samo začasna, prihodnje leto pa so želeli nekaj trajnejšega.

Zavoda ni zanimala niti zaščita teh ostankov, ker bi to po njihovem moralo storiti Ministrstvo. Ramovš je menil, da mora Ministrstvo povedati Zavodu, da je zaščita kulturne dediščine v njihovi pristojnosti (ARS 10440/11). Korošec je v tem času že napisal knjigo *Slovansko svetišče*, urejali so samo še ruski in angleški prevod. Knjigo je objavil pozimi ali pomladi leta 1948; kmalu bi lahko ruski prevod ocenili za »nepri-meren« zaradi informbirojevskega spora 28. junija.

Slika 33: Razstavljena maketa »svetišča« na gradu (Ptuj – zgodovinsko mesto 1949). Pri dokumentarnem filmu sta kot strokovna sodelavca sodelovala tudi skeptična Baš in Kastelic, a so vseeno vključili Objekt.

Na seji Komisije Akademije 1. decembra 1947 so povabili direktorja Zavoda, Frana Šijanca, da bi določili jurisdikcije glede zaščite. Komisija je želela vršiti le arheološka izkopavanja in planirati znanstveno delo, Zavod pa bi moral skrbeti za zaščito in ohranitev. Direktor Zavoda je bil povabljen v Komisijo. Šijanec je pozornost preusmeril na problematiko Ptuja in splošne smernice za bodočnost. Klemencu in Korošcu ni bilo všeč, da se poročila pošiljajo dvema ustanovama. Šijanec je poudaril pomen tega za organizacijo zaščite. Po njunem pa bi bilo treba končati dvotirnost in predložiti novi zakon o zaščiti, kar naj bi storil Stele (INDOK ni oznake).

Z novim letom so navidezno končali to temo. Ampak že prvo zimo, konec januarja 1948, se je zrušil del »svetišča« (Korošec 1948, sl. 7). Nemudoma so poklicali Hohnjeca, da mora zavarovati »svetišče«. V pogodbi je bil člen, da se mora objekt ohraniti vsaj eno leto, a se je pričel rušiti že po nekaj mesecih. Zavod je pozval še Smodiča, da naj prevzame nadzor nad urgentnimi popravili, ki jih je takrat izvajal

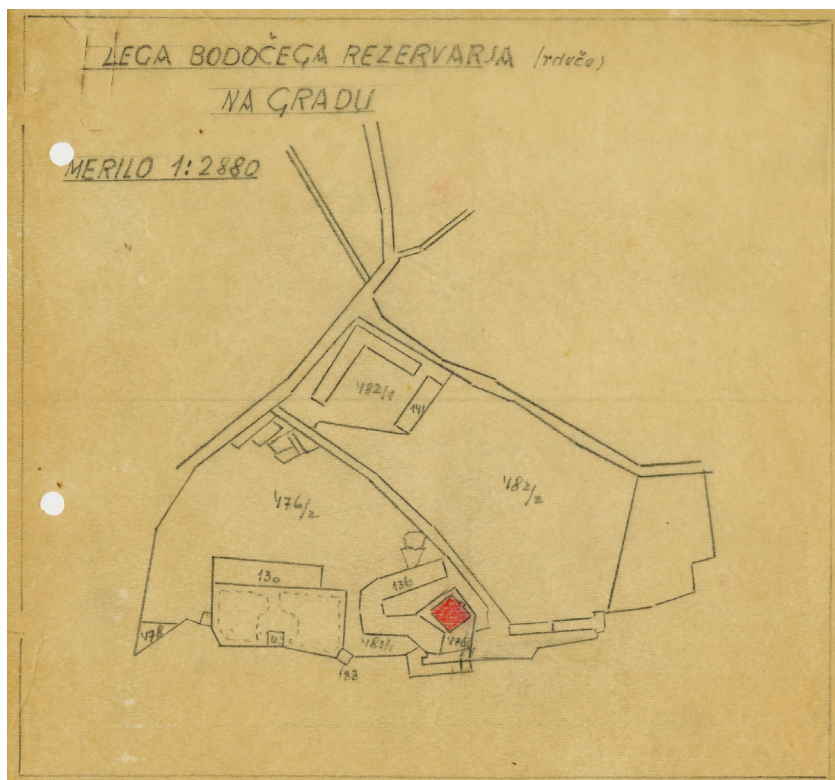
Hohnjec. Betonske plošče bi morali podpreti z lesenimi oporami in celo ostenje opažiti z lesom, da bi preprečili zrušenje sten (INDOK 63/48).

Komisija je imela še en sestanek 3. februarja, da bi rešili vprašanje zaščite na zahodnem platoju. Stele je pozval Zavod k zaščiti, Šijanec pa je prebral še eno ostro Kasteličevo oceno. Mušič je govoril o napakah pri zaščiti po obisku zahodnega platoja in zatrdil, da je šlo za *»nestrokovno in neestetsko«* delo, čeprav sam ni predstavil svojih predlogov ali se jasno opredelil. Na tem mestu je Korošec vzrotil *»v odgovoru polemičnega značaja«*, zato ga je Stele prekinil, saj se mu diskusija ni zdela produktivna (INDOK 63/6-48).

Hohnjec je 4. februarja poročal, da ni imel denarja ali materiala, zato del ni mogel končati (INDOK 63/3-48). Ko je prišel na ptujski grad junija 1947, je bilo več delov zemljenih sten že zrušenih in v vzhodnem jarku je stalo 60 cm vode. Tam naj bi tudi obračali težke tovarnjake, a to ni zelo verjetno. Morda je mislil na »parkirišče« severno od žitnice, torej zunaj zahodne terase. Hohnjec je do 11. februarja popravil betonirani tlak in podprl južno steno. Kolavdacijska komisija Zavoda o zaščiti svetišča je 21. februarja obiskala Ptuj in kritizirala neprimernost zaščite (INDOK ni oznake), zato je Vladimir Koch z Ministrstva sklenil, da mora Hohnjec slediti Mušičevim navodilom pri opažu sten.

V tem času so na Ptuj iskali lokacijo za vodni rezervoar. Korošec je 28. februarja opozoril Zavod (INDOK 63/15-48), ko je izvedel, da nameravajo rezervoar dimenzij 40 × 40 m postaviti na osrednje grajsko dvorišče (sl. 34). To so na Ptuj delali tako na horuk, da niso obvestili ne Zavoda ne Komisije, zato se je Korošec hitro odzval. Zavod je želel videti gradbeni načrt in situacijsko sliko. Sprva so sicer rezervoar želeli namestiti na zahodni terasi, nato na osrednjem dvorišču, končno so ga postavili na Panorami (INDOK ni oznake). Korošec je torej zelo zaslužen, da na gradu ni vodnega rezervoarja.

V ozadju je Baš že snoval svojo kritiko, kar je razvidno iz korespondence med Bašem in Kastelicem. Na prestopni dan leta 1948 je Baš ponovno pisal Kastelicu, da bi kritiziral Koroščevo objavo, *»Poročilo o izkopavanjih na ptujskem gradu 1946«*. Ni mu bilo všeč, sploh ker ni v njej pisalo *»nič«* o ilirski naselbini: *»Kdo je to objavo dal plačat? [...] da bi ta revščina ostala doma in da ne bi bila dostopna sedaj vsimu svetu! [...] Po mojem manjka čut odgovornosti tistemu, ki je tretjemu poglavju odprl vrata v javnost in v svet. Ali se sploh arheološka izkopavanja isplačajo, če ne znamo ni ne vemo o njih povedati več in pa drugače ko je to v Poročilu?«* (NMSlo 129/2-48). Nasploh sta bila Baš in Kastelic v dobrih odnosih; slednji je že januarja 1948 Ministrstvu predlagal zaposlitev Baševega sina Angelosa kot kustosa za arheologijo v Narodnem muzeju. Med drugim je *»tudi zasluga Narodnega muzeja, da so se ideološki pogledi tovariša Baša na metodo in cilje ter družbene probleme arheologije razbistrili in utrdili«* (NMSlo 5/1-47).

Slika 34: Predvidena lega vodnega rezervoarja na osrednjem grajskem dvorišču, ki so ga kasneje postavili na Panorami (INDOK ni oznake).

Trajna zaščita strehe se je odmikala, ker niso pravočasno dobili lesa. Hohnjec je 10. marca sporočil, da v Objektu nič ni prav in da vse pušča (INDOK 63/25-48). Sredi marca so končali dela na opažu, a pri južni steni ta opaž ni preprečeval zrušenja; težaven je bil še pogrezajoči se »tlak« na vznožju »hodnikov«. Začeli so se pogajati o namestitvi stalne strehe nad »svetiščem«. Težava je bila tudi izbira izvajalca, saj je Zavod želel mariborsko podjetje Konstruktor, MLO Ptuj pa okrajno podjetje Ograd. Na koncu sta obe podjetji sodelovali pri nameščanju strehe.

Konec junija leta 1948 je ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije razrešilo Smodiča upravninskih poslov, a ni popolnoma jasno, zakaj. Sodili so mu tudi zaradi dela v muzeju, saj je bil 8. marca 1949 na Okrožnem sodišču v Mariboru obsojen na šest let prisilnega dela zaradi malomarnosti v službi in poneverbe. Baš naj bi pomagal pri njegovem padcu, saj je izjavil: »Radi njegovega početja je muzej trpel veliko škodo. Forminske najdbe so popolnoma uničene« (ZAP Osebna mapa Antona Smodiča). Gotovo je bilo to še v zvezi z medvojnimi časom, saj je moral opisati svoje medvojno delovanje. Smodič je bil aprila 1941 ujet in zaprt v Gänserdorfu pri Dunaju.

Domnevno po zaslugi Walterja Schmida so ga decembra 1941 izpustili; Smodič je Schmidu potem risal predmete med njegovimi izkopavanji (Schmid 1943). Sredi poletja 1944 naj bi Smodič odšel v partizane in se maja 1945 vrnil na Ptuj. To mu vseeno ni pomagalo, saj je približno od leta 1948 postal *persona non grata* in marginaliziran do konca življenja (ZAP Osebna mapa Antona Smodiča).

Toda kdo bi Smodiča obtožil »kolaboranstva«? Leta 1949 je ovaduh poročal, da je Paola Korošec izjavila: »Baš je spravil Smodiča v zapor, toda moj mož bo spravil Baša v zapor« (NMSlo 49). Toda za verjetnejši izvor obtožbe se je treba vrniti na že navedeno pismo, ki ga je Walter Schmid poslal Jožetu Kastelicu 26. novembra 1946. Tam je namreč omenil, da se je »izdal B.S. [Balduin Saria] sam, ker so bili v poročilu stavki doslovno, kakor jih je rabil proti Smodiču« (NMSlo 535/46). Saria, folksdojčer, ki se je rodil in odraščal na Ptuj, se je preselil v Gradec, potem ko so Ljubljano zasedle italijanske sile. Osebna sovražnost je imela hude posledice za preživetje arheologov.

Baš je julija 1948 prevzel še vodenje muzeja na Ptuj, da bi reorganiziral administracijo, inventariziral in uredil najdbe ter skrbel za nove prostore. Toda na Ptuj naj bi bil zelo nepriljubljen. Domnevali so, da je ovadil Smodiča zaradi malomarnosti v službi. Sicer je imel Baš prav tako razmeroma sporno medvojno zgodbo. Ob Hitlerjevem obisku Maribora je bil odgovoren za vodstvo po grajskih zbirkah, a Hitlerja to ni zanimalo. Mnogi so sumili, da se je z njim kljub temu rokoval. Kmalu zatem so ga Nemci zaprli, a je bil po zaslugi Mariborčanov 21. maja izpuščen in se je vrnil v muzej. Kastelicu je 12. avgusta 1948 ponovno poslal razglednico: »Pišem ti iz Danijelovega zverinjaka Ptuja [...] Ker sem pač jaz sedaj v Ptuj, kjer me nekateri ne pogledajo več, kjer me itak lahko kot pes kost na cesti obirajo po mili volji v moji odsotnosti.« Podpisal se je kot »kandidat za Hagenbecka« (NMSlo 148/45-48). Nemec Carl Hagenbeck (1844–1913) je bil znan krotilec živali in je imel vzdevek »kralj levov«.

Baš je prevzel vodstvo v težkih razmerah, zato je poudaril: »Ker imamo pri gmoti staroslovenskega svetišča posla s prstjo, ta gmota s prstjo in zaščitno stavbo ne bo zavarovana; kajti kakor nastopa izven strehe vlaga kot rušitelj prstene gmote, podobno bo pod streho suša nastopila kot sovražnik prstene stabilnosti. Zaščito prstene gmote je za to treba študirati še v naprej, da bo dokončno rešena« (INDOK 63/54-48). Tukaj je očitno že mislil na kritiko, ker je razpravljal o vplivu vode na Objekt.

Zaščitna dela naj bi se ponovno pričela 30. julija 1948, a spet niso dobili materiala (INDOK 63/46-48 in 63/48-48). Šijanec je 14. avgusta pisal Ministrstvu, da mora priskrbeti Ogradu les za gradnjo: »Gradnja zaščitne lope je zveznega značaja in ima prioritetni pomen« (INDOK 63/53-48). Smodič je pisal o kopanju temeljev za betoniranje opornih stebrov za streho, se pravi je še vedno sodeloval pri zaščiti. Četudi so ga suspendirali kot upravnika, je torej še imel prijatelje na pravih mestih in izjavil: »Kakor je bilo že ponovno govora, bomo morali pri žitnici graditi zid in tako popolnoma zapreti dostop do svetišča. Kljub nadzorstvu in ponovnim opozorilom prihajajo ljudje, zlasti otroci k svetišču

in poškodujejo salonitne plošče, s katerimi smo pokrili zidove. Odkrivajo tudi pokrite grobove tako, da imamo vsak dan nepotrebno delo. Postavitev zidu, ki zapira teren svetišča, je nujno potreben, kajti ograjo z bodičasto žico so kratkomalo podrli» (INDOK 63/57-48).

Slika 35: Objekt, pokrit s streho, in nosilne stene za nikoli zgrajeno »širšo« zaščitno streho (Berce, neg. št. 2159)

Baš je pisal 9. septembra Zavodu in pripisal krivdo za neprispeli les Ogradu, ker niso poslali tehničnih smernic lesnim podjetjem. Celo Baš naj bi se potrudil za zaščitno streho, a je poudaril, da dela le po naroku drugih, zato »vse odgovornosti odklanja« (INDOK 63/59-48). Ni mu namreč bila všeč zaščita s streho, saj bi slabo vplivala na spomeniški vidik zahodnega platoja kot celote. Baš je opazil še težavo drenažnega jarka na terenu, saj je voda odnašala teren. Tukaj je jasna inherentnost konfliktna narave kulturne dediščine.

Baš je takrat poslal kritiko Koroščeve knjige *Zgodovinskemu časopisu* in Akademiji, toda ni popolnoma jasno, kdaj. Da je bil Baš pri pisanju kritike sprva precej skrivnosten, priča že dejstvo, da je njegov sin Angelos še leta 1949 izdal popolnoma pozitivno oceno Koroščeve knjige. Po njegovem mnenju naj bi med izkopavanji leta 1947 »bilo leta 1946 delno odkrito staroslovansko svetišče do konca dokazano« (Baš 1949, 30); domnevno Baševi o teh stvareh niso debatirali za družinskim omizjem. Korošču so tekst Franja Baša poslali v branje, a je ocenil, da sta bili arheološka in zgodovinska kritika neutemeljeni. Pripomnil je še: »Z ozirom na to kako je sploh prišlo do kritike, predno je prišlo do 'izjave', smatram, da sem upravičen, da dam tak odgovor, posebno še ker je cela ta kritika neresna.« Toda kritika je padla na precej plodna tla, ker se je takoj

spremenil odnos do »svetišča«. Če je bilo prej govor o zaščiti s streho, so potem govorili o zaščiti z zasutjem.

Novi ravnatelj Zavoda, Edo Turnher, arhitekt Mušič, arheologa Kastelic in Berce iz Narodnega muzeja so marca 1949 imeli debato o »svetišču« na ptujskem gradu. Mušič je menil, da je treba ponovno razmisliti o zaščiti zaradi varčevanja in »*omajanja znanstvenih izsledkov*«. Zatrnil je še, da »*se je treba dokopati do resnice, ker nismo šovinisti kakor Nemci. Imamo dovolj dokazov, da smo tu že 1500 let*« (INDOK ni oznake). Baš je menil, da bi izkop zasuli z glino in ga v tlorisu ohranili. Turnher je še prej želel razčistiti vprašanje, kaj ta Objekt sploh je.

Na ptujski grad je takrat v vlogi inšpektorja Ministrstva prišel Kastelic in rekel: »*Staroslovansko svetišče na ptujskem gradu bo po sklepu sveta čim prej zavarovano z naravnim prekritjem*« (tako tudi Muzejski svet Zavodu 10. oktobra), in sicer tako da se zunanji zidovi zasipajo z zemljo, slopi, ki jih je lansko leto postavil Ograd pa se podre« (INDOK 39/3-49). Zanimivo se tudi Korošec že aprila 1949 ni več zanimal za zaščito »svetišča« s streho, ker Akademija po njegovem mnenju ni imela nič s tem.

Ptuj je oktobra 1949 na povabilo Jožeta Kastelica spet obiskal danski arhitekt in arheolog Ejnar Dyggve (1887–1961) iz Københavna. Dyggve je veljal za enega najpomembnejših strokovnjakov v starokrščanski in zgodnj srednjeveški arheologiji, med drugim je preučeval starohrvaške in druge antične spomenike (Stele 1961). Ob tej priložnosti so se mu na gradu pridružili še Mušič, Turnher, Abramič in Kastelic. Diskusijo so izpeljali v obliki debate, pri čemer je Kastelic zagovarjal Koroščevo interpretacijo in branil njegove argumente. Dyggve je problematiko očitno poznal, saj je preko Akademije prejel Baševo kritiko in Koroščev odgovor. Načeloma je Dyggve samo ponavljal Baševe zaključke, zato je sklenil, da »*kljub najboljši volji ni zadostnih arheoloških dokazov za svetišče*« (INDOK ni oznake).

Kljub temu sklepu je za nekaj let obveljal *status quo*, zato so Objekt pustili nezasut. Ker niso bili prepričani, so želeli zadevo pustiti »odprto« za prihodnje študije, kot je še marca 1951 ocenil Berce (INDOK 131/3-51). Ščasoma pa so se odločili za zaščito z zasutjem. V več letih je ta Objekt propadal, »*predvsem notranje prstene stene*«. Zavod ni več videl smisla v vztrajanju pri načrtu zaščite s streho iz leta 1947, če se je »*izkazalo, da ne gre za objekt, kot so mislili pri izkopavanjih*« (INDOK 12/13-54).

Konec maja 1955 je Turnher pisal ptujskemu muzeju glede zaščite z zasutjem. Ta predlog so poslali še Sekciji za arheologijo SAZU, ki se je »strinjala« z zasutjem. Korošec je precej pasivno agresivno odvrnil: »*vaš dopis [...] smo smatrali kot dokončen sklep*«, »*za kar ni bil potreben še kak pristanek ali predlog sekcije. Sekcija se strinja*« (INDOK 15-39/55). Stene bi prepojili z apnom, na dno pa postavili bakrene plošče. Na površino so s kamnitimi ploščicami dali obrise tlorisov naslednjih struktur: poznoantične trdnjave, bazilike in »*zgodnj srednjeveškega izkopa*«. Odsev teh kamnitih ploščic se še danes vidi na aero- in ortofoto posnetkih zahodne terase (INDOK

88/3-55). Strokovni nadzor del je vodil Kastelic, neposredni nadzor pa Bernarda Perc iz Mestnega muzeja Ptuj. Zasutje sta izvedla delavca Gojkovič in Lah iz ptujskega muzeja, stroške pa je pokrtil Zavod. Avgusta 1955 so torej naposled z buldožerjem precej neslavno zagrebli »svetišče« (INDOK 334, 339, 352, 393/55).

Kratka ocena izkopavanj, dokumentacije in objav

Tukaj bom samo na hitro ocenil izkopavanje v dveh sezonah ter stanje dokumentacije in objave. Osredotočil se bom se na stvari, na katere kritiki doslej niso bili tako pozorni. Težko je jasno navesti datume začetkov in koncev del, saj se v več objavah pojavi več različnih datumov. Pri tem seveda ne gre za najbistvenejše podatke (IZA Terenski dnevnik 1947), a to dobro predstavi neenotnost del in nesistematičnost objav. Opisi grobov se pogosto ne ujemajo s katalogom, marsikateri grob pa je v tloris vnesen dvakrat (prim. grob 405 v Korošec 1999). Iz skic presekov se da razbrati, da so na primer risarji, običajno tečajniki in študenti, morali risati preseke z dvema različnima legendama, eno za Klemenca, drugo za Korošca (IZA 35, Ptujski grad, Originalni načrti).

Tlorisi arheoloških ostalin na zahodnem platuju niso popolni. Tako se npr. v Koroščevi prvi knjigi o izkopavanjih leta 1946 pojavi odstavek: »*Središče grobišča je moralo ležati na južnem delu, verjetno na kraju, kjer je bilo kasneje v 18. ali 19. stoletju sezidano poslopje, ki je deloma še danes ohranjeno ali pa so se ohranili vsaj še temelji. Pri zidavi tega poslopja so bili uničeni tudi skoraj vsi grobovi, samo tu in tam se je pod temelji ali pa med njimi ohranil še kak kos okostnjaka*« (Korošec 1947b, 7; prim. Korošec 1950a, 11–12). Temeljev teh stavb ni na niti enem tlorisu, arheologi pa jih niti ne omenijo v sprotnih poročilih. Verjetno je šlo za oranžerijo (*Orangerie*) ali rastlinjak (*Glashaus*) plemiške družine Lesliejev, ki se je pojavil v spisu o nujno potrebnih vzdrževalnih delih v letu 1817.

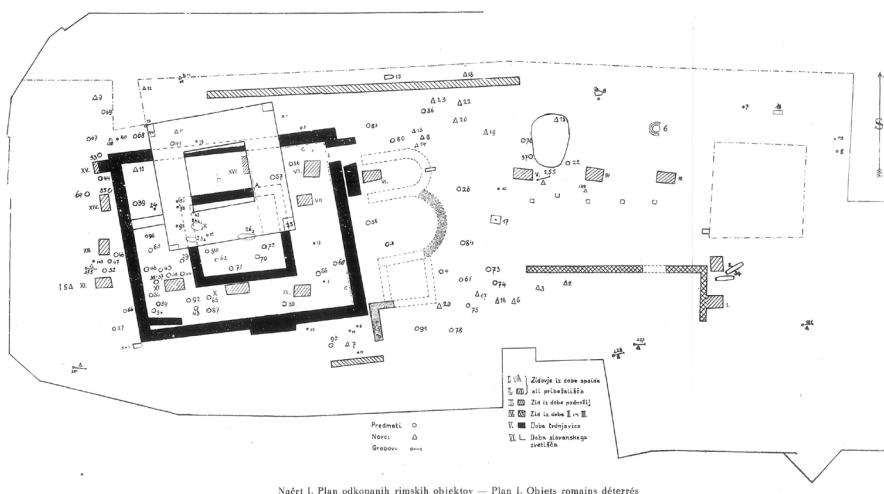
To ni bila edina odkrita novejša struktura, ki so jo pozabili označiti na tlorisih, posledično pa jih danes sploh ne vključimo pri razmišljanjih o zahodnem platuju. Klemenc recimo omeni, da so pri severozahodni strani rimske trdnjave našli ostanke novejše zgradbe. Pri grajenju temeljev za to »*moderno zgradbo*« pa niso izkopali dovolj globoko, da bi zadeli rimske zidove. Stavba naj bi stala okrog severozahodnega kota »trdnjave«. Ob gradnji bi se naslanjala na rimski zid in kamnite gmote, ki naj bi jih vzdali v moderno zgradbo. Verjetno gre za kak baročni paviljon (Korošec 1950a, 7).

Približno enako problematična je domnevna apsida ali starokrščanska bazilika, čeprav ni jasno, ali so apsido sploh odkrili ali ne; na nekaterih tlorisih se pojavi, na drugih ne. Ko se je oktobra 1946 ekipi pridružil »pobožni« Klemenc, se prične pojavljati apsida in z njo povezana »*starokrščanska bazilika*« (sl. 40). Na mestu je vprašanje, ali je bil »dovolj pobožen«, da bi to vplivalo na njegovo arheološko interpretacijo. Če preverimo njegovo bibliografijo ob osmrtnici, so bile poznoantične cerkve njegova strast in jih je iskal vse življenje. Še Udbin ovaduh na Filozofski fakulteti »*Andrej*« (zelo verjetno Fran

Petre) je poudaril, da je bil Klemenc zelo pobožen in veren (Movrin 2014). Bazilika je po njegovem mnenju stala nekje na sredi zahodne terase, kjer so izkopavali že sredi avgusta 1946, torej dva meseca pred Klemenčevim prihodom, a drugi arheologi niso opazili apsid in so celo resno dvomili v njihov obstoj (Klemenc 1950, 9).

Pozorni opazovalec bo na satelitskem posnetku vzhodno od Objekta v obrisu prepoznal tri apside domnevne poznoantične cerkve. Pri tem pa ne gre za poznoantične ostanke, ampak za intervencijo arheologa Josipa Klemenca. Na teren so namreč leta 1955 dali obris tlorisov iz kamnitih ploščic: tlorisa poznoantične trdnjave, »*zgodnj srednjeveškega izkopa*«, kot so takrat označevali »svetišče«, in domnevne bazilike (INDOK 88/3-55). Preučiti bi bilo treba akademske interese, predsodke, težnje in pristranskosti arheologov. Dejstvo je, da je vsak arheolog objavil izsledke o svojem obdobju in kopal v skladu s svojimi interesi. Tako nimamo dveh enakih ali dopolnjujočih se tlorisov izkopanih ostalin, temveč več nasprotujočih si.

Še Klemenc je priznal, da je »*ohranjenih prav malo njenih sledov, pač pa nekaj več ostankov*«, to so »*jarki temeljnih zidov*«, ki niso bili iz oblic kot na primer »trdnjavica«, ampak iz barbarskega peščenjaka. Vmes so bili »*večji presledki*«, zato je Klemenčev tloris predvidel baziliko – podobno kot je Korošec naredil pri »svetišču«. Klemenc je predvidel ostanke celo dveh apsid s polkrožnima zaključkoma na vzhodu; kjer naj bi bila tretja apside, je bilo »*več četverkotnih prostorov*«. Bazilika naj bi torej bila v treh ladjah, ki niso ohranjene, ker naj bi jo zrušili ob postavitvi »trdnjavice« (Klemenc 1950).

Slika 36: Klemenčev tloris »odkopanih rimskih objektov« na zahodni planoti (Klemenc 1950, načrt 1)

Daleč od zaključka ...

Po peripetijah med izkopavanji in po zasutju »svetišča« se arheologi leta niso vrnili na zahodno teraso ptujskega gradu (sl. 38). Pozno pomladi leta 1971 so delavci na južni strani zahodnega stolpa zunaj obzidja pri uravnavanju in čiščenju terena, ki obkroža turnirski prostor na gradu, naleteli na skelet. Zato so v dveh tednih, od 22. junija do 1. julija 1971, raziskali ta prostor, velik okrog $4,5 \times 5$ m, in izkopali sedem grobov (378–384). Izkopavanja je vodila Marjana Tomanič-Jevremov. Vsi grobovi so bili vkopani delno na, delno pa v rimske zidove. Noben skelet ni bil popolnoma ohranjen; uničeni so bili zaradi erozije, saj se tam hrib že strmo spušča (Tomanič-Jevremov 1974).

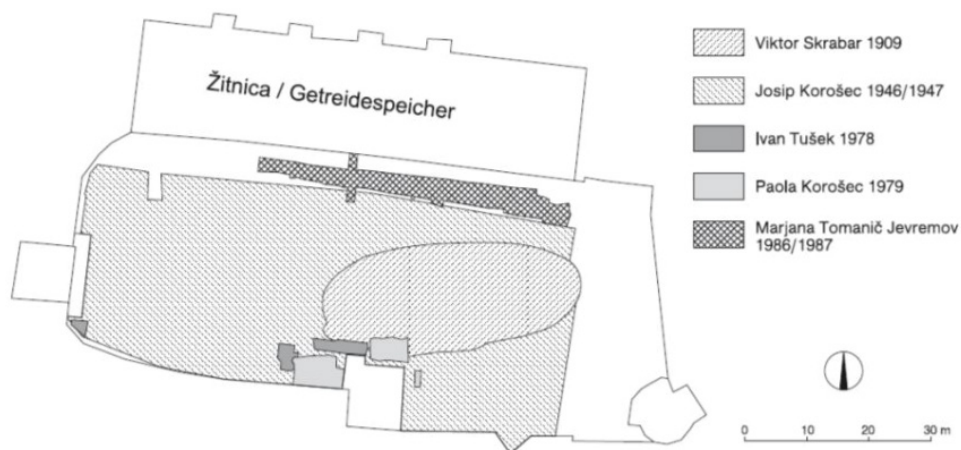
Slika 40: Situacija na terenu leta 1969; kader iz filma *Klio v Ptuj* ob proslavitvi 1900. obletnice prve omembe Petovione v pisnih virih

Na turnirskem prostoru so delavci leta 1978 s kopanjem vodovodnega jarka uničili nekatere grobove s pomembnimi pridatki. Tako so šele naknadno, 13. oktobra 1978, v izmetani zemlji prepoznali »slovanske« najdbe, zato je bilo izvedeno zaščitno izkopavanje. Vodila ga je ekipa arheologov Zavoda za spomeniško varstvo Maribor in Pokrajinskega muzeja Ptuj pod vodstvom Marjane Tomanič-Jevremov, Blagoja Jevremova in Ivana Tuška; pri delih sta sodelovala Paola Korošec in Žarko Markovič. Zaščitno izkopavanje je trajalo dobra dva tedna, in sicer od 30. oktobra do 15. novembra 1978. V globini 40–120 cm pod rušo so izkopali dvanajst skeletnih grobov (385–396; Tušek 1981).

Da se takšni dogodki (uničenje grobov ob gradbenih posegih) ne bi ponovili, so naslednje leto preventivno raziskali območje okrog stanovanjske stavbe Na gradu 6 (»vrtna hišica«), kjer je bilo tudi več lesenih barak in zidano stranišče. S prostora so odstranili te objekte in leta 1979 je bil ta sektor sistematično raziskan. Poleg treh uničenih grobov so odkrili še enajst grobov (397–407). Izkopavanja je (ponovno) vodila Paola Korošec in prav tako objavila gradivo. Takrat je sicer nedokumentirano (ponovno) izkopavala tudi območje okrog Objekta (Korošec 1981).

Februarja 1982 so začeli delati drenažo ob grajski žitnici. Zaradi pomanjkanja sredstev so potekala dela le v dolžini 39 m. Dokumentirana je bila struktura zidu, ki je sestavljena iz opeke, manjših kosov peščenca in oblic. Stena žitnice na tem delu sega do 10 m v globino. Že ca. 20–30 cm pod zemeljsko površino je bil najden stari tlak iz oblic, ca. 80 cm pod zemljo pa vrh zasutega zračnika. Po tem in po plasteh v južnem profilu izkopa se da sklepati, da je bil nivo svoj čas za vsaj 80 cm nižji od današnjega. Tudi južna stena žitnice je iz manjših kosov pravilno oblikovanega peščenca, opeke in nekaj oblic (Ciglencečki 1983).

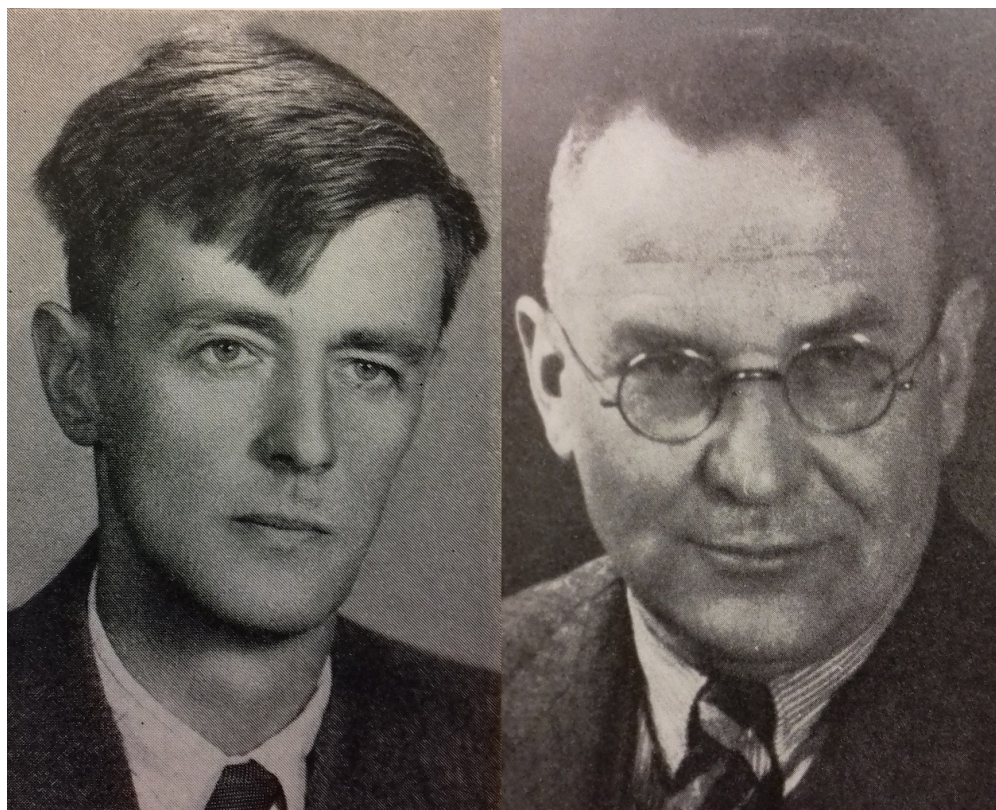
Pozno jeseni leta 1988, ko so urejali zračenje grajske žitnice preko vkopa, so med severnim robom platoja in stavbo na neraziskanem delu hriba odkrili še 13 grobov (408–420). Tu so ležali posamezni grobovi celo 3,5–3,7 m globoko. Namesto da bi ta prostor sistematsko ročno raziskali, je naslednje leto ZVNKD iz Maribora odločil, da odvečne plasti mehanično odstranijo. Dela sta vodila Marjana Tomanič-Jevremov in Blagoj Jevremov (Tušek 1990; Korošec 1999). Hkrati so pri dokončni konservaciji in statični sanaciji stavbe Na gradu 6 ob njenem zahodnem zidu odkrili še osem grobov (421–428). Spodnji deli okostij so ostali pod temelji stavbe (sl. 41). Odkop je dokumentirala in vodila Marjana Tomanič-Jevremov. V sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja so torej izkopali dodatnih 51 grobov, zato je zaenkrat število grobov na zahodni terasi 428.

Slika 41: Izkopavanja na turnirskem prostoru ptujskega gradu (Dular 2013, 141). Na tem tlorisu ni vrisanih posegov iz leta 1971, saj so zunaj obzidane zahodne terase.

Slovansko svetišče ali obrambni stolp?

Drugi del knjige zasleduje Heraklitovo načelo: »*Boj je oče vsega in vsemu kralj!*«. Problematiko slovanskega »svetišča« na zahodnem platoju predstavim s primerjavo dokazov in trditev glavnih igralcev, Josipa Korošca (1909–1966) in Franja Baša (1899–1967). Najprej se lotim ozadja diskusije in posebne ankete, ki se je v tistem času razširila med določenimi strokovnjaki Jugoslavije in Vzhodne Evrope. Preučim ključne argumente *pro et contra* za tezo o slovanskem svetišču, a predstavim še novejša raziskave in nekaj relevantnih sorodnih primerov. Na Arkoni, ki je bila temelj Koroščeve interpretacije, je podobno prišlo do prenačljene interpretacije. Tekst se postopoma pomika od teze o svetišču do teze o obrambnem stolpu. Ker so rezultati izkopavanj precej pomankljivi, je težko karkoli reči s popolno gotovostjo.

Slika 42: Josip Korošec (ZČ 1967) in Franjo Baš (ČZN 1969)

Kontekst debate

Že pred in med izkopavanji je prišlo do mnogih bojov, a »*vesela vojna*« (merry war), če si smem besedno zvezo sposoditi pri čudoviti Shakespearjevi komediji *Mnogo hrupa za nič* (Shakespeare 1968), se je začela po zaključku izkopavanj. Glavna igralca sta bila vodja izkopavanj na zahodnem platoju, Josip Korošec, in direktor muzeja v Mariboru, Franjo Baš. Sledeč Heraklitovemu »bojnemu klicu«, soočim trditve prvega proti drugemu in obratno. Oba uporabljam kot *dramatis personae*, da predstavim problematiko bralcu, toda ne bi smeli dajati preveč teže antagonizmu. V reviji *Zgodovinski časopis* je bil *locus dramatis sive disputandi*. Kot sklepno misel je Korošec vehementno napisal: »*Stavba na ptujskem gradu je in bo predstavljala staroslovansko svetišče Južnih Slovanov*« (Korošec 1948–49, 238).

Uredništvo *Zgodovinskega časopisa* je bilo bolj naklonjeno Korošču. V uredniškem odboru so namreč sedeli njegovi kolegi z Univerze v Ljubljani: Fran Zwitter, Bogo Grafenauer, Jože Kastelic in Jože Hainz. V odbor se je kmalu (1950) pridružil tudi Korošec, ki je urejal »*arheološke prispevke in ocene*«. Uredniki so v uvodni odstavek diskusije *Problem slovanskega svetišča na ptujskem gradu* zapisali, da hočejo pripomoči »*k rešitvi tega zelo važnega problema – ptujsko svetišče bi bilo najstarejše znano slovansko svetišče, edino doslej znano pri Južnih Slovanih in eno od redkih doslej znanih slovanskih sploh*« (Uredništvo 1948–49, 206).

Tudi Akademija je bila na Koroščevi strani, ker se je druga sezona izkopavanj leta 1947 odvila v okviru Komisije na Akademiji. Ideji o slovanskem svetišču se je sicer uprl akademik in jezikoslovec, France Bezlaj (1910–1993; Snoj 2022). Na Akademiji sicer očitno niso vedno gojili najbolj kolegialnih odnosov. V tem času je namreč antagonizem med Bezlajem in Koroščem tako rekoč dosegel vrelišče. Korošec je namreč na neki konferenci Bezlaju zalučal skodelico kave proti glavi. Nekaj ur kasneje naj bi se pri Korošču doma zglasila Fran Zwitter in Bogo Grafenauer, saj jih je cela ta prigoda zabavala (Korošec 2016).

Bezlaja niso zanimali arheološki ostanki, ampak se je osredotočil na filološko plat Koroščeve teze, kar naj bi razložil v več strani dolgem, a danes izginulem prispevku, saj mu ga ni uspelo izdati. Med drugim naj bi objavi kritike nasprotovali na Ministrstvu, ker so za izkopavanja in tisk knjige porabili zajetna sredstva. Udba je preko svojega ovaduha Orla 4. marca 1949 poročala, da je Bezlaj spisal tekst o ptujskem svetišču, a sta mu Fran Ramovš in France Stele svetovala, naj ne izda svoje študije o »Ptujskem svetišču in mitologiji«, saj naj bi se Baš samo blamiral, o tej temi pa naj bi lahko kredibilno sodili le trije arheologi v Evropi in da bi mu bilo žal itd. Bezlaj potem dejansko študije ni objavil (INDOK ni oznake). Kot so poročali kasneje, se mu je zdela nesprejemljiva zlasti analogija z Arkono, ki jo »*je štel za nekaj metodološko zmotnega in za hud anahronizem*« (Matičetov 1993a, 1993b).

Bezlaj je del domnevne daljše študije izdal leta pozneje, in sicer se v članku o slovanski mitologiji pojavi naslednji kritični odstavek brez pravega konteksta: »*Lahko si predstavljamo, kakšnega velikega pomena bi bila najdba ptujskega svetišča za celotni*

kompleks vprašanj slovanske višje religije, ako bi se posrečilo nedvomno ugotoviti, da je to res svetišče in da pripada slovanski kulturi. Zaenkrat pa je tudi to samo hipoteza, ki sama po sebi še ne more odločati, dokler je druge arheološke najdbe ne potrdijo» (Bezljaj 1951, 350). V zbirkah in arhivih tega daljšega teksta nisem odkril (Bezljaj 2003).

Še en dogodek, od katerega se je danes ohranila le še šibka sled, pa je »anketa«. To naj bi Akademija leta 1949 ali proti koncu leta 1948 pošiljala določenim strokovnjakom, ki so si večinoma tudi osebno ogledali izkopavanja. Strokovnjaki naj bi ocenili Baševo kritiko in Koroščev odgovor. Akademijo je zanimala interpretacija svetišča naslednjih arheologov: Ljuba Karamana, Mihovila Abramića, Milutina Garašanina, Đurđeja Boškovića, Jaroslava Böhma, Jana Eisnerja, Witolda Hensla, Ejnara Dyggveja in Miodraga Grbića. Z izjemo starega ptujskega znanca Sarie (1950, 1951), Boškovića, ki je svojo oceno kasneje izdal (1950; Korošec 1952a), Radoslava Marića (1951) in Dyggveja, ki je svojo oceno povedal ob ogledu zahodnega platoja konec oktobra leta 1949, so druge kritike izginile, čeprav je v Biblioteki SAZU zaznamek, da so kritike zgoraj naštetih arheologi poslali.

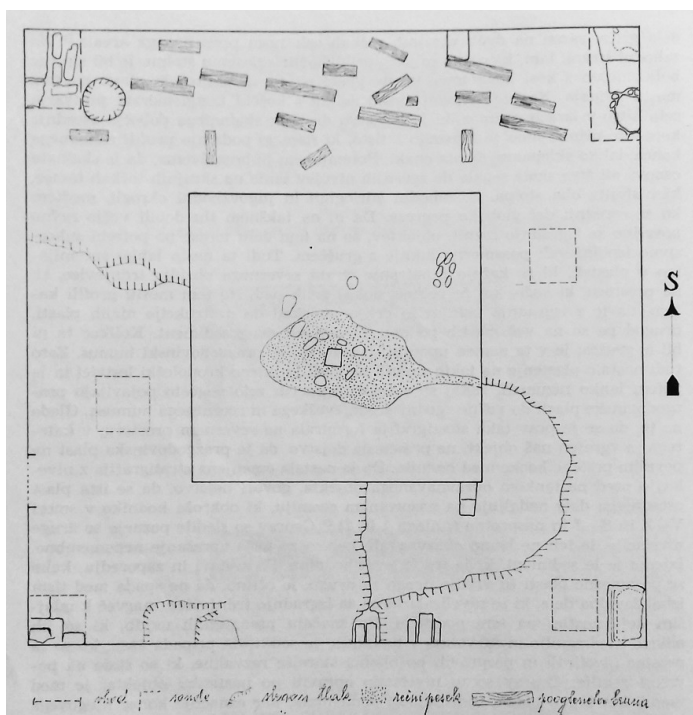
Zanimivo je tudi dejstvo, kdo ni bil povabljen k sodelovanju oziroma komu vsaj eksplicitno niso poslali ankete v tem prvem krogu. Ankete niso poslali niti vsem najpomembnejšim jugoslovanskim strokovnjakom za zgodnesrednjeveško arheologijo, ki so kasneje postali vodilni v Koordinacijskem odboru arheologov FLRJ. Tako med zgoraj navedenimi naslovniki ni naslednjih strokovnjakov: Grge Novaka, Zdenka Vinskega in Stjepana Gunjače iz Hrvaške ter Jovana Kovačevića iz Srbije. Ti so nedvomno bili avtoritete za zgodnesrednjeveško arheologijo v Jugoslaviji, zato bi bilo zanimivo izvedeti, kdo je sestavljal seznam in zakaj niso za »odgovor« prosili tudi njih.

Ta »anketa« se je vsekakor razširila med strokovnjaki v Jugoslaviji in njeni sosesčini. V arhivu Češke akademije znanosti v Pragi sem odkril še odgovor Jaroslava Böhma, ki pa je precej diplomatski. Od daleč je pazljivo presodil, da bi morali za dokončno razlago Objekta najti še kakšno primerjavo. Do nje se je opredelil tudi Miodrag Grbić iz Beograda, čeprav ga ni med zgoraj naštetimi arheologi. Šele dobrih pet let pozneje (17. julija 1955) je odgovoril Akademiji, da bi spremenil svojo oceno. Zapisal je: »[...] *sa rezervom [sam] prihvatio Koroščevo stanovište o autentičnosti [svetišča] [...] Danas posle sedam godina moram bez rezerve promeniti svoje stanovište o čemu izveštavam Akademijo jer smatram da je Koroščevo tomačenje apsurdno baš u vezi sa hronologijom i drenažom oltara*« (Biblioteka SAZU 1163/55). Grbić naj bi tej spremembi dodal še prepis prvega pisma iz leta 1949, a ga ni bilo najti. Akademija naj bi sicer 5. septembra 1955 pismo preposlala Korošču, da bi se opredelil glede njega, nato pa ga vrnil Predsedstvu. Korošec je skoraj nemudoma, 7. septembra, vrnil dopis in sarkastično pripomnil: »*Veseli me, da je dr. Grbić po šestih letih prišel do tega prepričanja ter se prepričal o absurdnosti mojih tolmačenja*« (Janžekovič 2017b, 313). Prav v tistih dneh leta 1955 so na ptujskem gradu naposled »zaščitili svetišče« z zasutjem.

Naj poudarim upravičenost kritik glede hitre in posledično slabe priprave monografije o »svetišču«. Baš je opozoril na številna neskladja med fotografijami in napisi, neskladnost

teksta, neuporabne slike itd. Kritičen je bil zlasti do urednikov, ker takšne napake »kažejo na pomanjkanje elementarne redakcije gradiva in povzročajo težave za vsakogar, kdor se bo z njim ukvarjal« (Baš 1948–49, 207), čemur je zlahka pritrditi. Poudaril je še pomanjkanje situacijskega tlorisa in presekov glede razmerja »svetišča« do drugih arheoloških objektov; Korošec je splošni tloris objavil v drugi publikaciji, monografiji o grobišču, naslednje leto (1950, priloga; sl. 37 zgoraj v tej knjigi). Baš je ugotovil še mnoge faktografske napake, ki jih je Korošec vsaj delno priznal (1948–49, 213–14).

Preden skočimo *in medias res*, moram opisati obliko in podobo Objekta, ki je kombinacija izkopanih ostankov, neprimerne analogije z Arkono in Koroščeve domišljije. Težko je objektivno opisati Objekt, zato bom uporabil Koroščeve izraze. Objekt je bil sestavljen iz štirih 2 m globokih jarkov ali »hodnikov«, povezanih v kvadratno strukturo s stranicami dolžine 11,9 m. V sredini je stal »kubus« kvadratne oblike dolžine 5,7 m in 1,45 m nad dnom jarkov ali »tlak«, torej je bila širina jarkov okrog 3,1 m. V zahodnem jarku je bila 1 m široka odprtina ali »vhod«, približno 2,4 m oddaljen od jugozahodnega vogala in 70 cm nad dnom jarka. Na dnu je ležal »tlak, izdelan v nekaj plasteh in na več mestih iztrgan«. Zunanje »stene« so bile obložene z »ometom, ki je bil ponekod komaj ohranjen, ponekod pa dosegal debelino 4 cm«. V Objektu niso odkrili najdb, so pa samo v severnem jarku našli zoglenela bruna (Korošec 1948).

Slika 43: Tloris »svetišča« ali »dna hodnikov« z glavnimi »najdbami« (Korošec 1975, 124)

Arkona

Korošec je temeljil svojo idejo o slovanskem svetišču na primerjavi z Arkono. Ta temelj oziroma analogijo so Koroščevi kritiki najostreje kritizirali. Glavna bodica je merila na dejstvo, da »*izhaja poročevalec iz enotnosti stare slovanske kulture v njenih formalnih elementih, torej s stališča, ki je danes znanstveno že premagano*« (Baš 1948–49, 208). Zlasti jih je zmotila analogija najdišča iz severne Nemčije v 12. stoletju z najdiščem iz severovzhodne Slovenije v 7. stoletju. Moja kritika je sicer usmerjena na najdišče Arkono, ki je imela podobno zanimivo zgodovino raziskovanj in interpretacij.

Arkona leži na največjem nemškem otoku Rügen, ki so ga poslovenili še kot Rujana, v sicer najredkeje poseljeni deželi v Nemčiji, Mecklenburg-Predpomorjanska. Najdišče se leži na 40 m visokem krednem rtu in je bilo osrednje mesto za Zahodne Slované ali Rane. Arkona je pridobila centralno funkcijo po porušenju »slovanskega« svetišča v Retri na severovzhodu Nemčije v sredini 11. stoletja. Potem je bila za kakšnih sto let osrednje zahodnoslovansko svetišče, ki se je otepalo invazije in misijonarskih poskusov Poljakov, Sasov in Dancev. To je bil namreč poslednji kraj politične in verske samostojnosti Ranov.

Danci so leta 1168 zavzeli Arkono in uničili Svantevitovo svetišče, s čimer je bilo konec zadnjega večjega poganskega svetišča in verske neodvisnosti Zahodnih Slovanov. Rani so bili poraženi in, vsaj uradno, pokristjanjeni. Saxo Grammaticus je pisal o teh dogodkih v 14. in najdaljši izmed 16 knjig dolge serije, *Zgodovine Dancev* (*Gesta Danorum*). To serijo je pisal več kot 31 let, v letih med 1185 in 1216. Tajnik Saxo sicer ni bil osebno udeležen pri teh prigodah, a jim je prisostvoval njegov vodja, lundski nadškof Absalon, takratni roskildeški škof, ki je z danskim kraljem Waldemarjem I. Velikim vodil odpravo. Poleg Saxa je precej skromneje o tem dogodku poročal kronist iz Saške, Helmold von Bosau, a ni opisal templja (1937).

Najprej je treba pregledati izvirni in težko berljivi tekst Saxa. Hitro postane jasno, da kljub razmeroma dolgemu besedilu malo pove o obliki zgradbe. Arheologi in zgodovinarji so potem lahko sprostili prostor svoji domišljiji. S predstavitvijo izvirnega zapisa in arheoloških del želim pokazati zaporedje oblikovanja tez pri Schuchhardt u in Korošču. Dodan je relevantni odlomek iz Saxovega izvirnika in novi prevod, v katerem je opisal svetišče in kip (Holder 1886; Korošec 1948, 9–10; Friis-Jensen 2015, 1274–1277).

Medium urbis planicies habebat, in qua delubrum materia ligneum, opere elegantissimum uisebatur, non solum magnificencia cultus, sed eciam simulacri in eo collocati numine reuerendum. Exterior edis ambitus accurato celamine renitebat, rudi atque inpolito picture artificio uarias rerum formas complectens. Vnicum in eo ostium intraturis patebat. Ipsum uero fanum duplex septorum ordo claudebat, e quibus exterior, parietibus contextus, puniceo culmine tegebatur; interior uero, quatuor subnixus postibus, parietum loco pensilibus aulcis nitebat, nec quicquam cum exteriori preter tectum et pauca laquearia communicabat.

Sredi mesta je bila ravnina, na kateri je bilo prečudovito leseno svetišče, ne samo zaradi veličastnega okrasa, ampak tudi zaradi kipa, ki so ga v njem [svetišču] postavili, da bi častili božanstvo. Zunanji obod stavbe so obkrožale natančne rezbarije, sestojеče iz raznih oblik in podob primitivne in grobe umetnosti. Na voljo je bil samo en vhod. Svetišče samo je zakrivalo dvoje pregrad, od katerih je bila zunanja sestavljena iz sten in pokrita z rdečo streho, notranja pa je imela namesto sten svetle zavese, ki so visele med štirimi stebri. Ta [notranja pregrada] je bila povezana z zunanjo samo s streho in nekaj stropnimi ploščami.

Ingens in ede simulacrum, omnem humani corporis habitum granditate transcendens, quatuor capitibus totidemque ceruicibus mirandam perstabat, e quibus duo pectus totidemque tergum respicere uidebantur. Ceterum tam ante quam retro collocatum unum dextrorsum, alterum leuorsum contemplacionem dirigere uidebatur. Co-rrase barbe, crines attonsi figurabantur, ut artificis industriam Rugianorum ritum in cultu capitum emulatam putares. In dextra cornuario metalli genere excultum gestabat, quod sacerdos sacrorum eius peritus annuatim mero perfundere consueuerat, ex ipso liquoris habitu sequentis anni copias prospecturus. Leua arcum reflexo in latus brachio figurabat. Tunica ad tibias promi-nens finge-batur, que ex diuersa ligni materia create, tam arcano nexu genibus iunge-bantur, ut compaginis locus non nisi curio-siori contemplacione deprehendi potuerit. Pedes humo contigui cernebantur, eorum basi intra solum latente. Haud procul fre-num ac sella simulacri compluraque diuinitatis insignia uisebantur. Quorum ammiracionem conspicue granditatis ensis augebat, eius uaginam ac capulum, preter excellentem celature decorem, exterior argenti species commendabat.

V stavbi je stal ogromen kip, ki je po velikosti presegal vsako človeško telo in bil čudovit na pogled. Imel je štiri glave in prav toliko vratov, od katerih sta dve gledali prsno [naprej], dve pa hrbtno. Sicer so bile [glave] spredaj in zadaj tako postavljene, da je ena gledala proti desni, druga pa proti levi. Brade [glav kipa] so bile obrite, lasje pristrizeni, saj je umetnik očitno upošteval običaj Rujancev glede negovanja glav. V desnici je ta kip držal rog, izdelan iz raznih vrst kovin, v katerega je svečenik, ki je bil več v čaščenju, enkrat na leto nalil vino in iz stanja tekočine poskušal sklepati na rodovitnost naslednjega leta. Leva roka je bila usločena proti boku in je bila videti kot lok. Tunika mu je segla do goleni, ki sta bili iz druge vrste lesa in sta se vezali s koleni tako skrivno, da si moral dobro pogledati, če si želel najti točko pregi-ba. Noge so se dotikale tal in so stale na podstavku, ki je bil pod zemljo. Nedaleč stran je bilo videti uzde in sedlo kipa poleg mnogih znamenj božanstva. Med njimi je vzbujal občudovanje zlasti meč nenavadne velikosti, ki je imel nožnico in ročaj z izredno dovršenim vrezanim okrasom iz čistega srebra.

Kaj torej to kratko besedilo pove o podobi slovanskega svetišča? Kaj je strokovnjakom budilo domišljijo v zadnjih 500 letih, odkar so začeli raziskovati Arkono? Kaj je stalo in nato pogorelo v Arkoni leta 1168? Če na hitro povzamem, je na ravnici sredi mesta stalo leseno svetišče, ki je imelo en vhod, notranjo in zunanjo pregrado, na zunanji strani pa je bilo okrašeno. Notranja pregrada so bile v bistvu zavese, razpete med štirimi stebri, medtem ko je bila zunanja pregrada iz nepremičnih lesenih sten. Rdeča kritina je pokrivala svetišče. V svetišču samem je stal velik kip božanstva z mnogimi simbolnimi atributi: rogom v desni roki, zraven pa so bili uzda, sedlo in meč. Izriše se torej precej zanimiva slika, nato pa so razni strokovnjaki dodajali še svoje dodatke in iskali primerne primerjave v soseščini (sl. 42).

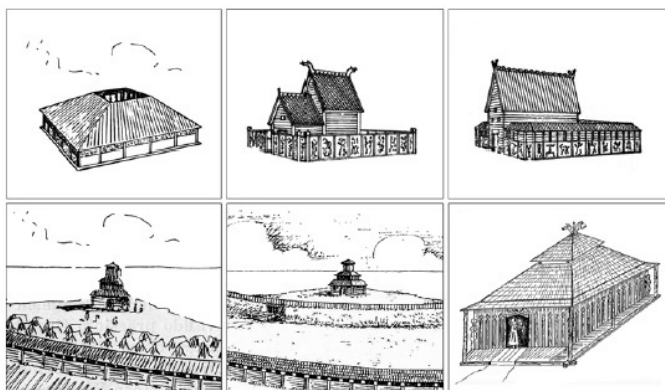

Abb. 80. Seit Carl Schuchhardt seine Grabungsergebnisse publizierte, sind zahlreiche Entwürfe zum Tempel von Arkona entstanden (Ohlmarks, Gellerstedt, Petzsch/Martiny, Leube, Hermann).

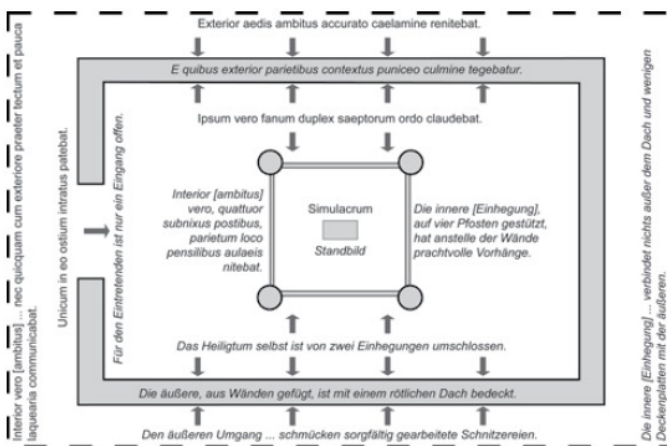
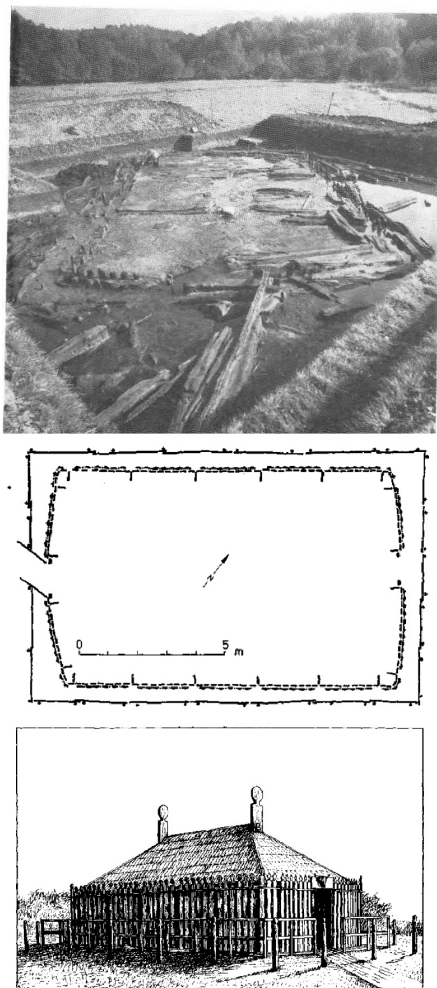

Abb. 81. Saxo Grammaticus gibt nur diese Beschreibung. Alles andere ist Interpretationssache.

Slika 44: Številne interpretacije glede na Saxov zapis in Schuchhardtovo objavo in Saxovi podatki o svetišču (Ruchhöft 2016, sl. 80 in 81)

V soseščini, se pravi v okolici severne Nemčije, so odkrili najdišča, ki bi lahko bila primerljiva opisanemu objektu. V kraju Feldberg so izkopali ritualni prostor, ki ga je od gradišča ločil plitvi jarek (Herrmann 1969). Še najpodobnejše zgornjemu opisu je najdišče Groß Raden oz. Sternberg (sl. 43). Izkopali so namreč 11 m dolg in 7 m širok pravokotni ritualni prostor, »*kultno dvorano*« (*Kulthalle*), zgrajeno z obtesanimi debli. Zunanje stene tega ritualnega objekta so bile v podobah stiliziranih ženskih in moških podob. Obhod je vodil okrog stavbe, znotraj pa so arheologi našli še na ostanke konjske lobanje in keramičnega keliha, kar dodatno dokazuje kultno funkcijo zgradbe (Herrmann 1985, 312–316; Schuldt 1987; Keiling 1988).

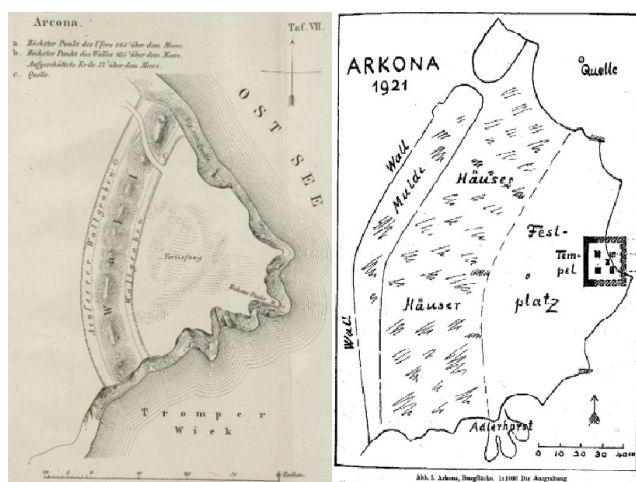

Slika 45: Zaporedje interpretacij na primeru najdišča Groß Raden: najprej izkopani ostanki kulne dvorane, nato shematiziran tloris in naposled risarska interpretacija (Herrmann 1985, T.74, 314–315)

Prav zaradi razburljivega opisa je Arkona zanimala raziskovalce v zadnjih 500 letih, potem ko so pričeli tiskati Saxove knjige in so jih začeli preučevati mnogi zgodovinarji. Arkona je v tem času prejela tudi ahistorično ime, Jaromarsburg ali Jaromirzburg, in sicer po knezu zahodnoslovanskega ljudstva Ranov, Jaromarju, ki je vladal po padcu Arkone v letih 1170–1218. Ne samo da je vladal po danski osvojitvi Rügna, ampak niti prej Arkoni nikoli niso vladali posvetni knezi, temveč Svantevitovi svečeniki. Lokacija Arkone je bila vedno znana, ker je Saxo dobro opisal mesto zadnjih bojov. Šele v drugi polovici 19. stoletja so se odpravili na teren in pričeli prva izkopavanja, da bi prepoznali videz naselja (Ruchhöft 2016, 18–22).

Leta 1868 so prišli na Rügen prvi arheologi, prav v kontekstu »proslavljanja« 700. obletnice zasedbe Arkone. Znameniti danski arheolog in utemeljitelj znanstvenih metod izkopavanj v arheologiji Jens Jacob Asmussen Worsaae (1821–1885), schwerinški antikvar in arhivar Georg Christian Friedrich Lisch (1801–1883) ter stralsundski muzejski direktor Rudolf Baier (1818–1907) so izkopali male sonde in našli ostanke prvih arheoloških najdb iz Arkone, a »nič pretresljivega.« Poročilu raziskav so dodali še plan najdišča, ki dobro prikazuje teren pred več kot 150 leti (Baier 1872).

Arheološke raziskave na Arkoni je sicer najbolj zaznamoval arheolog, ki je prvi predvidel odkritje svetišča, čeprav je tam kopal zgolj dobra dva tedna, od srede avgusta do začetka septembra 1921. Nemški arheolog Bližnjega Vzhoda in berlinski muzejski direktor Carl Schuchhardt (1859–1943) je vodil raziskave v Arkoni skupaj z Robertom Koldeweyjem (1855–1925), slavnim raziskovalcem starega Bližnjega Vzhoda, in Walterjem Herwigom Schuchhardtom (1900–1976), svojim sinom in prav tako klasičnim arheologom. Podobno kot Korošec so kopali s ciljem odkriti arheološke sledi znamenitega Saxovega svetišča (Schuchhardt 1926, 17).

Slika 46: Situacija leta 1868 (Baier 1872, T. 7) in načrt izkopavanj ter Schuchhardtovih domnev leta 1921 (Schuchhardt 1926, sl. 5)

Tudi Schuchhardt je pravzaprav po Evangeliju po Luku takoj našel to, kar je iskal. Samo deloma ga je vodil Saxo, ker je nedaleč stran od takratnega roba klifa odkril »*pakete kamnov*« (Steinpackungen), »omet« in »temelj ali tlak v več slojih« (Schuchhardt 1926, 20; Korošec 1948–49, 235), na katerih je Schuchhardt osnoval svojo rekonstrukcijo. Tukaj naj samo poudarim, da Saxo nikjer ni omenjal teh elementov: ne kamnite gradnje, ne ometa in ne tlaka. Takšni »*paketi kamnov*« v Schuchhardtovem svetišču bi služili kot temelji za Saxove stebre; ponovno je možno videti razvoj Koroševega razmišljanja pri analogiji s »ptujskimi vogalnimi kamni,« čeprav je tudi podobnost s ptujskim vkopanim Objektivom neutemeljena. Korošec je to razložil s tem, da naj bi bilo ptujsko »svetišče« predhodne tipološke faze iz 7. stoletja, Arkona pa je imela kasnejše svetišče iz 12. stoletja. Schuchhardtova ideja se je prijela, čeprav je mnogo kritikov izrazilo svoje dvome, med njimi očitno tudi Baš (Korošec 1948–49, 214). Tudi Schuchhardtovo izkopavanje je bilo slabo risarsko dokumentirano, redke fotografije so prikazovale »nečiste« preseke, ki ne razkrivajo podrobnosti, zato so bila nujna ponovna izkopavanja.

Akademija znanosti v Vzhodni Nemčiji in tamkajšnji Centralni inštitut za antično zgodovino in arheologijo sta že od leta 1966 načrtovali ponovna izkopavanja. Joachim Herrmann je vodil izkopavanja na Arkoni v letih 1969–1971, Hansdieter Berlekamp pa je deloval kot lokalni nadzornik. Glavni cilj izkopavanj je bil preveriti Schuchhardtovo tezo in splošno razumeti območje znotraj velikega nasipa. V bistvu je tudi Herrmann izkopal sondne jarke »*na karseda veliki površini s karseda malo truda*« (Tummuscheit 2006).

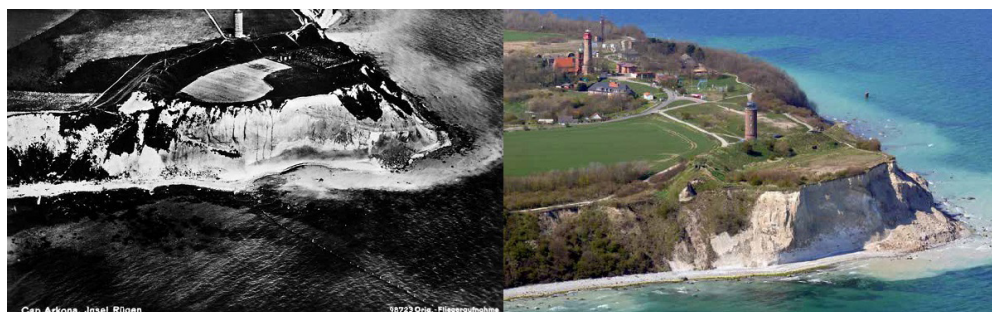
Kmalu je postalo očitno, da pri Schuchhardtovih »*paketih kamnov*« (Steinpackungen) ne gre za ostanke temeljev za lesene stebre, temveč zid in jarek, ki jih je sicer videl že Schuchhardt, a jih je imel za »*zakladno jamo*« (Schatzgrube; Schuchhardt 1926, 17). Notranji jarek in zid sta obdajala staro jedro gradišča. V 10. ali zgodnjem 11. stoletju so porušili ta notranji zid, potem ko so zgradili ogromen zunanji nasip, ki se še danes na terenu delno vidi. Saxo je govoril o 30 m visokem »*obzidju*« (vallus), sestavljenem spodaj iz zemlje ali nasipa in zgoraj iz palisade. Ker še danes stoji okrog 13 m visok nasip, Saxo verjetno ni preveč pretiraval. Stari nasip in jarek sta ostala »pregrada« do osrednjega ritualnega mesta s svetiščem, ki je dolgo nazaj padlo v morje (Ruchhöft 2016, 25–29).

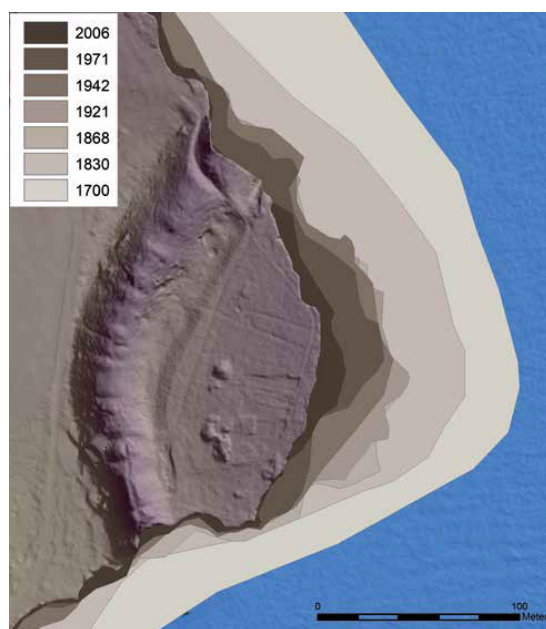
Slika 47: Na teh kamnih naj bi po Schuchhardtu stal kip Svantevita; na tlorisu so označeni med štirimi stebri (Schuchhardt 1926, T. 19).

Potem so leta 2015 na Arkoni naleteli na »arheološko senzacijo«. Prvič so našli »ogromne stojke« (*gewaltige Pfostengruben*), ki so jih obkrožali kamni za učvrstitev in zaščito pred vlago. Razumeli so jih kot strukturne elemente 14 m dolge in 8 m široke »dvorane« (*Halle*). Očitno je šlo za stavbo posebnega pomena, ker je za večkrat presegala tlorise sosednjih stavb. V stavbi prav tako ni bilo ostankov ognjišča ali primerljivih »bivalnih ostankov«. Gotovo pa ta odkrita impozantna stavba, ki je domnevno zgorela že na začetku 12. stoletja, ni Saxovo svetišče (Ruchhöft 2016, 32–35).

Celotni rt je žrtev stalne erozije in malo ljudi je sploh opazilo konstantno spodjedanje, ki je počasi pretvarjalo podobo klifa. Šele ko je v morje padel večji del klifa, so ljudje postali pozorni. Ni sicer čisto znano, koliko klifa je izginilo od leta 1168, torej v zadnjih dobrih 850 letih, so pa znani zanesljivi podatki od prvih izkopavanj leta 1868 naprej. Danes sta opazni samo še dve tretjini rta izpred 150 let. Domnevno je torej v zadnjih 850 letih poniknilo 100 m klifa (s takšnim mnenjem že Schuchhardt 1926, 22). Zelo verjetno je na teh 100 m ležalo »Saxovo« svetišče, ostanki katerega so dolgo tega padli v Baltsko morje (Ruchhöft 2016, 20–29). Zadnji del notranjega zidu in jarka naj bi morje odneslo v zimi 2007–2008. Izkopavati na Arkoni je pravo adrenalinsko doživetje. Prednost pri izkopavanjih dobijo namreč vedno najbolj ogrožena območja na robu rta, zato arheologi tam delajo s pomočjo kablov in varnostnih vrvi ter z uporabo čelad.

Slika 48: Primerjava zračnega posnetka rta Arkona okrog leta 1930 (na levi) in stanje leta 2008 (na desni), pri čemer je lepo videti erozijo klifa v zadnjem stoletju (Ruchhöft 2016, 16–17).

Slika 49: Predvidena oblika in rušenje obale v zadnjih stoletjih, izmerjeno leta 2012 s pomočjo terestričnega laserskega skeniranja (Ruchhöft 2016, sl. 28)

Četudi sta torej temelja Schuchhardtove in Koroščeve interpretacije vse prej kot stabilna, ju ne zavrnem že v izhodišču, ampak v nadaljevanju najprej predstavim dejstva s »*ptujsko provenienco*«. Ponekod še prikažem, kako je Saxov opis vplival na Koroščevo tezo. Kritike je sicer močno zmotilo iskanje analogije pri časovno in prostorsko nepriemerljivih najdiščih, na kar je opozoril že Ljubo Karaman med ogledom Objekta 2. oktobra 1947 (IZA 104/47). To pa ni ost moje kritike, če bi Schuchhardt le odkril, kar je napisal v svoji knjigi, ali če bi odkrito bilo vsaj približno sorodno ptujski strukturi.

Baš je Korošcu upravičeno očital »*arkonizacijo*« Objekta na Ptuju (Baš 1948–49, 209). Kot je razvidno iz nadaljevanja, zaenkrat še ni ustrezne primerjave za tezo o ptujskem objektu kot slovanskem svetišču. Če bi Koroščeva interpretacija obveljala, bi šlo za izjemen *unikum* staroslovanskih svetišč.

Korošec je sicer kot primerjavo ponudil še slovansko svetišče v Kijevu, ki naj bi ga leta 1908 »*pod Desjatino cerkvijo*« odkril Vikentij Chvojka. To svetišče je bilo »*manjših dimenzij, bolj neke vrste kapela ali pa altar s podnožjem za kip božanstva*« (Korošec 1948, 7). Dejansko je šlo za ostanke kamnitega podstavka za kip ali leseni idol, značilen zgodnj srednjeveški kulturni artefakt pri Slovanih. Napak pa je Korošec trdil, da ni bilo pisnih virov o tem najdišču. *Nestorjeva kronika* ali *Pripoved o minulih letih* z začetka 12. stoletja omeni to svetišče v povezavi s pokristjanjevanjem, ko se je kralj Vladimir kmalu po spreobrnitvi leta 988 odločil uničiti Perunovi svetišči v Kijevu in Novgorodu (Nestorjeva kronika za leta 945, 980, 983, 988: kumir kot beseda za kip oziroma idol; Šlupecki 2013, 344–345, 349). Toda odsotnost ustreznih primerjav ni bistvo moje kritike, temveč preprosto dejstvo, da takšna struktura arhitektonske ne bi stala, kar se je pokazalo med izkopavanji in med neuspešnimi poskusi zaščite.

Argumentum ex silentio

Baš je kot dokaz proti Koroščevi tezi o svetišču spomnil na Prokopijev zapis iz sredine 6. stoletja. V tem tekstu se pojavlja kompleksna figura Hilbudija ali, bolje rečeno, dveh Hilbudijev. Pri prvem je šlo za domestika (pripadnika cesarjeve telesne straže), ki je bil višji vojaški poveljnik v bizantinski vojski. V treh letih (530–533) njegovega delovanja naj Slovani in Anti ne bi prečkali reke Donave. Toda potem so leta 533 na pohodu Slovanov Hilbudija ubili v bitki. Fran Saleški Finžgar je v knjigi *Pod svobodnim soncem* ocenil, da je prav njegov junak Iztok pokončal Hilbudija iz zasede: »*Iztok se dviga izza vej, lok je upognjen do skrajnosti. Drink, tetiva je zapela, po zraku je zasičala strelica, spodaj pa je kriknil s strašanskim glasom Hilbudij, 'Kyrie eleison!', zakrilil z rokami po zraku, segel k sencu, kjer je tičala ost, pa omahnil in padel s konja*« (Saleški Finžgar 1969, 38). Kmalu zatem se je pojavil vojni ujetnik »Hilbudij«, ki naj bi se izdajal za ubitega poveljnika, toda Justinijanov general Narzes je leta 545 prepoznal prevaro (Kos 1902, 24–29).

Za nas je ključni del, ki omenja slovanske navade (Prokopij 1996, VII, xiv, 268–271; Kos 1902, 25):

τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα, Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται, οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων ἀεὶ τὰ τε ζήμφορα καὶ τὰ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται. ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ἄλλα ὡς εἶπεν ἅπαντα ἑκατέροις ἐστὶ τε καὶ νενόμισται τοῦτοις ἄνωθεν τοῖς βαρβάροις. θεὸν μὲν γὰρ ἓνα τὸν τῆς ἀστραπῆς

δημιουργὸν ἀπάντων κύριον μόνον αὐτὸν νομίζουσιν εἶναι, καὶ θύουσιν αὐτῷ βόας τε καὶ ἱερεῖα πάντα· ἐμιαρμένην δὲ οὔτε ἴσασιν οὔτε ἄλλως ὁμολογοῦσιν ἔν γε ἀνθρώποις ῥοπήν τινα ἔχειν, ἀλλ' ἐπειδὴν αὐτοῖς ἐν ποσσὶν ἤδη ὁ θάνατος εἶναι, ἢ νόσῳ ἄλοῦσιν ἢ ἐς πόλεμον καθισταμένοις, ἐπαγγέλλονται μὲν, ἣν διαφύγωσι, θυσίαν τῷ θεῷ ἀντὶ τῆς ψυχῆς αὐτίκα ποιῆσειν, διαφυγόντες δὲ θύουσιν ὅπερ ὑπέσχοντο, καὶ οἴονται τὴν σωτηρίαν ταύτης δὴ τῆς θυσίας αὐτοῖς ἐωνῆσθαι. σέβουσι μέντοι καὶ ποταμοὺς τε καὶ νύμφας καὶ ἄλλα ἅττα δαιμόνια, καὶ αὐτοῖς ἅπασι, τὰς τε μαντείας ἐν ταύταις δὴ ταῖς θυσίαις ποιοῦνται. οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῶ μὲν ἀπ' ἀλλήλων, ἀμειβόντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικίσεως ἕκαστοι χάρον.

Ti dve ljudstvi, Slovani in Anti, nimata enega vladarja, ampak živita že od nekdaj v demokraciji, zato se o vsem, tako koristnem kot težavnem, pri njih vedno javno razpravlja. Enako ti barbarski ljudstvi ravnata od nekdaj tudi pri tako rekoč vsem drugem po starih navadah. Verjamejo, da je en bog, stvaritelj groma, vladar nad vsem, zato mu žrtvujejo govedo in druge žrtve. Usode ne poznajo in tudi ne verjamejo, da bi imela kakršnokoli moč nad ljudmi, toda kadarkoli se jim smrt približa, v boleznih ali v vojni, obljubijo, da bodo žrtvovali bogu, če zbežijo [smrti]. Če potem ubežijo, žrtvujejo, kot so obljubili, ker mislijo, da so si z žrtvijo kupili varnost. Častijo reke, nimfe in druge duhove ter vsem tem tudi večkrat žrtvujejo; med temi žrtvovanji vrše razna prerokovanja. Živijo v bednih kočah, ki jih postavijo daleč drug od drugega, in običajno vsak večkrat spremeni svoje bivališče.

V okviru tega teksta je Prokopij na hitro orisal verske običaje Slovanov, a ni omenjal nobenih svetišč. *Argumentum ex silentio* sicer ni popolnoma neupravičen, ker je Prokopij poročila o navadah Slovanov zbral na terenu. Pridružil se je namreč odpravam z bizantinskimi poveljniki, zato so njegove knjige temeljile na izpovedih iz prve roke, kar posredno dokazuje njegovo znanje o slovanski »samoupravi«. Toda ta odlomek ni niti izključil slovanskih svetišč, hkrati pa je oris verskih navad precej sumaren in Prokopij je gotovo marsikaj »pozabil«¹ pripisati (Baš 1948–49, 207; contra Korošec 1948–49, 215). Prokopij je pisal o nomadskem življenju Slovanov, zato odsotnost stalno grajenih struktur in predvsem svetišč ne bi smela presenetiti. Ključni pisni vir za običaje Slovanov je sicer *Strategikon* cesarja Mavrikija s konca 6. stoletja, ki prav tako ne omenja svetišč (Dennis 1981, 370–389). Za svetišče so pogosto uporabili naravne »objekte«, kot so razna drevesa, votline, skale itd.

Korošec je sicer trdil, da je bil glavna ost kritike prav Prokopijev zapis. Še mnogo let pozneje je pisal: »*Doslej so se pojavili ugovori tako proti slovanskemu poreklu stavbe*

kakor tudi glede njene funkcije. Večina ugovorov pa sloni na Prokopijevem tolmačenju, ne pa na neki realni arheološki podlagi» (Korošec 1952b, 175). Ironično se je on, morda nenamerno, pretirano opiral na pisni vir, in sicer na Saxov opis o Arkoni. Koroščeva žena in arheologinja, Paola Korošec, je kakšnih 25 let pozneje napisala, da so se kritiki oprli »*zgolj na zgodovinske vire*« in da »*kljub vsej nastali polemiki ni prišlo do resne in obširnejše obravnave, v kateri bi s tehtnimi argumenti skušali ovreči postavljeno hipotezo*« (Korošec 1975, 119).

Slika 50: Anonimna karikatura iz povojnih let. Klečeča figura v ospredju, ki je skoraj v polni proskinezi, je glede na konstitucijo telesa in kontekst debate predstavljala Baša. Zakaj ostale klečeče figure nosijo maske med očitnim čaščenjem Prokopija lahko le ugibamo. Klečeči častilec na levi ima na kolenu zapisano število 1414, kar je tudi težko enoznačno interpretirati. Pozorni opazovalec še opazi, da je na Prokopijevi lenti en križ kljukast (osebni arhiv Josipa Korošca).

Tudi drugače je Korošec hotel preusmeriti pozornost na dejstvo, da Baš ni arheolog in da kot zgodovinar nekaterih stvari preprosto ne razume (Korošec 1948–49, 234–236). S tem je tvoril lažno dihotomijo med arheologijo in zgodovino (Dymond 1974). Že v tistem času so se izpostavili mnogi arheologi, kot so Balduin Saria, Einar Dyggve, Miodrag Grbić in Đurđe Bošković, ki so kritizirali tezo o svetišču ter ponovili Baševe kritike ali jim pritrdili. Žal je večino teh arheoloških stališč v zvezi z »anketo« Akademije izginilo. Postavlja se vprašanje, ali so »tečajniki« svoje nestrinjanje izrazili med izkopavanji ali so verjeli tezi vodje izkopavanja.

Argumentum ex absentio

Če je manko pisnih virov za takrat razumljiv, pa je manko materialnih virov za stalno stoječe svetišče veliko težje razumeti. Korošec je recimo zapisal, da niso odkrili »*niti najskromnejšega slovanskega predmeta*« (Korošec 1948, 25). Odsotnost artefaktov v »svetišču« je po Bašu dokazovalo, da ta Objekt ni bil nikoli v uporabi (Baš 1948–49, 208). Takšni *argumentum ex absentio* bi morda lahko pojasnili z dejstvom, da so bila svetišča vedno spoštovana območja, zato večjih količin najdb niti ne bi pričakovali. Ironično se Korošec ponovno nasloni na Saxovo besedilo, saj svečenik na Arkoni med čiščenjem ni smel zajeti sape znotraj svetišča, saj bi s tem omadeževal sveti prostor (Korošec 1949, 10). Seveda je Saxo vestno uporabljal retorične figure in med njimi tudi pretiravanje, a za kulturna mesta je vedno veljala drugačna dinamika delovanja.

Trditev, da na območju »svetišča« niso odkrili nobenih najdb, ne drži popolnoma. Med svojo muzejsko prakso v Pokrajinskem muzeju Ptuj – Ormož leta 2012 sem v muzejskem depozitu naključno odkril škatlo z oznako »PG, 46/47 SVETIŠČE 33«. Dejansko so te najdbe pripadale več prazgodovinskim obdobjem, predvsem iz bakrene ter pozne bronaste dobe. Ta inventariziran zbir najdb ne pripada zaključeni stratigrafski enoti iz prazgodovine, temveč so bile najdene v sekundarni legi, tj. v polnilu zakopa (Dular 2013, 154). Problem pa je mnogo večji, ker objave delno zavajajo, saj nihče ne omenja prazgodovinskih najdb v polnilu »svetišča«.

Korošec recimo omeni najdbe »*samo v višjih plasteh, to je v recentnem humusu in nekoliko globlje, toda nad normalno višino svetišča, smo našli tudi fragmente slovanske keramike*«, »*največ je bilo primerov keramike poznega srednjega veka, oziroma iz periode po opustitvi slovanskega grobišča*« (Korošec 1948, 25). V tem primeru bi bil pozni srednji vek *terminus post quem* za zasip, toda Koroščeva dikcija ni bila jasna o tem, ali se najdbe pojavijo v polnilu »svetišča« ali nad že zasutim svetiščem (Baš 1948–49, 208). Glede na skupek najdb v škatli, ki so spadale v prazgodovino, očitno niso shranjevali artefaktov po jasno zamejenih območjih, npr. stratigrafskih enotah, temveč po obdobjih. Seveda izkopavanja niso bila stratigrafska, temveč pogojno planumska oziroma arbitrarna. Terenska dnevnika (IZA Terenski dnevnik 1946) nakazuje, da je šlo zlasti za artefaktno usmerjena izkopavanja. Nekje v depozitu ptujskega muzeja bi potem morale biti še škatle z rimskimi in potencialnimi (zgodnje)srednjeveškimi najdbami, a jih ni bilo najti.

V »zahodnem hodniku« »svetišča« so odkrili še peščenec z vklesanim križem, ki sta ga Korošec in Klemenc imela za rimsko najdbo (Korošec 1947b, 20); slednji ga je interpretiral za del starokrščanske oltarne plošče (Klemenc 1950, 43). Baš je ta artefakt videl drugače. Potem ko ga sicer v muzeju ni več našel, je našel marmor z gotskim oziroma poznosrednjeveškim kamnoseškim znamenjem iz »zahodnega hodnika«, s čimer bi postavil *terminus ante quem* obstoja Objekta vse do poznega srednjega veka

(Baš 1950, 130–131). K problemu datiranja Objekta se vrnem nekoliko kasneje. Še prej je namreč treba pojasniti odsotnost pokopov v »svetišču« ali prisotnost pokopov okrog »svetišča« in poznoantične »trdnjavo«.

Slika 51: Peščenec z vklesanim znakom križa, odkrit leta 1947 (Klemenc 1950, T. XV, sl. 2).

Odsotnost in prisotnost grobov

Nad ali v »*poznoantično trdnjavo*« in v Objekt v zgodnjem srednjem veku niso pokopavali, kar je bila pogosta praksa v soseščini Ptuja v tem času. Kot rečeno, leta 1907 so na Spodnji Hajdini odkrili 20 skeletov (Skrabar 1912). Prav te najdbe, ki jih je Pollak poslal mariborskemu muzeju, so bile v letih 1945 in 1946 predmet pogajanj med Bašem in Smodičem ter pozneje Korošcem (Janžekovič 2017a, 216). Pollak je trdil, da so Slovani »za svoje mrličje poiskali do takrat nezasedeno, prosto mesto, zlasti so se skrbno varovali približati se ostankom rimskih grobišč ali razvalinam njihovih hiš« (Pollak 1907, 229). Natančnejšega razmerja do rimskih ostankov iz njegovega sumarnega teksta ni mogoče razbrati, je pa Skrabar kasneje dodal še tloris (1912). Pollakova poljudna in Skrabarjeva strokovna objava si sicer večkrat nasprotujeta celo pri osnovnih faktografskih podatkih, kar je zmotilo že Korošca.

Zgodnesrednjeveški ali slovanski pokopi se sicer na Slovenskem pojavljajo tudi znotraj rimskih ruševin. V ruševinah rimske podeželske vile (*villa rustica*) v Radvanju pri Mariboru so izkopali 28 grobov (Strmčnik-Gulič 1991; Šlosar 2009). Zaradi manka zgodnesrednjeveških pokopov nad »trdnjavo« je Baš predpostavil njeno koriščenje v času nekropole, toda ni razložil, zakaj bi »trdnjavo« v tem času uporabljali (Baš 1948–49, 207–208). To uporabo pojasni najnovejša teorija Stephana Karla, o

kateri govorim spodaj. Korošec je sicer ustrezno poudaril, da bi ob večstoletni uporabi našli tudi pripadajoče ostaline, a *»ni bilo odkritih niti najskromnejših arheoloških materialnih ostalin«* (Korošec 1948–49, 216).

Če upoštevam melanholično trditev škotskega esejista in pesnika Alexandra Smitha (1830–1867), da nikoli nismo srečni (Smith 1907), potem ni problematična samo odsotnost pokopavanja, temveč tudi prisotnost pokopavanja ob visoko- ali poznosrednjeveškem stolpu. Odnos nekropole do predvidenih stolpov na grajskem jedru in obeh terasah, vzhodni in zahodni, ni jasen. Nekropolo so zagotovo uporabljali do zadnje tretjine 11. stoletja (Tomičič 1993; Korošec 1999, 58–69), ko je grad na grajskem jedru že stal ali so ga takrat gradili. Vsekakor so graditelji vedeli, da so največ generacijo nazaj tam še pokopavali umrle, morda pa so bili grobovi celo sočasni.

Podoben problem je na Malem gradu v Kamniku. Tam je bila tretja faza zgodnje-srednjeveškega grobišča starejša od gradu samega. V kasnejšem grajskem jedru so našli načrtno zasnovano nekropolo s 27 grobovi. To je bila nekropola manjše skupnosti iz 10. in verjetno začetka 11. stoletja, visokosrednjeveška faza z gradom je iz 12. stoletja, morda že s konca 11. stoletja (Sagadin 2001; Štular 2009, 47–49, 144–145). Hiatus med tema fazama bi torej tudi bil tri generacije, nekje med 50 in 100 leti, se pravi bi prebivalci vedeli, da so nekoč na tem mestu pokopavali ljudi, svoje prednike. Na ptujskem gradu bi bila vrzel še krajša, morda je celo ni bilo. Treba pa je razumeti, da je bila več kot polovica pokopov na zahodni terasi ptujskega gradu brez pridatkov in jih posledično ni bilo možno datirati.

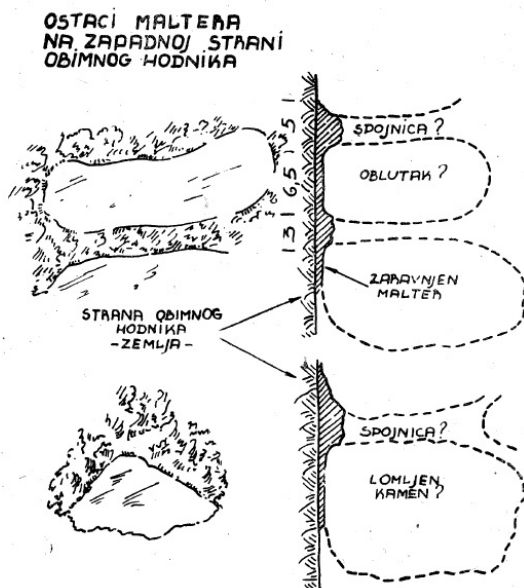
Omet na prstenih stenah

Na tej točki preučim bolj arhitektonske in tehnične argumente. Verjetno najmanj smiseln del teze o svetišču je predviden *»omet«* na zemljenih stenah. Vloga ometa bi poleg okrasne funkcije bila, da bi zemljene stene držal skupaj. Po Korošču naj bi namreč bile stene *»vsaj spodaj v vsej svoji dolžini še danes obložene z ometom. Na nekaterih mestih je ohranjen omet še do višine 1,20 m. Na drugih mestih, posebno na zahodni strani, je ohranjen samo v posameznih delih v višjih legah, ni pa vezan z ometom, ki se drži povsod nad tlakom. Debelina ometa je različna. Ponekod so komaj ohranjeni sledovi, ponekod pa dosega debelina tudi 4 cm«* (Korošec 1948, 16, sl. 27).

Omet na prstenih stenah ne sledi zdravi logiki in je nesmiseln argument. Kljub temu naj dodam tehnično opažanje nadzornika zaščitnih aktivnosti Šlajmerja, ki ga je povzel še Baš: *»že prirodna vlaga bi povzročila odpadanje ometa, zlasti še takrat, ko zemlja po zimskem premrzovanju popušča pri pomladnih višjih temperaturah«* (Baš 1948–49, 209), kar se je recimo zgodilo v zimi 1946/47. Korošec je menil, da bi bila situacija v zakriti zgradbi drugačna, da bi omet redno obnavljali in da bi okrog svetišča izkopali drenažni odtok (Korošec 1948–49, 225), a ga pri izkopavanjih niso odkrili (Korošec

1948, 15). Istočasno niti drenažni jarek ni pomagal Objektu pozimi 1947/48, saj se je sesula celotna severna stena, kaj šele sam omet.

Baš je podal alternativno tezo za ta »omet«, saj ga je videl kot »glazuro debelo apnenoplast na glinasti prsteni steni« (Baš 1948–49, 209–210). Torej naj bi šlo za apneno malto in del zidave. Takšni razlagi so javno pritrdili še Bošković (1950, 41–42; sl. 52), Dyggve in Saria (1950, 387). Dyggve je recimo trdil, da je »ta omet, ki se tu in tam drži, ostanek malte, ki prodira izmed kamenja pri zidanju na stene zemeljskega izkopa in se tam prilepi. Da bi bil to pravi omet v celoti na ilovnatih stenah, smatra tehnično za nemogoče« (INDOK 39/49). Kaj bi torej takšna »bela plast« oziroma omet na stenah »hodnikov« lahko bila?

Сл. 5 — Остаци малтера на западној страни обимног ходника

Vestiges de mortier sur le côté ouest du couloir du sanctuaire supposé, qui mènent à la conclusion hupothetique, ce „couloir“ n' est peut-être rien d' autre que le creux des fondements de quelque tour postérieure.

Slika 52: Boškovićev opis ostankov »ometa« oziroma malte (Bošković 1950, sl. 5)

Morda je odgovor mogoče odkriti na vzhodnem platoju ptujskega gradu. Leta 2015 je plaz odnesel del terase v dolino, zato so izkopavali večji del znotraj nekdanje konjušnice. Večji jarek (SE 074=068) je bil domnevno povezava z osrednjo grajsko kopo, na tem jarku pa so našli maltni estrih (SE 139) na prodnatem nasutju (SE 140) in soroden maltni estrih (SE 080; Lazar in Arh 2016, 20–33). Predvidevam, da je Korošec na »stenah« svetišča odkril ostanke malte, a jo napačno razlagal kot omet.

Vpliv vode in talne vlage

Najbolj obremenjujoči del teze o svetišču v orisani podobi je vpliv vode in talne vlage. Inženir Janko Kavčič je zagotavljal optimalno kemično rešitev za »zavarovanje ilovnatega ‚žrtvenika‘ in obdajajočega jarka pred razpadom zaradi vremenskih vplivov«. Tako je zatrdil, da »če izločimo direktne padavine, pred katerimi je prostor zaščiten s streho, obstaja poletni na soncu in vetru nevarnost razpada zaradi hitrega sušenja oz. menjajočega se sušenja in ovlaženja. Nabrekanje in krčenje površine bi kot posledica teh vplivov povzročalo pokanje, kršenje in pršenje. V zimskem času pa preti nevarnost zmrznjenja, ki bi imelo za posledico luščenje« (IZA Strokovno mnenje o konserviranju 1947).

Mušič je podal podobno razlago v poročilu *Razmišljanje o zaščiti z datumom 23. julij 1947*, torej še pred Baševo javno oceno. Po njegovem mnenju »klimatske prilike v Sloveniji ne dopuščajo, da bi konservirali arheološki objekt brez zaščitne strehe. Zakaj sedem mesecev v letu je v znamenju dežja in snega. To pomeni nevarnost, ki grozi v vertikalni smeri – z neba [...] V taki geološki strukturi moramo paziti tudi na vpliv talne vode in vlage. Torej je poleg vertikalnih tudi v horizontalnih smereh arheološki objekt ogrožen. Vsi kemični preparati ne morejo pomagati, dokler ne zadovoljimo gornjim zahtevam« (INDOK Mušič 1947).

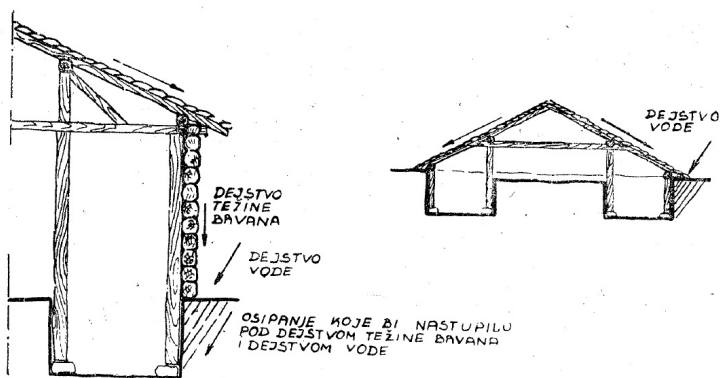
Mušič je moral obvarovati Objekt »pred vertikalnimi padavinami in talno vlago«. Sklenili so zaščititi cel Objekt skupaj s trdnjavico zaradi »čim uspešnejše izolacije pred vlago«. Poudaril je, da »niso izključeni tekom časa denundacijski in erozijski procesi«, saj to omogoča »najobzirnejšo konservacijo, brez vseh betonskih plošč in tlakovnih plošč, brez notranje kanalizacije itd. [...] Ko je objekt obvarovan s streho pred padavinami in z drenažo pred talnim vlaženjem, pristopimo h konservaciji arheoloških gradbenih elementov, to je kamnitega zidovja, ometov in gline« (INDOK Mušič 1947).

Potencialna kulturna struktura se je stalno sesuvala že med izkopavanji in po njih, zato so jo razmeroma hitro zavarovali z dvokapnico, da bi streha vodo od dežja preusmerila stran od Objekta: težava sicer ostane pri tistih straneh, ki nimata kape in sta izpostavljeni. Predvidoma bi potrebovali štirikapno streho ali streho druge oblike, ki lahko okvirno zavaruje vse strani pred meteorsko vodo. Toda to bi pomagalo le delno, saj se je januarja 1948 sesedla severna stena, ki je že bila zavarovana s kapno streho.

Še več, streha ni pretirano pomagala niti pri »horizontalni« vodi ali podtalnici na zrušenje prstenih sten. Nadzornik pri zaščiti, Šlajmer, je ugotovil, da »streha jarek zavaruje pred direktnim vplivom padavin, ne more pa ga zavarovati proti vplivom talne vode in ne proti vplivom one vode, ki pronica v globino po močnem deževju in zlasti po od-tajanju snega [...] Nastop take vode zrahlja seveda prst in povzroča rušenje peščenih plasti ter s tem postopno rušenje sten« (Baš 1948–49, 210). Čeprav streha tej strukturi očitno ni koristila, zaenkrat še upoštevam to logiko.

Lesena nadgradnja in domnevni požar

Bošković se je spraševal, ali bi takšna struktura stala v orisani podobi. Ugotovil je, da bi imela več tehničnih in arhitektonskih slabosti. Po njegovem mnenju bi »svetišče« moralo biti zgrajeno iz horizontalnih brun nad »stenami«, da se ne bi stekala voda v Objekt. A hkrati je povedal, da so takšne zveze horizontalnih brun in vertikalnih stebrov »nelogične«, ker bi pritiskale na »stene« in jih zrušile. Tudi »omet« ali malta ne bi pomagala. Bošković je opozoril na možnost vertikalnih brun, toda to ni bil običaj za Slované kmalu po naselitvi (Bošković 1950, 40–41; kratek pregled slovanske stavbne arhitekture v Šalkovský 2001).

Сл. 3 и 4 — Сасвим хипотетичне реконструкције пресека претпостављеног светилишта.

Reconstructions très hypothétiques de la coupe du sanctuaire supposé

Slika 53: Hipotetično leseno »svetišče« in »dejstvo vode« po Boškoviću (1950, sl. 3 in 4)

Deloma je Korošec odvrnil Boškoviću in Bašu, da bi streha lahko šla do prsti in horizontalnih brun ne bi potrebovali. A to ne bi rešilo težav z vodo, ker bi se voda s strehe zlivala neposredno okrog »svetišča« in vanj. Bošković je poudaril, da postamenti ali baze za potencialne stebre niso bile na isti višini. Vertikalni stebri bi verjetno tudi bili vkopani za večjo stabilnost, kar je bila običajna praksa za takratno slovansko gradnjo (Bošković 1950, 41). Nima smisla preveč tavati s hipotetičnimi scenariji, zato poudarjam, da odkriti in neodkriti preostanki ne podpirajo teh tez; ostaja pa precej skrivnostna najdba, ki bi govorila v prid leseni zgradbi.

Severni »hodnik« naj bi vseboval ostanke lesenih brun. Lesena zgradba naj bi se sesedla po požaru, kar naj bi prikazovala ožgana zemlja in les v severnem jarku, četudi o »ožgani zemlji« Korošec sam ni prepričan, ker »ožgana zemlja na zahodni strani ni

posledica požara svetišča samega, temveč prekritega dela svetiščnega vhoda, ki je bil tako nizek, da je zapustil močno sled» (Korošec 1948, 26). Korošec se je tukaj spet naslonil na Saxov opis požiga Svantevitovega svetišča na Arkoni, ki so ga sicer prej posekali in podrli kip oziroma idol v njem (Gesta Danorum XIV, 39.31–35; prim. Friis-Jensen (ur.), Saxo Grammaticus, Gesta Danorum, 1298–1303). Manjkale so še sledi požara na »*tlaku*«, četudi je Korošec pozneje dodal, da naj bi na dnu vseh »hodnikov« v svetišču odkrili ostanke oglenine. Medtem ko je Baš leta 1949 kopal drenažne jarke severno od Objekta, naj bi našel vrsto »*oglenih jeder in preperevajočih lesenih kosov*«. Bruna v severnem jarku je Baš razumel kot posledico »*negotovega terena*« in naj ne bi bili istočasni s »*hodnikom svetišča*« (Baš 1948–49, 209).

Arheologi niso našli niti stojk, ki so bile običajne sledi lesenih zgradb v slovanskih kontekstih, na kar so Korošca opozorili mnogi strokovnjaki (Bošković 1950, 41; Saria 1950, 388). Stojke so recimo našli na slovanskem najdišču Štuki - Marof na Ptujju (Ritonja 2008; Lubšina-Tušek 2011). Korošec je vseeno pojasnjeval »*vkopanost*« svetišča kot primer sočasne slovanske arhitekture (Korošec 1948, 39–41), kot na primer zemljanke. Arhitektura hipotetičnega »svetišča« ni posnemala sočasne slovanske stanovanjske arhitekture, še najmanj pa ritualnih objektov (Šlupecki 1994). Streha naj bi bila oprta na lesene stebre, ki naj bi bili na podstavkih ali kamnitih blokih in niso bili vkopani v zemljo kot stojke. Čeprav so Slovani uporabljali tudi tak način, je bila tehnika s stojkami mnogo bolj razširjena. Toda teh kamnitih blokov so našli samo devet, medtem ko je Korošec predpostavil, da so bili še druge, a naj bi jih odstranili po uničenju svetišča (Korošec 1948–49, 220; contra Baš 1948–49, 210–211).

Ostanki hlodov ali lesenih brun so uganka. Glede na naravne in kulturne razmere na zahodnem platuju je prav neverjetno, da so se ti hlodi v zemlji ohranili več stoletij, potencialno celo več kot tisoč let. Predvidevam, da bi potencialno odkriti hlodi lahko bili del armature v kamnitih zidovih, kot so bili odkriti v mestnem obzidju (sl. 54) ali v grajskih zidovih (sl. 55), a potrebna bi bila tehtnejša raziskava, da bi temu pritrdili. Po drugem mnenju bi lahko šlo za ostanke morebitnega žerjava, s katerim bi dvignili kamenje pri porušenju stolpa (Predovnik 2012, 84–85). Hlodi bi lahko pripadali zunanjemu lesenemu stopnišču, ki so jih imeli nekateri srednjeveški stolpi. V ptujskem muzeju se ta poglenela bruna niso ohranila in so verjetno sprhnela več let nazaj. Žal pa teh brun ni opaziti na kakšni fotografiji med izkopavanji ali poizkopavalnimi analizami.

Slika 54: Mestno obzidje pri minoritskem samostanu; vidni so ostanki gradnje z lesenimi hlodi kot armatura kamnitih zidov (Lubšina-Tušek 1996).

Ideja o »svetišču« na zahodni terasi je sicer kmalu pretežno zamrla. Nedavno jo je spet obudil Andrej Pleterski (2011), ki je rekonstruiral podobo »svetišča« kot lesene konstrukcije. Objekt je nadalje razumel v zvezi s slovansko mitsko podobo, ki jo je vzpostavil na temelju obnovljenega slovanskega mitskega reka. Tega je na temelju kozmološkega in mitološkega izročila obnovil hrvaški filolog, Radoslav Katičić: *»Dvor je ograjen s hrastovo ograjo z vrati in stoji na sedmih stebrih. V dvoru so tri palače z zlato streho. V prvi biva gospodar doma (gazda) Mesec, v drugem njegova žena (gazdarica) Sonce, v tretjem pa njuni otroci, Zvezde«* (Katičić 2008, 100–102). Katičić je sicer uporabil bistveno mlajšo mitsko izročilo, ki ni starejše od moskovske kneževine, se pravi sega od 14. stoletja naprej.

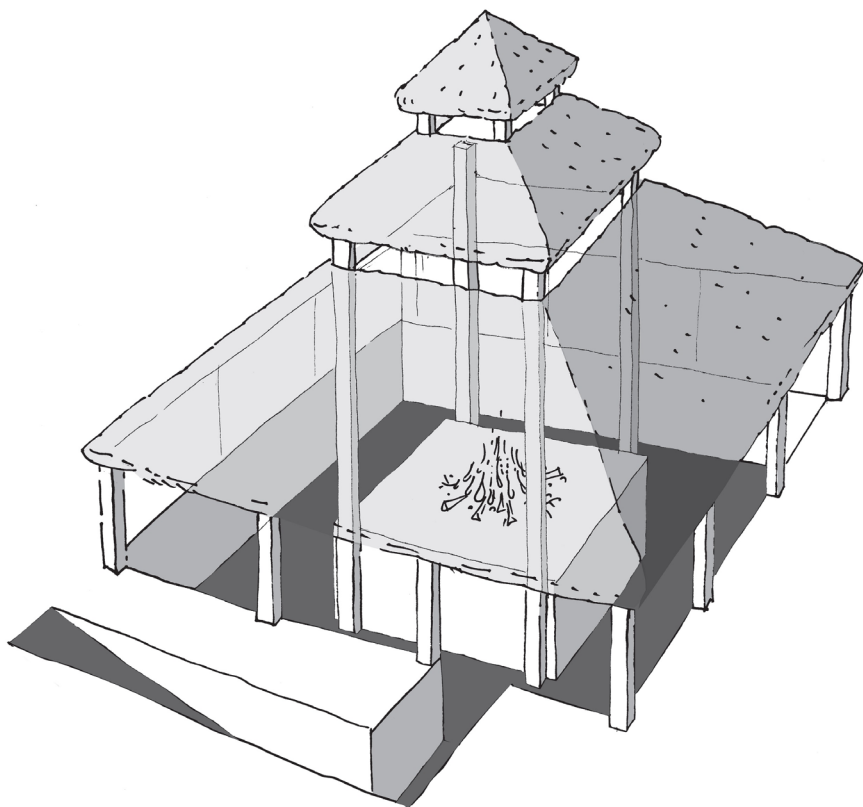
Slika 55: Lesene zidne vezi na ptujskem gradu, osrednje poslopje, drugo nadstropje, severni trakt (Vnuk 2017)

Pleterski je zato predvideval, da gre pri tem izreku za dvor (*Hof*) ali domovanje boga strele Peruna. Gora ali Triglav naj bi bila mitska oblika kamnitega neba. Pleterski je vzel ta rek kot vzorec mišljenja (*Denkmodell*), s katerim bi lahko sestavil »*mitično sliko*«. Bogovi naj bi bivali v podobnih bivališčih kot ljudje, a so njihove stavbe »nekonvencionalne«. Ko namreč ljudje gradijo svetišča, ne postavljajo bivališč zase, temveč za božanstva, zato so te stavbe običajno drugačne od istočasnih zgradb (Pleterski 2011, 126–127), kar bi deloma razložilo unikatnost pri tezi »svetišča«.

Pleterski potem primerja rekonstrukcijo tega mitskega izreka in nebeški dvor s stojkami v Pohanskem pri Břeclavu na Češkem. Tamkajšnje stojke se večinsko in tradicionalno interpretira kot negative lesenih idolov, ki so bili tipični za poganske Slované. Pleterski je te stojke videl kot stebre za »*nebeški dvor*« in del ograje z rhodom.

Čeprav je opazil, da so odkrili kar devet stojk, ne le sedem, temu ni pripisal večjega pomena (Pleterski 2011, 127–129).

Glede na novo razumevanje ritualnega prostora v Pohanskem se je Pleterski takoj lotil še obravnave Objekta na Ptuju. Ptujski Objekt mu je služil kot primer, s katerim je potrdil novo interpretacijo ostankov v Pohanskem, saj ni problematiziral ozadja odkritja, ostankov ali debate. Pleterski pravzaprav ni šel v detajle rekonstrukcije ptujskega »svetišča«, ampak je le ponudil skico. Čeprav jih eksplicitno ni omenil, se je opiral na zoglenela bruna v severnem »hodniku«. Svetišče naj bi bilo oprto na lesene stebre ob notranjem in zunanjem obodu »hodnikov« s strehami v treh nivojih. Na sredi »kubusa« je celo videl ritualno ognjišče (Pleterski 2011, 126–131). Korošec je na tem mestu »zvesteje« sledil Saxovemu opisu in tukaj postavljaj podobo ali kip božanstva (Korošec 1948, 21).

Slika 56: Nerealna rekonstrukcija ptujskega »svetišča« (Pleterski 2011, 129)

Rekonstrukcija bi lahko pojasnila lesena bruna v »svetišču«, a so ti hlodi dobesedno neoprijemljivi. Baš (1948–49, 209) in Bošković (1950, 41) sta menila, da so bili odkriti v polnilu, ker je ta teren nezanesljiv. V drugih jarkih jih namreč niso našli niti niso odkrili sledi na »stenah«. Baš naj bi v času svojega začasnega upraviteljstva ptujskega muzeja leta 1948 med kopanjem drenažnih jarkov naletel na *»vrsto oglenih jeder ter preperevajočih lesenih kosov«* v plasti, globoki od 1,5 do 2 m. Če so ti hlodi iz polnila, so *»kasnejši in irelevantni«*. Les bi lahko tudi dendrokronološko datirali, kar bi razjasnilo marsikatero uganko v zvezi z Objektom. Danes teh lesenih brun ali hloedov v muzeju (več) ni, kar je nenavadno, saj so še vedno ohranjeni leseni ostanki rimskega mostu čez Dravo, ki jih je leta 1912 odkril Viktor Skrabar; to je 35 let pred »odkritjem« hloedov iz Objekta. Seveda je veliko odvisno od pogojev hranjenja in konservacije lesa, a žal ne obstaja niti ena fotografija, na kateri bi bili ti hlodi vidni.

Ta rekonstrukcija tudi predpostavlja 16 stebrov, a so odkrili le devet »postamentov«, mitski izrek pa jih omenja le sedem. Težko je bazirati teorije na ljudskem izročilu, ki se praviloma stalno spreminja. Branje in uporaba ljudskega izročila zahteva precejšnjo strogost pri interpretaciji, saj je pomembno, da ljudskemu izročilu ne vsiljujemo svojega branja (Schwartz in Holtorf 2012). Obnovljeni mitski izrek govori le o sedmih stebrih, tu pa naj bi jih bilo precej več. Nasprotno od Pohanskega pa ne bi šlo niti za stojke oziroma vkopane stebre, temveč naj bi leseni stebri stali na kamnitih bazah ali postamentih. Ta teza oziroma rekonstrukcija se prav tako ne bi obdržala dolgo, ker bi vsak večji deževni naliv oblił *»hodnike«* in zrušil *»stene«*.

Tlak v več plasteh ali plenilni jarki

Če je do te točke moje dokazovanje sledilo in spodbijalo tezo o svetišču, se v prihodnje pomika k drugi tezi o Objektu. Korošec je razumel *»hodno površino«* jarkov Objekta kot plast *»tlaka«*, ki so ga pozneje mestoma iztrgali. Tukaj je posredno pokazal, da je »opazil« plenjenje, ko je recimo opisal »nepravilnosti« v obliki »tlaka«, kar je bilo *»zaradi poznejšega nasilnega rušenja ter odnašanja stavbnega gradiva drugam«* (Korošec 1948, 14; prim. Korošec 1975, 129–130). Vogal severnega hodnika naj bi *»izdelali iz velikih neotesanih ali otesanih kamnitih blokov, ki leže na nabiti zemlji; nad njimi je plast malte, nanjo pa so mestoma položili zopet večje bloke [...] nad tem kvadrom je še plast malte [...] večje kamnitne bloke so v glavnem uporabili ob zunanjih robovih svetišča, največji pa so ravno v oglih«* (Korošec 1948, 22). Te ostanke je imel za večplastni tlak, a ni razložil, zakaj bi postavljali večplastni tlak (sprotna dopolnila in popravila?), zato je omenjal še nekaj *»sondiranj«* tlaka.

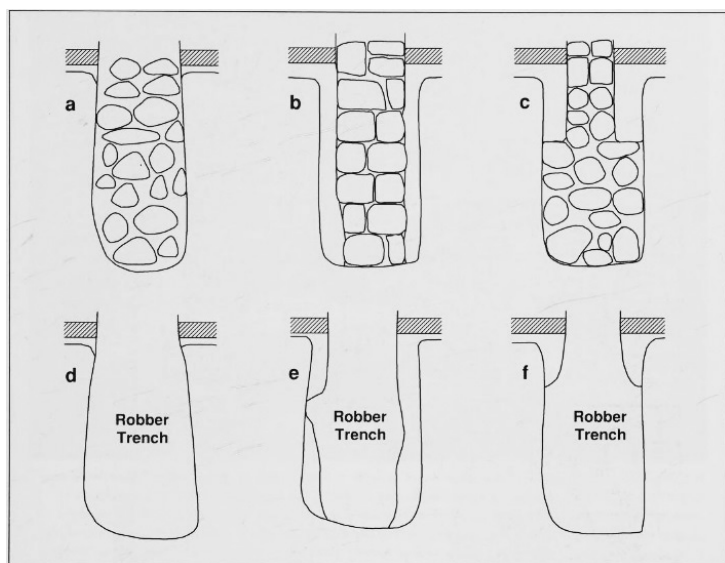
Drugi arheologi so ta odkritja videli na drugačen način. Baš je trdil, da je šlo za *»temeljno zidno kamenje, vezano deloma z malto, deloma pa s prstjo, [...] to je tehnika temeljev zidane in ne lesene arhitekture in tako imenovani tlak je najnižji temeljni del*

njenih zidov» (Baš 1948–49, 209). Danski arheolog in arhitekt Ejnar Dyggve se je strinjal z Bašem, ko si je konec oktobra 1949 še enkrat ogledal Objekt. Njegov obisk je bil sicer *»privatnega značaja in njegova izjava neoficijalna«*. Glede *»tlaka v hodniku«* je menil, da *»je za tlak ta plast mnogo preveč debela, da pa zelo dobro odgovarja zidu, ki je sukcesivno zasipan s kamenjem in ometom. Posamezne plasti torej izvirajo iz sukcesivnega zasipanja ob zidavi, ne pa iz popravil tlaka, kakor to domneva Korošec«* (INDOK 39/49).

Baš, Dyggve, Bošković, Saria in drugi so menili, da je šlo za ostanke temeljev, ki so jih vkopali 2 m globoko. Tako globoki temelji ne bi bili nujni na čvrstejši površini, kot je skala, ali za zgradbo s skromno višino (Greene in Moore 2010, 128), kar priča v prid tezi o razmeroma visokem stolpu, kar podrobneje opišem pozneje. Dele zidovja in temeljev so torej *»plenili«*, verjetno za gradbeni material. Tako je Korošec postavil vprašanje, kako so dvigovali te bloke 2 m visoko brez vidnih poškodb zemljenih *»sten«* Objekta. Korošec je menil, da *»tudi pri najboljši volji dotični, ki je eventualno odstranjeval gradivo iz suponiranega zidu za neko drugo uporabo, ni mogel tako skrbno in natančno rušiti zidu«* (Korošec 1948–49, 223).

Treba je še enkrat poudariti nestrokovnost izkopavanj in sploh ni gotovo, če so ti jarki res bili 2 m globoki. Korošec namreč nikoli ni imel pred sabo opisanega Objekta, temveč je šlo za njegovo rekonstrukcijo porušenih *»sten«*, nočnega kopanja in domišljije. Predvidoma bi tako globoko odstranjevanje temeljnih kamnov zahtevalo kopanje *»s strani«*. Preden razložim in zavržem to trditev, je treba razumeti plenilne jarke.

Plenilni jarek (*robber trench*) je Barker v *Tehnikah arheološkega izkopavanja* opisal kot: *»jarek (ponavadi zasut), ki so ga naredili delavci, ki so »oplenili« cel zid ali le njegove fasadne kamne«* (Barker 1998, 250; 19, 32–33, 85; Collis 2002, 107–111). Pridobivanje gradbenega kamnja je zelo drago in mukotrpno opravilo, posebno ko je bilo treba kamne pripeljati od daleč. Gradbinci niso rušili samo stavb in reciklirali gradbeni material, ampak so izkopali še temelje teh zrušenih zgradb in običajno zasipali (plenilni) jarek. V arheološkem zapisu se ohrani samo luknja ali negativ nekdanjih zidov in temeljev. V angleščini sta v uporabi tudi besedni zvezi *ghost wall* in *shadow wall*, ko so temelje čisto *»oplenili«* in so se tako ohranile samo sence nekdanjega temelja (Kipfer 2000). Ruševine starih stavb so redno imele vlogo *»kamnolomov«*. Nasprotno od pričakovanj pa niso kopali *»s strani«*, temveč so vestno sledili zidovju in temeljem ter premikali zemljo samo tam, kjer je bilo to nujno (Greene in Moore 2010, 129).

Slika 57: Raznovrstnost temeljnih zidov in na njih »temelječi« plenilni jarki (Collis 2002, 107)

Eden prvih arheoloških »metodologov«, ki je preučeval fenomen plenilnih jarkov, je bil Mortimer Wheeler (1890–1976). »Rimsko« mesto Verulamium blizu njegovega domovanja pri Londonu je raziskoval v štirih sezonah v letih 1930–1933, nato pa je v peti sezoni vajeti prevzela še ena velika arheološka »metodologinja«, Kathleen Kenyon (1906–1978). Nekaj let pozneje sta Wheeler in njegova žena Tessa Wheeler izdala knjigo o izkopavanjih (Wheeler in Wheeler 1936, 1938; contra Myres 1938). To je bil pravi kraj za preučevanje tega fenomena, ker je bilo plenjenje rimskih ruševin ob gradnji katedrale St. Albans v normanski dobi (1066–1154) izpričano še v pisnih virih, hkrati so jasno prepoznavni mnogi »rimski« bloki v srednjeveški zidavi. Mestoma sta temelj in zid odstranjena v celoti, da »ni preostal niti en samcat kamen« (*not a single stone survived*; Wheeler in Wheeler 1936, T. 88a).

Tudi pri nas se na mnogih izkopavanjih arheologi soočimo s plenilnimi jarki, kar je razpoznavno v sprotnih poročilih Varstva spomenikov (Lubšina-Tušek 2008). Tega pojava se pri nas še ni noben prav lotil, saj je mnogo arheologov dvomilo v tezo o 2 m globokih plenilnih jarkih navidezno brez pravih poškodb »sten«. Potem je Andrej Gaspari razložil, da je med izkopavanji Emone odkril 2,5 m globoke plenilne jarke z navpičnimi stenami. Zapisal je, da so »raziskave na lokaciji Šumi pokazale, da so bili v poantičnem času mestoma iztrgani tako fasadni kot notranji zidovi insul vključno s temelji do globine 2,5 m« (Gaspari 2014, 269; Gaspari, Masaryk in Peterle Udovič 2005).

Še prej sem naletel na plenilne jarke v visokosrednjeveške zide in temelje. V kraju Sachsendorf (Spodnja Avstrija) so prepoznali podoben objekt, a bistveno manjših

dimenzij ($8,7 \times 7,5$ m, širina zidov 1,5 m in globina temeljev 0,7 m). Vogali so bili zgrajeni iz velikih kamnitih blokov, ki so jih odkrili le še v vzhodnem in severnem delu, drugje pa so našli le še jarek. Proti zahodu so zgradili manjšo leseno obrambno palisado. Predvidevali so, da je šlo za ostanke stolpa s konca 10. stoletja, ki so ga potem v sredini 11. stoletja oplenili vključno s temelji, prazne jame pa zapolnili z oranžnorjavo ilovico (Krenn in Krenn-Leeb 1993, 52–54).

Podobne plenilne jarke so odkrili še v Möllersdorfu v Traiskirchnu v Spodnji Avstriji, kjer so našli poligonalni zid v širini 1,8 m, ki so ga oplenili do temeljev in ponekod skupaj s temelji do globine 1,5 m. Ob zunanji strani je šlo za večje kvadre, ki so bili vezani z malto in ilovico. Na ta zid so se naslonile mnoge lesene stavbe s kamnitimi temelji (za srednjeveške metode gradnje glej Krahe 2002, 24–26 in sl. 16). Postavitev zidu so arheologi na podlagi tehnike gradnje (*opus spicatum*) in najdb postavili v konec 11. oziroma začetek 12. stoletja, njegovo nasilno rušitev pa v drugo polovico 13. stoletja, morda v čas vojne med Otokarjem II. Přemyslom in Rudolfom Habsburškim (Felgenhauer-Schmiedt 1986; Hofer 2003; Kühtreiber et al. 1998, 161–167).

Slika 58: Delno izruvan temelj zidu v Möllersdorfu (Hofer 2003, sl. 13)

Ta teza o plenilnih jarkih bi lahko pojasnila še »vhod« v Objekt. Korošec je namreč v zunanji »steni« zahodnega jarka, 2,4 m od jugozahodnega vogala, odkril 1 m široko odprtino in jo razumel kot vhod v domnevno svetišče. Pri tem bi šlo za precej neudoben vhod, ker je stal 70 cm nad »tlakom«, zato je Korošec predpostavil tudi neohranjeno stopnico iz lesa (Korošec 1948, 19). Verjetnejšo tezo je podala Katarina Katja

Predovnik. Ta odprtina bi tako lahko bila v povezavi z rušenjem stolpa in plenjenjem njegovih temeljev. Ker bi bilo praktično nemogoče dvigovati kamenje 2 m visoko, bi odprtina pomagala kot vmesna stopnja (Predovnik 2012, 84–85).

Ampak naj izpostavim najdišče, ki so ga na skrajnem jugozahodu Bavarske pravzaprav odkrili v času izkopavanj na zahodni terasi ptujskega gradu in lepo služi za uvod oziroma prehod v prihodnje poglavje. Naleteli so namreč na ostanke rimskega obcestnega burgusa pri Dreiheiligen (Heimenkirch, Lindau). To območje so sicer arheologi, kot sta J. Kolb in J. Dornach, delno preučevali ob grajenju železnice v začetku 20. stoletja in razumeli ostanke kot 11,8 m širok poznorimski stolp ali *burgus* na poti Cambodunum–Brigantium (Kempten–Bregenz), niso pa podali podrobnejših razlag in opisov (Ohlenroth 1948, 36).

Po vojni so zato nadaljevali s sistematičnimi arheološkimi raziskavami. Spoznali so, da »lahko tudi tako popolnoma uničen izkopan objekt z močnim in globokim temeljenjem zidov še vedno ponuja spoznanja«. Od temelja tako ni ostalo skoraj nič; ostal je samo en ali dva sloja prodnikov 1,7 do 1,8 m širokih temeljev brez navedene globine. Notranji in zunanji obodi so bili zgrajeni iz velikih kosov, notranji z manjšimi kosi kamnov. Toda še tukaj je bil temelj zaradi plenjenja (*Abgrabung*) tako zelo prizadet, da ga ponekod sploh niso prepoznali (Ohlenroth 1948, 37–40). Miodrag Grbić je Korošca opozoril na ta primer, a naj se ta ne bi opredelil glede njega.

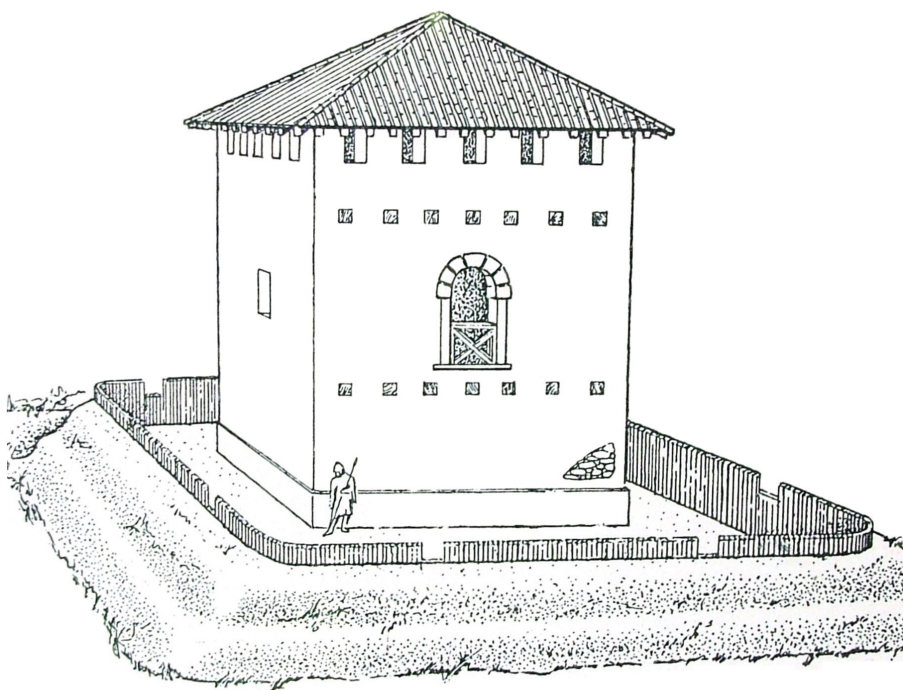
Poznoantična trdnjavica ali galo-rimsko svetišče?

Če potemtakem zavrnem tezo o svetišču, kaj še preostane? Kaj je Objekt predstavljal in le čemu bi lahko služil? Če je šlo za plenilne järke, kaj je bilo tukaj pred »plenjenjem«? Glede na stratigrafsko situacijo, bi moral Objekt nastati v srednjem veku oziroma po rušenju »poznoantične trdnjave«, kot so razumno sklepali ob izkopavanjih. Toda niti ne absolutno nujno. Nedavno pa je vzniknila sveža in zanimiva teza o takrat nedvoumni »trdnjavici«, zato sta skozi knjigo besedi »trdnjavica« in »svetišče« v narekovajih. Če želimo pravilno funkcionalno in časovno pozicionirati Objekt, moramo poznati širši kontekst drugih izkopanih struktur na zahodnem platuju.

Klemenc, ki je v oktobru leta 1946 prevzel raziskave rimskodobnih najdb od Brataniča, je menil, da so »rimske ruševine«, ki so jih odkrili že avgusta, dejansko poznoantična »trdnjavica«, ki so jo na Ptuju že dolgo iskali. Struktura je imela zunanji zid razsežnosti 17,8 × 21 m in notranji kvadratni zid z dolžino stranice okrog 8,5 m, širina obeh zidov je bila okrog 1 m. »Trdnjavica« je bila manjših dimenzij in »naravnost pretkana« utrjena. Njena funkcija bi bila obramba in straža prehoda ter mostu čez reko Dravo. Sovražnik namreč po njegovem mnenju ne bi mogel zasesti mosta brez predhodne zasedbe »trdnjave« (Klemenc 1950, 32), kar drugače glede na njeno pozicijo in dimenzijo ni nujno.

Klemenc je po negotovi »baziliki« iz 4. stoletja in pred »trdnjavico« iz vzhodnogotske faze iz prve polovice 6. stoletja umestil še eno fazo gradnje. Na sredini planote, vzhodno od te »trdnjavnice« in hipotetične apside, je našel luknje, ki jih je imel za stojke za lesene navpične tramove kot ogrodje strehe; na sredini naj bi stali stebri za slemenena strehe te zgradbe. Ker ni izkopal drugih ostankov zida tukaj, je domneval, da je šlo za pokrite lope (sic!), ki so služile kot pribežališče civilnega prebivalstva ali so jih uporabljali za vojaške namene sredi 5. stoletja. Te lope naj bi odkrili še nad »trdnjavico«, a tam niso našli ostankov stojk, saj naj bi naknadno prekopali teren. Zraven naj bi bili tudi ostanki male livarne (Klemenc 1950, 22).

Skoraj nemudoma po Klemenčevem prihodu na najdišče v sredini oktobra 1946 se je pojavilo zaporedje rimskih ostalin, med njimi je ključna »trdnjavica«. Hitro so pod vprašaj postavili Klemenčevo datacijo »trdnjavnice« v čas Vzhodnih Gotov, torej nekje v skrajni konec 5. ali začetek 6. stoletja (Klemenc 1950, 81). Jaroslav Šašel je nekaj let pozneje to strukturo datiral v drugo polovico 4. stoletja ali začetek 5. stoletja, gotovo pa pred propad rimskega limesa na Donavi. Šašlu je bilo »evidentno«, da gre za »opazovalno-signalno postajo v nekem, morda obdravskem obrambnem sklopu« (Šašel 1961, 126).

Slika 59: Rekonstrukcija poznoantične trdnjavnice ali burgusa pri Aheggu na Bavarskem (Burgus Ahegg; Wikimedia Commons)

Toda, kot rečeno, nedavno je vzniknila teza, da »trdnjavica« na Ptuju pravzaprav ni trdnjavica. Avstrijska kolega Stefan Groh in Helga Sedlmayer sta razumela »trdnjavico« kot ostanke galo-rimskega obodnega svetišča (Groh in Sedlmayer 2005, 90–92; v naslednji knjigi s podobno temo ptujske »trdnjavice« ni več; Groh in Sedlmayer 2011; Scherrer 1992). V mestu samem in drugod na ptujskem gradu so odkrili več Jupitrovih »žrtvenikov« ali spomenikov, ki bi lahko stali v hipotetičnem Jupitrovem svetišču. V prid ideji, da gre pri »trdnjavici« dejansko za ostanke Jupitrovega svetišča, priča še dejstvo, da bi svetišče stalo na zelo visokem mestu Petovione (Jerala 2009, 78, 87, priloga). Šašel je prav tako predvidel Jupitrovo svetišče, a na osrednjem grajskem griču, kjer je v bistvu najvišja nadmorska višina Petovione, približno 10 m nad zahodnim platojem. Dele svetišča je prepoznal v zidovju iz velikih blokov pod viteško dvorano gradu (Šašel 1961, 124–126). Šašel je menil, da je bilo na obsežnem območju ob Jupitrovem templju še kakšno svetišče v neposredni bližini ali na pobočjih.

Kako ta nova razlaga vpliva na interpretacijo Objekta? Kaj pomeni zgodnejša datacija »trdnjavice« za Objekt? Če je »trdnjavica« res ostanek galo-rimskega svetišča, ali to razpre potencialno datacijo Objekta? Edina gotovost pri tem Objektu je, da je nastal po visokoklasični rimski dobi. V Objektu je namreč bilo kar nekaj rimskih spolij iz klasične rimske ere, ki jo pri nas zgodovinsko in arheološko zamejimo z vladarjema Avgustom (27 pr. n. št.–14 pr. n. št.) in Dioklecijanom (284–305). Rimske spolije so med drugim našli v jugovzhodnem vogalu, in sicer del ploščatega profiliranega postamenta, v severovzhodnem pa fragment nekega v plitkem reliefu okrašenega pilastra. *Terminus ante quem non* za postavitev Objekta je potemtakem pozno 3. stoletje. Objekt bi torej lahko bil negativ burgusa ali poznoantičnega stolpa, k čemur se vrnem nekoliko pozneje.

Ta ideja ima po mojem mnenju sicer vsaj eno manjšo šibkost. Po Klemencu so graditelji »trdnjavice« namreč »pri zidavi uporabljali še mnogo slabši gradbeni material kot graditelji lop, namreč dravske oblice, fragmentirane rimske opeke, apneno malto, pomešano z drugim antičnim drobirjem« (Klemenc 1950, 58). Nasprotno je bilo svetišče, posvečeno Jupitru na Spodnji Hajdini, zgrajeno iz večjih kamnov svetobarbarskega lomljenca, ki je bil običajen visokoklasičen gradbeni material, posebno za stavbe prestižne narave (Jerala 2009, 69). V bistvu gre za popolnoma drugačno tehniko zidave, kar bi pomenilo drugačno funkcijo in čas grajenja zgradbe na zahodni terasi. Slavko Ciglenečki »trdnjavico« še zmerom razume kot trdnjavico tipa Budakalász, značilno v času vladanja Valentinijana I. v letih 370–375 ob panonskem limesu (Ciglenečki 1993, 507, 516; 2007), podobno je »trdnjavico« datiral že Šašel.

Na zahodni terasi je skoraj gotovo v tem času prebivala manjša federatska postojanka, kar bi lahko pritrdili določeni grobni pridatki. Sedem grobov (410, 414–419), ki so jih na zahodni terasi izkopali v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja, bi lahko pripadalo nekdanji posadki. Poznorimski je skoraj gotovo še grob 5,

ki ga je leta 1909 izkopal Skrabar in ga je kasneje reinterpreterala Paola Korošec. Razlikovati barbarske priseljence in romanizirane prebivalce samo na podlagi najdb je sicer nemogoče, saj so se federati razmeroma hitro vključili v rimsko provincialno kulturo. Vsekakor je mogoče najdbe koščenih glavnikov, srebrnih sponk, obeskov v obliki Donarjevega kija in zlasti njihovo koncentracijo v »kompaktno« skupino grobov previdno pripisati »barbarom« ali federatom (Jevremov, Tomanič-Jevremov in Ciglencečki 1993; Knific in Tomanič-Jevremov 1996). Od romanske tradicije je namreč odstopala tudi usmeritev pokopavanja, ki je bila tukaj sever–jug, Rimljani prej in Slovani pozneje pa so mrliče pokopavali z usmeritvijo zahod–vzhod z glavo proti zahodu (Korošec 1999).

Slika 60: Koščen glavnik iz groba 416 in trije koščeni obeski, t.i. Donarjevi ali Thorovi kiji, iz groba 415 (Dular 1999, 315)

Takšni pokopi bi lahko nakazovali tujerodne prebivalce, predvidoma federate, kmalu po nastopu službe, ko se še niso asimilirali v novo mesto. Te grobove so arheologi glede na pridatke datirali v drugo polovico 4. in začetek 5. stoletja. Federati bi torej varovali in nadzorovali ključni prehod čez reko Dravo, kakšnih 200 m stran. Ta nekropola bi tako kronološko sovpadala s »trdnjavico«, ki jo je Ciglencečki datiral v valentinijansko dobo. Nemogoče je neposredno in neizpodbitno pripisati te grobove potencialni postojanki »trdnjavice« ali Objekta. Obe strukturi bi lahko služili kot manjši utrdbi.

Obstaja še ena vrsta artefaktov, ki jih doslej nisem analiziral, a so na prvi pogled kronološko najotipljivejši. Novci so bili pomembno menjalno sredstvo v pozni antiki in srednjem veku, vendar jih lahko razumemo le kot *terminus ante quem non*. Pri novcih je potrebna previdnost pri datiranju, saj gre za artefakte, ki se pogosto pojavijo v sekundarni legi in občasno funkciji, na primer kot del okrasa. Na zahodni terasi in na gradu nasploh so odkrili veliko kovancev iz 3. in zlasti 4. stoletja, z redkimi kovanci iz 5. stoletja (temeljni leksikonski pregled v Kos in Šemrov 1988–98, s.v. Ptuj). To govori v prid Šašlevi interpretaciji, da so na zahodnem platoju začeli graditi v 4. stoletju, potem ko so prej uporabljali osrednjo grajsko kopo, predvidoma za kultne namene.

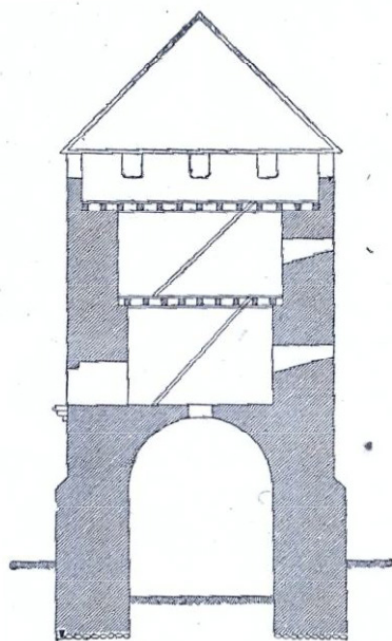
Podoba Objekta in bližina zahodnega stolpa

Kaj sporoča podoba Objekta in kje so ustrezne analogije? Naj še enkrat obnovim: Objekt je v tlorisu kvadrat z dolžino zunanje stranice 12 m in notranje 6 m ter debelino 3 m, globok je približno 2 m ob zunanjem obodu in 1,45 m na notranjem. Te dimenzije se skoraj popolnoma ujemajo z dimenzijami stolpov v srednjem veku. Če preverim le pri Krahejevem leksikonu tlorisov »nemških« srednjeveških gradov (Krahe 2000; prim. Piper 1994; Zeune 1996), se ponujajo naslednje primerjave: Aarau – Schlöfli (stranica 11,3 m, debelina zidov 3,5 m) in Rore (10 m, 3 m), Alt Rheineck (10,5 m, 2,75 m), Arbon (10,4–10,6 m, 2,7–3,2 m), Aschaffenburg (12,5 m, 2,5 m), Auenstein (11–11,5 m, do 3 m). Zbran bralec hitro opazi, da sem naštel le stolpaste gradove na A z zidovi z dolžino stranic nad 10 m in debelino zidov nad 2,5 m. Ti primeri naj služijo kot dokaz, da je bil takšen tloris vseprisoten pri srednjeveških stolpih.

Nekoliko manj gotovi smo lahko o višini in podobi Objekta na ptujskem gradu. Naj poudarim, da več kot sklepati na podlagi sorodnih primerov ali stolpov ne moremo. Zgoraj omenjeni Aarau – Schlöfli je bil visok 18 m in je imel pet nadstropij, Arbon pa je bil visok 24 m in imel šest nadstropij. Da ponudim tudi kakšen nov primer, se premaknem do črke B. Brugg (Schwarzer Turm) je imel 27 m v petih nadstropjih; stranica je bila 9,3 m, debelina zidov pa je bila spodaj 2,3 m, potem se je ožala do 1,1 m. Pri črki C je Chameregg z 22 m in štirimi nadstropji; stranica 9,5 m in debelina zidov 3 m. Če skočim proti koncu abecede na V, se recimo ponuja Vollrads z 21 m višine in petimi nadstropji (Krahe 2000). Ptujski Objekt je potemtakem imel verjetno štiri do šest nadstropij in je bil visok več kot 15 m, lahko celo 30 m ali več.

Morda je najbližja analogija v večji meri ohranjen in obnovljen Friderikov stolp v Celju iz 14. stoletja. Stolp, ki je (bil) visok 23 m, je imel skoraj 3 m debele zidove. V prvem nadstropju je bila temnica, v kateri je po legendi zaradi poroke z Veroniko Deseniško in neodobravanja očeta Hermana II. »prebival« tudi Friderik (II.), po katerem stolp nosi ime. V višjih nadstropjih so bila skladišča za orožje in drugo opremo. Okrog vrhnjega nadstropja je potekal še obrambni hodnik.

Stolpasti gradovi ali bergfriedi iz srednjega veka so imeli še eno zanimivo lastnost, in sicer vhode. Ti niso bili v pritličju, temveč višje nad zemljo, do njih so peljale stopnice iz lesa ali lestev. Za razumevanje te lastnosti sta dobra primera stolpa v Alt Windecku, to sta južni bergfried (9,6–9,8 m stranice, 2,5–3 m debeli zidovi) in severni bergfried (8,5 m, 2,6 m). Južni bergfried je bil visok 27,6 m in imel pet nadstropij, vhod pa je imel na višini 15,5 m, medtem ko ga je imel severni bergfried približno na 12 m. Bergfried v Bursinnu (8,5 m, 2,6 m) je bil visok 22 m, imel pet nadstropij in vhod na 8,5 m. Tudi Objekt ali stolp na zahodni terasi je treba razumeti z vhodom nad tlemi, predvidoma vsaj 8 m nad tlemi. Da je geološka podlaga tudi na zahodni planoti omogočala gradnjo tako visokega stolpa, je razvidno že iz dejstva, da zahodni stolp stoji še danes.

Slika 61: Shematična rekonstrukcija ptujskega »donžona« in temeljev (Baš 1950, 135)

Preden pretresem argumente za opredelitev Objekta kot poznoantični ali visokosrednjeveški stolp, moram predstaviti nekoliko manj mogočen zahodni stolp. Vsekakor je razmerje do okoliških zgradb, zlasti do zahodnega stolpa, kakšnih 15 m zahodno od Objekta, zapleteno. Tudi ta stolp so razlagali in datirali zelo široko. Kastelolog Ivan Stopar je umestil zahodni stolp v predromansko fazo, v 10. ali 11. stoletje, po njegovem mnenju pa bi lahko bil celo zgodnejšega nastanka (Stopar 1990, 62), medtem ko

je avstrijski kastelolog in umetnostni zgodovinar Patrick Schicht njegovo postavitev umestil v pozno renesanso, v 16. ali 17. stoletje (Schicht 2010, 221). To je sicer manj verjetno, ker se zahodni stolp leta 1644 na Creiztallerjevem načrtu utrdbo omeni kot stari stolp (*Alter Turm*; Vnuk 2006, 55). Po Bašu naj bi se tako omenjal že v 16. stoletju (Baš 1950, 140).

Zahodni stolp je imel mere $7,5 \times 8,2$ m in se je ohranil v treh nadstropjih, čeprav je bil prvotno še večji, ker so ga domnevno v renesansi znižali (Predovnik 2012, 85). Zidovi so ometani, a se da prepoznati gradnjo. Vzhodna stran z vhodom ima nad vhodom potencialno sekundarno vzdignjen romanski polkrožni portal. Dvodelni podboj portala je izdelan iz dveh peščenčevih klad. Med gradnjo so uporabljali antične spoilje, kar ni unikum za stavbe v srednjeveškem Ptujju. Vogali so bili ključ za Stoparjevo zgodnjo datacijo, ker je našel analogije pri Krnskem gradu in se je posledično odločil za pogojno celo predromansko datacijo (Stopar 1990, 62–64). Kaj je potencialno predromanskega pri vogalih zahodnega stolpa?

Bloki kamenja v vogalu zahodnega stolpa so se izmenjevali v vertikalni in horizontalni legi; vertikalni bloki so ortostati. Podobne gradnje je bil cerkveni zvonik pri svetem Petru in Pavlu na Krnskem gradu, ki so jo še nedavno postavljali v pozno karolinško dobo, to je v drugo polovico 9. stoletja (Stopar 1988). Nedavno so prej omenjeno gradnjo po novih arheoloških raziskavah glede na tehniko zidanja (debelina zidov približno 1 m) in tloris primerjali s pozno romansko dobo okrog leta 1200, zato so zvonik zahodno od cerkve datirali celo v 13. stoletje (Gleirscher 2011, 295).

Gradnjo zahodnega stolpa na ptujskem gradu bi lahko datirali v 13. stoletje, kot je predlagala Katarina Katja Predovnik (2012, 86), a je glede na debelino zidov in tloris morda še kakšnih sto let mlajši. Podobne oblike je južni stolp, ki se ga datira v čas gotike (14.–15. stoletje; Vnuk 2006, 34–35). Gotovo so ga zgradili precej pred 16. in 17. stoletjem, da so ga imeli za »stari stolp«. Gradbena tehnika je sicer nezanesljiv kriterij za datiranje, ker se opira na lokalno tradicijo. To je posebno tipično v času od 9. do 12. stoletja, ko je mogoče le redke stavbe datirati neodvisno od arheološkega konteksta, pisnih virov in drugih absolutnih tehnik za datiranje.

Če so zgradili zahodni stolp v 13. ali 14. stoletju, se prilagodi še *terminus post quem non* Objekta. *Nota bene*: zahodni stolp se sicer ne izključuje avtomatsko z Objektom. Glede na to, da je bila zahodna in severna stran grajskega griča najpoložnejša, hkrati pa je gledala proti prehodu čez reko Dravo, ne bi bilo presenetljivo, če bi izpostavljeno zahodno teraso dodatno utrdili. V tej smeri se je vzpenjala tudi (antična) pot proti osrednji grajski kopici, na kar je opozarjal že Baš. Kljub temu so gradovi z dvema stolpoma v neposredni bližini v pozni antiki in srednjem veku izredno redki; tako npr. zgoraj omenjena južni in severni bergfried v Alt Windecku (Krahe 2000).

Glede na dimenzije in tloris bi šlo za tipični stolp v srednjem veku ali *bergfried*. Izpostavljeni stolp ali *propugnaculum* bi gledal neposredno proti mostu, ki je bil v tem

času še pod dominikanskim samostanom, nekaj sto metrov više po toku reke Drave kot danes. Nadškof v Salzburgu in oblastnik na Ptuj, Konrad, je v tridesetih letih 12. stoletja »prenavljal« zrušeni grad, to kaže na vsaj eno »predkonradovsko« dobo. Domnevno bi lahko to fazo umestili v drugo polovico 11. stoletja, ko je nemški cesar vodil več vojn proti Madžarom in je moral utrditi mejno območje. Postavitev Objekta bi torej glede na vse navedene argumente postavili v konec 11. stoletja, njegovo porušenje pa povezovali s postavitvijo grajskega obzidja in zahodnega stolpa, domnevno v 13. ali 14. stoletju.

Poznoantični burgus ali visokosrednjeveški bergfried?

Baš je prvi trdil, da je Objekt donžon ali srednjeveški stolp, ki je istočasno stanovanje in utrdba (nem. *Wohnturm*), ter ga poistovetil z zapisom mali grad (*castrum minus*) 28. oktobra leta 1247 (Baš 1950; Baraga 2002, 71–72). Jože Curk je sicer mali grad predvidel v zahodni predel mesta (sic!), kjer naj bi zapiral vhod v prvotno mestno jedro. V malem gradu je stanoval ministerialov pomočnik – vazal, v primeru obiska salzburskega nadškofa pa tudi sam ministerial, gospod Ptujski (Curk 1958, 60). Na malem gradu naj bi prebival Herman s Ptuja, ki je nemškim vitezom podaril vas Hermance pri Ormožu. Še prej so v Hermanovem gradu (brez pridevnika!) 8. julija 1235 sklenili pogodbo, s katero sta Friderik Ptujski in njegova soproga nemškim vitezom predala patronatsko pravico nad cerkvijo pri Veliki Nedelji (Kos 1928, 301).

Verjetno je ob malem gradu nekje na Ptuj, stal še veliki grad (*castrum maius*), ki ga pisni viri sicer izrecno tako ne omenijo. Pozneje viri navajajo gradova (*Vesten*); da je šlo za dva gradova (in ne več!) je jasno v Otokarjevi Avstrijski rimani kroniki, v kateri je govor o »*obeh gradovih*« (*beide burg*; Seemüller 1980, 77). V novi kastelanski pogodbi iz leta 1280 je salzburski ministerial prisegel, da bo ob nadškofovem prihodu predal ves grad (Lang 1937, 53–54). Podobna dikcija se je ponovila v mestnem statutu leta 1376 (Statut mesta Ptuj, 110–112; členi 1–5). Baš je zato predvidel drugi (manjši) »grad« na zahodnem platu.

Glede na tri *in situ* zgodnjersrednjeveške grobove zahodno od Objekta je Baš domneval, da so zunanje prstene stene Objekta globoke okrog 3 m, notranje pa okrog 1,5 m, kar naj bi bilo tipično za temelje grajskih stolpov v visokem srednjem veku (Baš 1950, 132); tudi Dyggve je menil, da so bili jarki še vsaj 1 m globlji. Paola Korošec je sicer temu oporekala in trdila, da »*so bili hodniki tako široko izkopani, kakor so bili najdeni [...]* Glede ozidanih tal je dognano, da so bila široka, kolikor je bil širok izkop hodnikov, in da niso segla pod osrednjo prsteno gmoto kot tudi ne pod zunanje stene« (Korošec 1975, 128). To sicer ne drži povsem, saj niso odstranili »tlaka«, da bi ocenili pravo globino jarka. Tloris Objekta in lega na tej poziciji se ujemata s salzburskima gradovima v

Lipnici in na Petersbergu nad Brežami (Karl in Wrolli 2011). Gradnjo Objekta je Baš datiral v 10. in 13. stoletje, njegovo rušitev pa je umestil pred konec srednjega veka (Baš 1950, 148).

Z razlago Objekta se je podobno spoprijel tudi Stephan Karl, ki je primarno raziskoval lipniški poznoantični »*stari grad*« ali »*stolp*« (*turris antiqua*), pozneje tudi v lasti salzburških nadškofov. Sprva ga je obravnaval v knjigi (Karl in Wrolli 2011, 122–125), a se je v njej z Objektom na Ptuju ukvarjal samo površno brez upoštevanja temeljne literature, kar je dopolnil v doktorski disertaciji (Karl 2013). Predlagal je novo tezo o zaporedju dogodkov na zahodni planoti, ki določene stvari razjasni, druge manj razišče ali popolnoma spregleda.

Vorschlag einer Periodisierung der Befunde auf dem Turnierplatz des Pettauer Burgberges

Zeit	Periode	Befund
latènezeitlich?	I 1	Bau mit Umfassung
früh- bis mittelkaiserzeitlich	I 2	Terrassenmauer
	I 3	SO-Objekt mit Holzportikus
spätromisch	II 1	Stützenbau
spätantik	II 2	Burgus
	II 3	Gräberfeld
	II 4	Schuttschicht
frühmittelalterlich	III 1	Basilika
	III 2	Gräberfeld
hochmittelalterlich	IV 1	Westturm
	IV 2	Umfassungsmauer
	IV 3	Neugestaltung
spätmittelalterlich/frühneuzeitlich	V 1	Planierung

Slika 62: Karlov predlog faziranja in interpretacija (Karl 2013, 240)

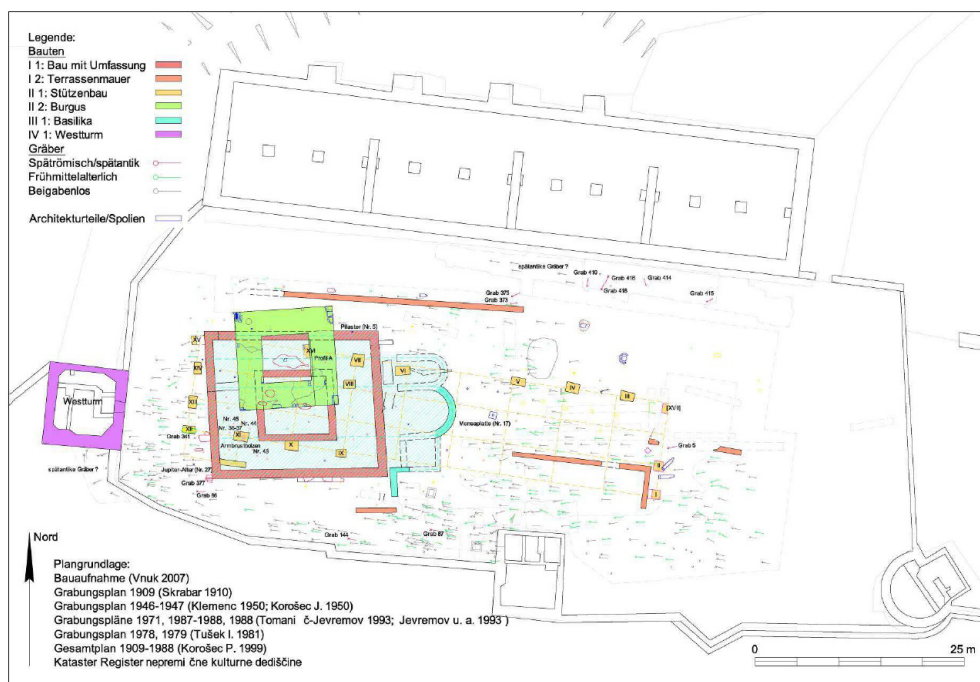
Karl je najprej priznal, da je le grobišče arheološko najboljše raziskano, čeprav ga je nemogoče natančno umestiti zaradi več kot polovice grobov brez pridakov. Ob majhnem številu poznoantičnih grobov gre za zgodnesrednjeveško nekropolo v rabi od zgodnjega 8. do poznega 11. stoletja brez kakršnekoli prekinitve. Karl ne dvomi v definiranje »trdnjavnice« kot galo-rimsko svetišče iz zgodnje cesarske dobe. Osredotočil se je namreč zlasti na analogijo tlorisov, ne pa tudi gradbene tehnike in materiala. Po njegovem mnenju je s tem vse mlajše strukture osvobodil »*strogega korzeta interpretacij izkopavalcev*« (Karl 2013, 240–241).

Stratigrafski podatki so slabo prepoznavni, ker naj bi v poznem srednjem veku izravnali zahodno teraso, vse preostale ruševine pa naj bi odpravili. Zelo poenostavljeno je bila na vrhu 0,75 m debela plast »planiranja«, pod tem 3 m debela plast ilovice, v njej pa polno grobov ter gradbenih ostankov. Pri tem je šlo za precej drastično

spremembo na zahodni terasi, saj so med rimskimi postamenti odkrili kos pozno-srednjeveške puščice. Izkopavanja v letih 1909 in 1946–47 namreč niso potekala na stratigrafski način, zato se je težko zanesljivo opreti na njihove analize; veliko najdb ni bilo primerno dokumentiranih (prim. ostanki »modernih« stavb). Čeprav je Karl s pomočjo črno-bele slike (Korošec 1948, sl. 5), Klemenčeve risbe preseka (1950, risba 36) in Koroščeve risbe preseka (1948, risba 4) pripravil rekonstrukcijo preseka, pa je treba biti pozoren na bele »lise« oziroma neprepoznave stvari (Karl 2013, 143–244, T. 41). Na profilu prav tako ni jasno označen sloj bazilike.

Kot rečeno, Karl je najprej raziskoval lipniški kvadratni stari stolp s stranico, dolgo 15 m, in zidovi, širokimi 3,8 m, zgrajen delno iz rimskih spolij iz mesta *Flavia Solva*. Stolp je označil za poznorimski stražni stolp (*burgus*) s konca 4. ali prve polovice 5. stoletja. Glede na primerljivo tehniko gradnje in dimenzije tlorisa ter na podlagi rekonstruiranega preseka, ki je bolj interpretacija kot nemogoče obnovljivo stanje na terenu, je Karl umestil Objekt oziroma burgus v pozno antiko. Klemenčeve lope s podpornimi stebri (*Stützenbau*) je Karl interpretiral kot poznorimske ostanke skladišča (*Speicherbau*) ali *horreum*, kar pa je na grajskem griču v antiki malo verjetno (Karl 2013, 248–257, 291–300). Paola Korošec je zanimivo leta 1975 prva, sicer hudomušno, predlagala takšno interpretacijo Objekta (Korošec 1975, 133).

Še zanimivejša kot datacija Objekta je razlaga »starokrščanske bazilike«, ki ima vse prej kot jasne ostanke, kot sem opozoril v kritiki izkopavanj. Glede na zapise o več ptujskih cerkvah v 9. stoletju je Karl predlagal, da je bila ena izmed teh cerkva postavljena na zahodno teraso. Med že omenjenimi izkopavanji na vzhodni terasi so leta 2015 naleteli na objekt, ki ga pogojno razumejo kot cerkveni objekt ali kapelo iz predromanskega časa, to je 10. ali 11. stoletja (Lazar in Arh 2016). Karl ni verjel Klemenčevi interpretaciji »zgodnjekrščanske bazilike«, zato je poskusil ovreči vse »sekundarne dokaze«; oltarna menza z majhno luknjo za relikvijo naj bi bila po njegovem mnenju visoko- ali poznosrednjeveška. Tukaj bi bilo na mestu vprašanje, kaj je delala na zahodni terasi visoko- ali poznosrednjeveška menza. Ali je bila na zahodni terasi vse do poznega srednjega veka cerkev? Ali je ta menza oziroma plošča prišla sem sekundarno? Vsekakor Karlova interpretacija odgovori na marsikatero vprašanje, a hkrati odpre nekaj novih. Po njegovem mnenju naj bi šlo za precej široko, a kratko baziliko, ki se je naslanjala na rimske zidove in vključila Objekt. Postavitve te cerkve bi pojasnila tudi nekropolo, posebej določene »prestižne grobove«, ki jih opišem v tretjem delu, in odsotnost grobov v »trdnjavici (Karl 2013, 241–243), na kar je opozarjal že Baš.

Slika 63: Karlova interpretacija in datacija objektov na zahodni terasi (Karl 2013, T. 40)

Proti zaključku ...

William Ockham (1287–1347), sholastični filozof in frančiškanski redovnik, je že v zgodnjem 14. stoletju utemeljil še danes ključno raziskovalno-metodološko načelo. Ockhamova britev oziroma Ockhamovo rezilo zahteva, da tezi »obrijemo« odvečne okraske, a seveda je pomembno, kdo brije oziroma raziskuje. Bistveni element tega načela je princip gospodarnosti, varčnosti in preprostosti znanstvenih teorij, kar imenujemo še zakon jedrnatosti (*lex parsimoniae*). V primeru dveh približno enako verodostojnih interpretacij bi obveljala preprostejša za pravilno. Pri Objektu te težave ni, ker je ena teza mnogo verodostojnejša kot druga. K sklepu o Objektu in tudi Koroščevi spremembi mnenja se vrnem še v Zaključku.

Od antične Petovione do srednjeveškega Ptuja

Tretji in zadnji del te knjige umesti Objekt in zlasti Ptuj v širok historični kontekst. Predstavljena je preteklost ptujskega gradu in Ptuja od pozne antike do visokega srednjega veka, torej okvirno od 4. do 13. stoletja. V tretjem delu je rdeča nit kontinuiteta, in sicer se lotim treh perečih vprašanj. Prvo vprašanje zadeva kontinuiteto med kulturami in ljudstvi v povezavi z globoko ukoreninjeno predstavo o prelomu med romanizirano antiko in slovanskim srednjim vekom pri nas. Posebej poudarim dogodke v precej nepoznanem 5. in 6. stoletju ter sledenje stikov med romaniziranimi staroselci in slovanskimi priseljenci. Drugo vprašanje se loti kontinuitete ver ali »trka« starih »poganskih« religij z »novo« krščansko religijo v zgodnjem srednjem veku. Posebej zanimiva je ptujska cerkvena podoba v pisnih virih izpričanih cerkva. Tretje vprašanje se ukvarja z družbenopolitično kontinuiteto ali uveljavitvijo fevdalnega reda pred madžarskimi vpadi in po njih. Naposled predstavim tudi visoko-srednjeveški Ptuj in uveljavitev fevdalne hierarhije v Podravju.

Slika 64: Območje Ptuja na »nikogaršnji zemlji« v 7. in 8. stoletju (Kosi 2011, 51).

O »pravih« mejah v tem času še ne govorimo, zato v večji meri sklepamo na vplivna področja različnih državnih tvorb.

Prelom ali kontinuiteta med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom?

Tretji del knjige se posveti kontinuiteti in njenemu nasprotju, prelomu. V veljavi so tudi drugi izrazi, in sicer se običajno govori še o dialektiki med inovacijo in tradicijo ali med revolucijo in evolucijo. Temeljno vprašanje arheologije in zgodovine pozne antike ter zgodnjega srednjega veka je problem kontinuitete. Koncept kontinuitete ima izvir v naravoslovju (Bell 2022). Matematični in filozofski teoretik pojma je bil Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716), ki je slavno rekel, da »*narava nikoli ne preskakuje*« (*la nature ne fait jamais des sauts*; Leibniz 1765, IV, 16). V latinščini je ta rek (*Natura non facit saltus*) prvi zapisal Carl Linne (1751, III/77, 17). Pojem je pri svoji razlagi evolucije uporabil še Charles Darwin (1859, 194).

Pogosto se koncept kontinuitete uporablja tudi v družboslovju pri interpretaciji menjav ali kontinuiranem obstoju določenih identitet, kultur in institucij. V našem časovnem obdobju gre za miselni okvir raziskovanja prehoda med antiko in srednjim vekom (Staab 2002, 1417–1418; Demandt et al. 2001), ki sta seveda tudi historična konstrukta. Mejo med tema epohama se pri nas umešča okrog leta 600. Na Slovenskem sta pregled glavnih težav z literaturo pripravila Slavko Ciglenečki (1999) za pozno antiko in Tina Milavec (2009) za zgodnji srednji vek. Nedolgo nazaj in delno še danes smo za obe dobi uporabljali etnične pojme, kot sta čas preseljevanja ljudstev in staroslovanska doba (Mirnik Prezelj 1998).

Da bi razumeli mesto kontinuitete v historičnih disciplinah, je treba razumeti njegovo nasprotje, prelom. Vse od renesanse naprej je namreč veljal model preloma, in sicer je visoki »svetli« antiki sledil prelom in zaton v »temni« srednji vek. Petrarca je v svojih pismih uporabljal tradicionalno metaforo boja med temo in svetlobo, ki izvira iz krščanske patristične interpretacije zgodovine, v skladu s katero je Jezus svet s svetlobo spravil iz teme. Petrarca je to prilagodil na umetnost in trdil, da so tudi v »*poganski temi*« obstajali svetilniki umetnosti in izobraženosti (Mommsen 1942; Varga 1932).

Podobno je ugotavljal Edward Gibbon, ki je sicer glavnega krivca za zaton rimskega imperija našel v krščanstvu (Gibbon 1776). Ni presenetljivo, da je bila Gibbonova knjiga vse do leta 1948 in 32. izdaje na zloglasnem vatikanskem seznamu prepovedanih knjig (*Index librorum prohibitorum*; Preer 1994, 118). S tezo preloma je nadaljeval Leopold Ranke, a je njega bolj zanimal vzpon Germanov, zato je obe dobi obravnaval »enakopravneje«. S svojo »objektivno« metodo je namreč prišel do spoznanja, da ni nobena zgodovinska doba več ali manj vredna od druge (Ranke 1882).

Karl Marx in Friedrich Engels sta v pregledu človeške zgodovine skozi proizvodne in razredne odnose govorila o propadu sužnjelastniške ekonomije ter prehodu v fevdalni sistem. O tem sta pisala že februarja 1848 v enem najvplivnejših pamfletov

vseh časov (Marx, Engels 1848). Teorijo katastrofe sta zagovarjala še Fustel de Coulanges (1888) in André Piganiol (1964), varianto te teorije (t. i. bolezensko teorijo) pa Ferdinand Lot (1927). Slednji je tudi pionir pojma pozna antika (*l'antiquité tardive*).

Proti vsem tem teorijam preloma se je zgodil manjši »upor medievalistov«. Ta koncept (*the revolt of medievalists*) je leta 1948 uporabil Wallace K. Ferguson (1948, 329–385). Sam je sicer govoril o različnih interpretacijah renesanse in o tem, kako so medievalisti poskušali strmoglaviti enoznačno interpretacijo renesanse ter razbliniti mit o temnem srednjem veku s poudarjanjem »renesanse 12. stoletja« in »karolinške renesanse«. Eden najzaslužnejših za uveljavitev kontinuitete v tem kontekstu je avstrijski socialni in ekonomski zgodovinar Alfons Dopsch.

Dopsch je v letih 1918–20 postavil tezo, da konec zahodnorimskega cesarstva leta 476 ni pomenil konca razvoja antične civilizacije na rimskem Zahodu, še posebej v provincah Norika in Germanije ne (Dopsch 1918–20). Po njegovem mnenju so bila namreč germanska ljudstva že dolgo izpostavljena rimskemu vplivu, zato naj bi ohranila večino funkcij v mestih, ki pa so postopoma spreminjala svoj primarni pomen in podobo. Leta 1937 je pripravil za odtенок krajši angleški povzetek svoje knjige (Dopsch 1937), zato zadnji zvezek zbirke *Cambridge Ancient History* iz leta 1939 ni več govoril o propadu rimskega imperija po Gibbonu (*Fall of the Roman Empire*; Cook 1939; Staab 2002, 1418–1419).

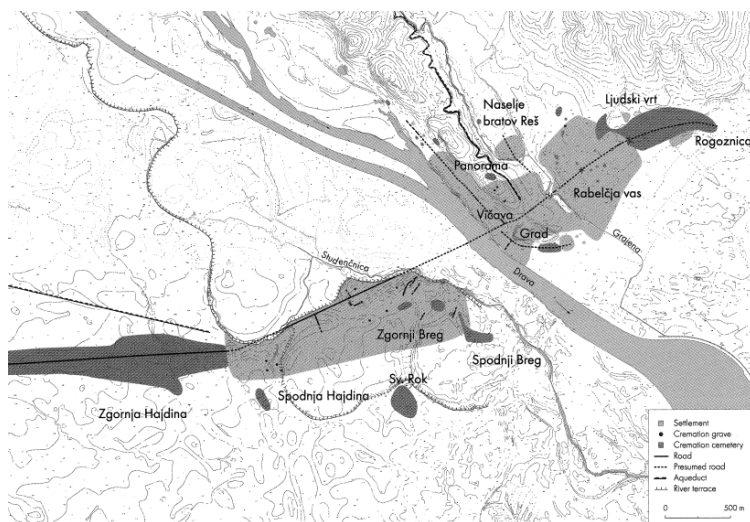
Drugi avstrijsko-nemški zgodovinar Hermann Aubin je nekoliko kasneje preučeval in sprva ocenil, da v Porenju večje kontinuitete ni bilo. To je pozneje tudi zaradi arheoloških najdb popravil, in sicer naj bi podcenil vpliv kontinuitete (Aubin 1948). Henri Pirenne je leta 1922 v članku in leta 1937 v posthumno izdani istoimenski knjigi prišel do spoznanja, da vpad Germanov ni pomenil konca rimske kulture; tega naj bi prinesla šele arabska osvojitve južnih sredozemskih dežel od Palestine do Španije ter s tem posledična prekinitve trgovanja (Pirenne 1922, 1937). Pri vseh piscih je treba razumeti tudi sodobni politično-ideološki kontekst pisanja. Po drugi svetovni vojni je bila ideja kontinuitete v večji meri sprejeta, vse bolj pa so se preučevala tudi druga ljudstva (Staab 2002, 1419).

Pri kontinuiteti in prelomu gre za idealna tipa po Maxu Weberu, torej za dva ekstrema, ki praktično nikoli nista obstajala. Nikoli se namreč ne zgodi popolni prelom ali popolna kontinuiteta brez kakršnekoli spremembe. Kot primer naj služi Max Martin, ki je analiziral poznoantično in zgodnjersrednjeveško poselitev severne Švice, to je poznoantično provinco *Maxima Sequanorum* ali *Sequania* po keltskem plemenu Sekvanov. V klasični antiki je bilo na tem kosu zemlje okrog 350 naselij, v pozni antiki jih je ostalo še okrog 150, medtem ko jih je bilo v srednjem veku v uporabi le še 30 (Martin 1979). Od klasične antike do srednjega veka je »ugasnilo« več kot 90 % naselbin, a je šlo za postopen upad že v času antike. Martinova filološko-arheološka metodologija seveda odpira marsikatero vprašanje in dvom, toda tu služi le kot primer.

V zadnjih desetletjih so nove raziskave privedle do nove paradigme, in sicer se danes govori o transformaciji rimskega sveta. Evropska znanstvena fundacija (*European Science Foundation*) je v devetdesetih letih 20. stoletja izpeljala interdisciplinarni projekt *Transformacija rimskega sveta*, ki se je osredotočal na spremembe v Evropi v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku. Projektni vodje so bili Ian N. Wood, Javier Arce in Evangelos Chrysos, preko 100 sodelavcev pa je prihajalo iz več kot 20 držav. Cilj projekta ni bilo podajanje visokih teorij, ampak so predstavljali kompleksnost teh procesov. Projekt se je ločil v več manjših podprojektov, pri Brillu pa so objavili zbirko 14 zvezkov študij o transformaciji na lokalni in regionalni ravni (zbirka *Transformation of the Roman World* se danes imenuje *Brill's Series on the Early Middle Ages*). Preprosto namreč ni absolutnih odgovorov, ampak samo parcialni, saj se je antika v Vzhodnih Alpah končala v drugem času kot npr. v Britaniji ali Galiji.

Kontinuiteta ali prelom na območju Ptuja?

Še pred preučitvijo prehoda oziroma transformacije najprej vzpostavim ekstrema za Ptuj. Prva skrajna točka je bila Petoviona oziroma *Colonia Ulpia Traiana Poetovio*, ki je bilo največje rimsko naselje pri nas, vpliv mesta pa je segal od Črnega morja do današnje Švice. V naselju je delovala davčna uprava in urad ilirske carine (*publicum portorii Illyrici*); ob največjem razmahu v 2. stoletju je mesto imelo obseg 3,5 km (sl. 65). V mestu so stanovali veteranski vojaki, italijanski trgovci, romanizirani Kelti, priseljenci iz vzhodnih provinc in mnogi drugi. Naselje se je proti koncu 3. stoletja bistveno skrčilo, proti sredini 5. stoletja pa je mesto izzvenelo (Horvat et al. 2003; Janžekovič 2018).

Slika 65: Rimska Petoviona ob največjem razcvetu v 2. stoletju (Horvat et al. 2003, 156)

Druga skrajna točka je bil srednjeveški Ptuj v drugi polovici 14. stoletja, ko je staro mestno jedro Ptujja dobilo podobo, ki jo ima še danes: varno zavetje med geografskimi elementi, in sicer grajski grič, reka Drava in potok Grajena. V tem varnem zavetju je tudi zaradi komunikacijskega križišča nastalo »trikotno« naselje; na skrajnih mestih so bili grad in minoritski ter dominikanski samostan. V tem času je bil grajski kompleks povezan z mestom, nanj so prihajali z južne strani. V mestu so stanovali Judje, Germani/Nemci/Bavarci in Slovani. Nekje v sredini 13. stoletja so mestno naselje zavarovali z obzidjem, s tem se je razvila razmeroma zaključena urbana podoba, ki se v večji meri ni spreminjala, temveč samo dopolnjevala in gradbeno prilagajala za različne stilne spremembe (Curk 1997).

Slika 66: Ptuj s ključnimi lokacijami in tremi »predmestji« (Vičava, Kaniža, Breg): 1 – grad, 2 – dominikanski samostan, 3 – minoritski samostan, 4 – proštjska cerkev, 5 – predvidena lokacija rimskega mostu, 6 – lokacija poznosrednjeveškega in novoveškega mostu. Rimska Petoviona je bila bistveno večja.

Glede na ta ekstrema gre za kvalitativno različni kulturi in mesti. Toda kako je iz prvega mesta prišlo do drugega in kako sta obe naselji povezani, če sploh? Ta del knjige se torej loti raziskave tega »temnega« ali manj raziskanega obdobja med tema ekstremoma, torej nekje od 5. do 13. stoletja. Virov za to obdobje ni veliko, zato je včasih treba uporabiti MacGregorjevo »poetično rekonstrukcijo«. Neil MacGregor je kot konstanto pri raziskavah preteklih družb predpostavil pomanjkanje virov, zato je treba uporabiti logično sklepanje, primerjave in domišljijo pri poetični rekonstrukciji ali interpretaciji preteklosti (MacGregor 2010; Janžekovič 2015, 2016).

Rekonstrukcije in interpretacije ne gre enačiti. Rekonstrukcija je koncept v tradicionalni kulturno-historični in pozitivistični procesni arheologiji ter predpostavlja eno objektivno preteklost, ki naj bi jo raziskovalci prepoznali s pomočjo »objektivnih« virov. Na drugi strani je interpretacija koncept v poststrukturalistični in postprocesni arheologiji, ki ne verjame v eno objektivno preteklost, ampak predpostavlja različna videnja preteklosti, ki jih močno oblikujejo sodobne razmere. Pred kratkim so se pojavili še koncepti, kot so »konstrukcija«, »simulacija« in »vizualizacija« (Renfrew in Bahn 2005).

Objekt na ptujskem gradu je odličen uvod za analizo prehoda in transformacije, ker je zahodna terasa izrazito »multiperiodno najdišče«. Ključna pregledna knjiga za prehod na Slovenskem je kot zbornik izšla leta 2000 (Bratož 2000), nedavno pa je pozno antiko pri nas v knjigi izvrstno opisal Rajko Bratož (2014). Poljudni pregled z mnogimi slikami je dostopen v *Zakladih tisočletij* (Dular 1999). Problema prehoda ali transformacije se lotim s tremi »kontinuitetnimi« vprašanji. Prvo je vprašanje transformacije med kulturami med staroselci in priseljenci, drugo je transformacija stare in nove vere, med slovanskim »poganstvom« in krščanstvom, tretje je uveljavitev novega družbenoekonomskega fevdalnega reda.

Na Slovenskem je med antiko in srednjim vekom prišlo do številnih sprememb, na mestu pa ostaja vprašanje, kako revolucionarne ali tradicionalne so bile. Najprej pregledam naravne pogoje poselitve, in sicer vpliv reke Drave in prehoda na strateški razvoj Ptuja. Razložim tudi nastanek germanskega imena *Pettau* in slovanskega imena *Ptuj* iz romaniziranega imena *Poetovio*. Naposled predstavim interpretacijo ključnih zgodovinskih, epigrafskih, numizmatičnih in arheoloških virov ter poskusim pojasniti njihov manko v času od sredine 5. stoletja do 7. stoletja.

Naravne razmere in prehod čez reko Dravo

Naravne razmere imajo ključen vpliv na poselitev in bivanje ljudi, a jih humanisti in družboslovci prevečkrat zanemarjamo. Na Ptujskem in Dravskem polju je območje odlične zemlje, odlične podtalnice in odličnega reliefa, torej zelo rodovitna zemlja za poljedelstvo. Na Slovenskih goricah in Halozah je ne glede na gričevnat relief ogromno kmetijskih površin, in sicer zlasti vinogradov in sadovnjakov. Nosilnost prsti je sicer v dolinah med griči in hribi nižja, zato so bila tukaj predvsem polja slabših kakovosti, pašniki in travniki. Nasprotno pa v okolici Ptuja ni polno rudnih bogastev (Sritar 1990).

Drava je imela odločilen vpliv na kontinuiteto poselitve tega območja od prazgodovine do danes. Od Ormoža do Maribora namreč ni lokacije, kjer bi bili visoka dravska terasa in gorice tako blizu kot visoka diluvialna terasa na Bregu in ptujski grajski grič. Poplavnost Drave je bila tu razmeroma nizka, zato so »*potoki, slemena Slovenskih goric in dravske terase vodile prebivalstvo h gravitacijskemu središču na Ptuj*«

z »naravnim mostiščem« (Baš 1933, 83–86). Drava je nad Ptujem in pod njim pogosto poplavljala in menjavala tok, kar je težko umljivo za Ptujčane po zaježitvi Drave pri Markovcih (HE Formin), ko se je vzpostavilo Ptujsko umetno jezero in »dokončno« regulirala reka leta 1978.

Čeprav je bila Drava ključni razlog za poselitev Ptuja, pa je do njene regulacije tudi stalno ogrožala Ptuj in sosednje vasi. V letih 1886–89 so morali podreti hiše v Markovcih, saj bi jih drugače odnesla voda. V letih 1889–92 so gradili nasipe, da bi pomagali vsem Markovci in Zabovci pred potencialnim visokim vodostajem. To so bile prve lokalne regulacije Drave na širšem območju Ptuja, ki je »v tem predelu najbolj podivjana«. Oblast na Dunaju je namreč leta 1873 izdala odlok, da se pripravi regulacija reke Drave od Ptuja do Bukovcev, nakar je prišlo do več manjših in večjih podvigov za zaježitev (Slovenski gospodar 1940). Kljub visokemu nasipu in zaježitvi pa je reka Drava še danes precej neukročena, na kar so nas spomnile poplave novembra 2012.

Spreminjanju toka reke Drave je možno slediti tudi v pisnih virih. Šturmovec na desnem bregu reke je spadal pod salzburško nadškofijo, zato je to območje še vsaj leta 796 ali 803 ob določitvi cerkvene meje ležalo na njenem levem bregu. Karel Veliki in njegov sin Pipin sta namreč cerkveno mejo za Panonijo potegnili na pohodu proti avarskemu ringu leta 796, potrdila pa leta 803. Nato je leta 811 v Aachnu Karel Veliki mejo med oglejskim patriarhom Maksencijem in salzburškim nadškofom Arnom določil po toku reke Drave (Conventus episcoporum ad ripas Danubii, a. 796; Lošek 1997, c. 6. D. Kar., št. 211; Kos 1905, II, 36–39). Na tem mestu je bila struga reke pred postavitvijo jeza precej razvejana, zato bi lahko le en rokav objel še predel Šturmovca na levem bregu.

Tok reke se je premaknil s predela hajdinske terase vse bližje Vičavi, kar se je dogajalo istočasno s sedimentacijo južnega Ptuja. V listini iz leta 1311 se omeni strmina pri Dravi (*acies prope Trabaw*) kot predel v mestu, ki je glede na razgiban teren »staro« mesto pod današnjo Prešernovo ulico (nekoč Gosposka ulica ali *Herrengasse*) proti Dravi (Baš 1933, 93, 97–98). Zelo verjetno sta to strmino povzročili Drava in manj Grajena, toda ne vemo, kdaj točno je prišlo do spremembe toka in ali je šlo za sunkovito ali postopno spremembo. Večinoma o spremembah toka Drave samo ugibamo.

Še v 14. stoletju je bil prehod »tam, kjer strugo prečka kamniti prag, ki poteka od dominikanskega pomola proti jugozahodu in je edini v širši okolici omogočal varen prehod preko reke« ali v tej ravnini (Curk 1999, 2; Klemenc in Saria 1936, 30–31; Pahič 1996). V 14. stoletju je prišlo do razmeroma sunkovite spremembe toka. V salzburškem urbarju se most za leto 1331 še omeni »v Vičavi pri mestu«, leta 1376 v prvem mestnem statutu pa že na mestu, kjer je še danes. To spremembo prehoda in toka bi lahko sprožile poplave v štiridesetih letih 14. stoletja, morda poplava leta 1348, do katere naj bi prišlo zaradi zaježitve Zilje po januarskem potresu v okolici Beljaka. Tako bi prišlo do spremembe struge in potem pozicije mosta (Lubšina-Tušek in Erič 2012, 355–357; Curk 1999, 2–8). Med

podvodnimi zaščitnimi raziskavami ob gradnji novega »mosta za pešce« na tej lokaciji so leta 1997 naleteli na 328 lesenih, večinoma hrastovih pilotov iz domnevno dveh gradbenih ali prenovitvenih faz v 16. in 18. stoletju ter tretje faze v začetku 19. stoletja.

Nestabilna struga in poplavljaljoča reka sta določali mesto prehoda ter uničili veliko delov naselja. Že v času prazgodovine je moral obstajati brod zaradi jantarne poti. Glede na kamniti prag ali »naravno mostišče« pri dominikanskem samostanu in zoženje reke bi lahko ob nizkem pretoku to »plitvino« celo prebrodili. Starejši domačini se še spomnijo, da se je to dalo ob nizki vodi pred zaježitvijo. Tukaj je že stal Hadrijanov most, a je bil zaradi drugačne struge v celoti na današnjem desnem bregu (sl. 88). Iva Mikl Curk je predvidela večje spreminjanje struge reke sredi 3. stoletja na podlagi spreminjanja postavitve določenih stavb na Vičavi in Zgornjem Bregu (Curk 1980, 109–112; Horvat et al. 2003, 177–78, 183). Mostovi so takrat zaradi statike vedno stali pravokotno na tok reke, zato je spreminjanje toka zahtevalo gradnjo drugače usmerjenega mosta. Tukaj so na »suhem« naleteli na kamnito »mostno glavo« in lesene pilote (Klemenc in Saria 1936, 30–31; Gaspari 1996, 62–64).

Andrej Gaspari zaradi neugodnih hidrogeoloških pogojev za gradnjo kamnitih stebrov na rečno dno in pomena prehoda predvideva, da je bil rimski most iz gosto zabitih pilotov, na katerih so stala lesena rešeta iz tramov in vmes nabitega kamenja. Na tem so stali kamniti stebri z leseno nadgradnjo in voziščem (Gaspari 2001, 55). Nedavno so opravili še dendrokronološke in radiokarbonske analize teh pilotov, ki so potrdili njihovo datacijo v 1. stoletje n. št., predvidoma torej v čas gradnje za cesarja Hadrijana (Gaspari, Čufar, Merela 2021).

Glede na te ohranjene ostanke in pomen prehoda so dolgo verjeli, da je bil most v Petovionii kamnit in v uporabi v srednjem veku (Saria 1965, 10–11, 15–16; Grafenauer 1970, 162; Štih 1996, 537; Kosi 1998, 20). Nasprotno pa sta Curk in Gaspari trdila, da rimski most na Ptujju ni bil kamnit in da so kamnite najdbe le čvrstile most z nasipom ceste. Ker sta brega na tem območju nizka, so ju morali korigirati z nasipoma in kamnitima glavama, da nizkega mostu s prepogostimi zidanimi nosilci ne bi ogrožali led, naplavine in deroča reka. Na znameniti sliki Franza Josefa Fellnerja *Ex voto* (1766), naročeni s strani domačinov, ko so prosili Marijo, da ne bi ledena Drava uničila mosta, so vidne ledene plošče. Most bi morali zgraditi iz tršega in vodoobstojnega kamenja, toda *in situ* so bili odkriti samo leseni piloti (Gaspari 2001, 56; Curk 1999, 2–4).

Za nas je še bistvenejše od materialne podobe mosta vprašanje nadaljnje uporabe tega mosta. Ker je reka vedno spreminjala svoj tok, so predstavljali še prehod. Jože Curk je zato med antičnim in poznosrednjeveškim predvidel še obstoj »*karolinškega mosta*« (Curk 1999, 2). Takrat je Ptuj še vedno imel funkcijo »tranzitnega kraja«, ker naj bi bil do leta 878, ko se prvič omeni most pri Beljaku (D. Karlm. 1991, št. 14; Štih 2014, 181), to edini most na tej reki. Pozicija je bila v grobem enaka vse do omenjene spremembe v 14. stoletju.

Ključni faktor je bil povezovalna funkcija, ker je bil Ptuj zaradi mosta ključno vozlišče. V pozni antiki, ko je v rimskem imperiju postopoma propadala centralna oblast, se je prenehalo redno vzdrževati cestno omrežje. V bližini rek in hribovitih predelov je prišlo do hitrejšega propadanja cest, na robovih kotlin, nižjih obronkih hribov in prodnatih nasutih ravninah, kjer so bile rimske ceste na sušnih višjih terasah, pa so bile razmere za ohranitev mnogo ugodnejše. Na nekaterih točkah se ceste še danes držijo rimskih poti, zato je verjetna njihova kontinuirana raba tudi v srednjem veku (Šašel 1975; Kosi 1998, 10–15).

Geneza imen Pettau in Ptuj iz Petovione

Slovansko ime naselja zelo verjetno nakazuje na stik med Slovani in romanskimi staroselci. Podobno je na Slovenskem mogoče opaziti pri romanski in staroselski obliki Carnium in Kranj. Prvo slovansko poimenovanje *Pbtujb* je bilo prevzeto iz latinskega poimenovanja *P(o)etovio* (Snoj 2009, 336–337). V slovanski obliki se je zgodila substitucija romanskega *e* (iz *oe*) s slovanskim mehkim polglasnikom, ki je v 10. stoletju že odpadel, zato danes med *p* in *t* ni vmesnega glasu. Hkrati se je tautosilabični dvoglasnik *ou* monoftongiziral v *u*, kar se je zgodilo še prej. Oba pojava sta po jezikoslovni perspektivi dokaz za ljudsko izposajo imena od staroselcev.

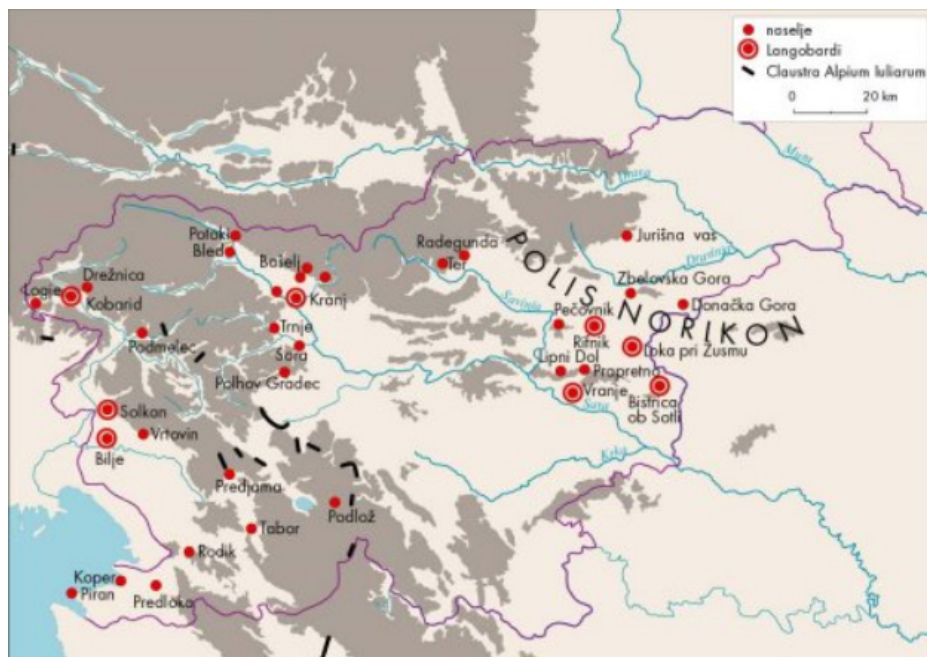
Fran Ramovš je najprej trdil, da je nemško ime *Pettau* nastalo iz latinske oblike, kar bi dokazovalo tudi stik Germanov/Bavarcev s staroselci v 8. stoletju (Ramovš 1919; Saria 1965). Torej ne bi bilo le stika med Slovani in Romani, temveč tudi med Bavarci ali Germani in Romani. S takšno interpretacijo se ni strinjal Petar Skok, ki je menil, da naj bi do nemške oblike prišlo po »učeni poti« s salzburškimi misijonarji (Skok 1921, 25–26). Nemško ime ima v prvem zlogu *e*, kar kaže na genezo neposredno iz romanske oblike. Do tvorbe bi lahko namreč prišlo po »učeni poti« brez neposrednega stika z Romani. Ramovš naj svoje interpretacije pozneje ne bi več ponovil (Ramovš 1936, 34, 39; Grafenauer 1970, 162; Greenberg 2002, 71–96). Obe interpretaciji sta verjetni in možni, hkrati pa se medsebojno ne izključujeta. Seveda so tudi jezikoslovci delovali v skladu z nacionalističnimi idejami, zato je treba to upoštevati pri branju teh teorij.

Zgodovinski, epigrafski in numizmatični viri

Čeprav je število prebivalcev v drugi polovici 3. stoletja upadlo, je Petoviona ohranila svojo vlogo. Takrat je na Ptuj funkcionalna precej močna krščanska družba s škofijo, tam pa je deloval še škof in cerkveni pisatelj Viktorin (Ptujski), ki je bil prvi ekseget ali razlagalec Svetega pisma v latinščini (Viktorin Ptujski 1999; Bratož 2014, 241–250). Petoviona se leta 449 omeni kot naselje med rimskim poslanstvom na Atilov dvor.

Iz zapisa je težko razbrati, ali je bila Petoviona samo postojanka na poti ali rojstni kraj bodoče matere zadnjega zahodnorimskega cesarja Romula Avgustula. Ohranjeni rokopis bizantinskega zgodovinarja Priska ima lakuno, ki dopušča več interpretacij. Strokovnjaki trenutno spet podpirajo tezo o rojstnem kraju (Bratož 2014, 337, 576–577). Kozmograf iz Ravene je zadnji »antični« avtor, ki je dodal Ptuj (*Petaviona*) v seznam krajev iz leta 700, a je svoj tekst napisal na podlagi vzhodnogotskih literarnih virov in starejših itinerarijev (*Tabula Peutingeriana*), zato ni predstavil ažurne in realne slike (Ravennatis Anonymi Cosmographia 1860, 216; Bratož 2014, 394–95. Kos 1902, I, 221–29; Wolff 2000, 105).

Bistvenejši za kontinuiteto je Prokopijev tekst s sredine 6. stoletja, v katerem omeni »*noriško mesto*« (πόλις Νορικόν). Ta izraz je Marjeta Šašel Kos povezala s Petoviono, ker se tako omeni v času 4. in 5. stoletja. Poudariti so namreč želeli »*noriškost*« Petovione, saj je bila v klasični dobi predel Zgornje Panonije (*Pannonia Superior*). Takrat je »*mesto, vzpostavljeno na takšnem območju, moralo imeti trajno vojaško postojanko*« (Šašel - Kos 1994, 285–87). Temu je nasprotoval Slavko Ciglenečki, ki je glede na odsotnost staroselskih sledi konec 5. in v 6. stoletju ocenil, da je imel ta pojem takrat samo simbolni značaj, označeval pa naj bi višinske utrdbe med Brežicami in Celjem na Kozjanskem (Korinjski hrib nad Velikim Korinjem, Zidani gaber nad Mihovim, Velike Malence itd.; Ciglenečki 1992, 3–5).

Slika 67: Območje Polis Norikon in poznoantične višinske postojanke v 5. in 6. stoletju (Ciglenečki 2020)

Na Ptuju od 5. stoletja naprej ni več novega antičnega epigrafskega spomenika. Numizmatičnih virov je zelo malo in so brez pravega konteksta, ker se običajno pojavijo v sekundarni legi. Novci iz pozne antike so na Ptuju zelo redki in noben nima pravega konteksta. Gre za bizantinske kovance: folis Leona I. iz let 467–472, folis Anastazija iz let 491–518, nummus Justinijana I. iz let 552–565, tremis Mavrikija iz let 582–602, folis Herakleja iz let 610–641, tremis Konstansa II. iz let 654–662 in folis Konstantina V. ter Leona IV. iz let 741–775. Določeni kovanci z datumi do 10. stoletja so bili odkriti na ptujskem območju. Presenetljivo pa na Ptuju niso našli nobenega langobardskega ali vzhodnogotskega novca, ki se pojavijo na več višinskih naselbinah in Kranju (temeljni leksikonski pregled v Kos in Šemrov 1988–98, s.v. Ptuj; Kos 1986, 226; Kos 2000; Demo 1994). Morda je to dokaz večje odvisnosti Ptuja in vzhodne Slovenije od Podonavja in Bizanca, kar potrjuje podobnost arheoloških artefaktov z najdbami z Madžarske.

Arheološki viri

Arheološka odkritja po predvidenem hunskem požigu Petovione v sredini 5. stoletja so zelo redka in zunaj naselbinskih kontekstov. Hunski požig je sicer čista domneva, ker tukaj niso odkrili pravih ruševinskih ali požganih slojev, kot so jih recimo odkrili v Emoni, kjer so jih povezali z vpadom Hunov v Italijo leta 452 (Gaspari 2014, 23, 246–49). Nedavno naj bi na Ptuju v peči za žganje apna izkopali grob Huna iz tega časa. V večji meri arheološki artefakti sredi 5. stoletja izginijo, zato je domnevno ugasnilo še naselje (Horvat et al. 2003). Slavko Ciglencečki je domneval, da so se »v ruševinah zadrževale le manjše skupine prebivalcev ali popotnikov, sicer pa je mesto izgubilo svoj pomen«. Prebivalci naj bi zapustili mesto in si utrdili prebivališča v zaledju (Ciglencečki 1993, 514). V širši okolici Ptuja bi to lahko bile višinske naselbine Ančnikovo gradišče na Pohorju pri Jurišni vasi, okrog Donačke gore (Pod Sokolom, Grušovje, Dvor) in morda še odmaknjena dolina, Brengova pri Cerkvenjaku (Šašel 1975, 288). Cerkveno središče bi se lahko preselilo še k Lobju na Hrvaškem, kjer so našli na ostanke zgodnjekršćanske bazilike (Filipec 2017).

Problem je, ker večina naših interpretacij »zatona« antike danes temelji na virih, ki jih ni možno natančno datirati. Še nedolgo nazaj so pri interpretaciji prevladovali zgodovinski viri pa tudi numizmatični in epigrafski, nedavno pa so vse pomembnejši arheološki viri, predvsem artefakti s tipokronološko občutljivostjo. Pri grobih keramičnih najdbah je namreč večinoma težko določiti ozko datacijo (Ciglencečki 1993, 506–508, 513), ker so lokalno specifične in bi potrebovali dobre stratigrafske raziskave še kakšne mikrolokacije na Ptuju in soseščini, da bi se sestavila natančna tipokronologija. V pozni antiki ni epigrafskih spomenikov ali večjega števila novcev, toda to ne pomeni, da naj na Ptuju v tem času ne bi trgovali. Del »revnega« ljudstva je verjetno počakal v mestu do prihoda Slovanov.

Klemenc je povezal »*lesene lope*« na zahodni terasi z Atilovim vpadom v sredini 5. stoletja, in sicer jih je razumel kot ostanke pribežališča za civilno prebivalstvo. Tukaj naj bi nato kasneje Ostrogoti zgradili »trdnjavo«, čeprav bi lahko šlo tudi za galo-rimsko svetišče. Verjetna pa je tudi Šaslova teza in teza Ciglencekega, da gre za trdnjavo iz časa Valentinijana I. okrog leta 370. Pozneje naj bi na to trdnjavo nastanili barbarske federate, kar bi lahko pojasnilo določene poznoantične grobove na zahodni terasi (Ciglencečki 1993, 508; Šašel Kos 1996; Soproni 1985).

Na Panorami so naleteli na podobno poznorimsko trdnjavo, ki jo je odkrila Paola Korošec leta 1948 (1950). Glede na podoben tloris lahko tudi to trdnjavo datiramo v čas proti koncu 4. stoletja. Zanimiva je postavitev šestih grobov v trdnjavo, ki jih je Paola Korošec datirala v časa Slovanov na podlagi dveh poznoantičnih uhanov, ki jih je imela za slovanske obsenčnike. Pokopi so vsekakor mlajši od domnevne trdnjave, a ne vemo, iz katerega obdobja. Brez natančnega naselbinskega konteksta sta bili odkriti še dve najdbi, tipični za 6. stoletje, in sicer na Panorami fibula jelena in na Hajdini uhan z votlo poliedrično kocko (Skrabar 1904, 308, 316; Ciglencečki 1993, 509–513).

Stik med staroselci in Slovani je precej zanimiva in zelo neotipljiva tema za Ptuj. Trenutno ni jasno definirane arheološkega konteksta, da bi hkrati odkrili predmete, ki jih povezujemo s staroselci in Slovani. To bi ponovno lahko bila posledica problema datiranja grobega posodja, ki se na arheoloških najdiščih odkrije v največjem številu. Veliko je tudi grobov na zahodni terasi, ki so brez artefaktov, zato smo mogoče stik zgrešili. V nekoliko širši sosesčini so na stik med staroselci in Slovani naleteli na Hemmabergu na Koroškem (Ladstätter 2001), v Kranju in na Bledu (Pleterski 2013).

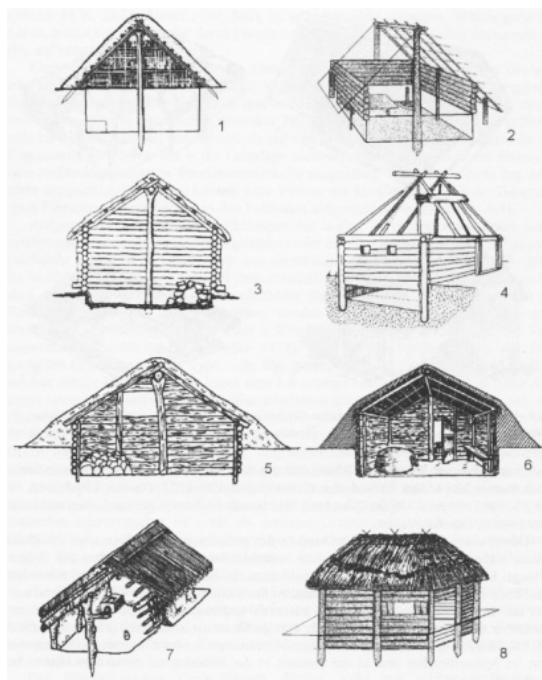
Ptuj naj bi od približno konca 6. pa do konca 8. stoletja domnevno formalno spadal pod gospostvo Avarov, čeprav ta domneva zaenkrat temelji na ohranjenem pisnem izročilu. Slovani in Avari naj bi se naselili v Panoniji po odselitvi Langobardov v severno Italijo na velikonočni ponedeljek leta 568. Središče ali kaganov ring je bil nekje ob Tisi in srednji Donavi, zato je bil avarski vpliv na obrobna območja razmeroma zanemarljiv. Ptuj ni bil njihova naseljitvena zemlja, temveč so tu verjetno nadzirali samo strateški prehod čez Dravo (Štih in Simoniti 2009, 26–31).

Predvidevam, da so tukaj pobirali le tribut, kar pojasni odsotnost »avarskih« artefaktov na Slovenskem, kjer so Avari le prečkali ozemlje na pohodih proti Italiji in srednji Evropi (Pohl 1988, 2000; podobno ni veliko »hunskih« najdb na Slovenskem; Knific 1993). Slovanski tribut Avarom se omenja že okrog leta 580 (Kos 1902, I, 101–105), tribut pa je Avarom do poloma pred obzidjem Konstantinopla leta 626 plačeval še Bizanc. Fredegarjeva kronika omenja leto 623, ko naj bi Avari pozimi hodili k Slovanom in spali z njihovimi ženami ter hčerkami, nato so jim Slovani plačevali tudi tribut, kar je naposled pripeljalo do Samovega upora v Karantaniji (»*Chuni aemandum annis singulis in Esclavos veniebant, uxores Sclavorum et filias eorum strato sumebant; tributa super alias oppressiones Sclavi Chunis solvebant*«, *Chronicorum quae dicuntur*

Fredegarii 1888, IV/48, 144). Po propadlem poskusu obleganja Konstantinopla so Avari izgubili moč, zato se je domnevno prilagodil še njihov odnos do Slovanov.

Pri raziskavi antične Petovione doslej niso našli ostanke iz zgodnjega srednjega veka, tako se je naselje takrat predvidoma premaknilo na obrobje ali v zavetje grajskega hriba. Soroden premik naselbine je viden pri Emoni, saj se je srednjeveško naselje razvilo pod vznožjem grajskega griča ob antičnem mestu, kjer so nabirali gradbene kamne (Gaspari 2014, 264–273). V tem času bi se naselje na Ptuj lahko razvilo nekje pri proštiji cerkvi (vzhodni ali gornji del mesta) in pri kasnejšem dominikanskem samostanu (zahodni ali spodnji del mesta). Pred kratkim izvedena izkopavanja v dominikanskem samostanu sicer niso razkrila zgodnesrednjeveških artefaktov; visokosrednjeveški sloji so bili takoj nad rimskimi (Lazar 2014, 2022; Veršnik 2022; Vnuk 2014).

Med letoma 2004 in 2006 so našli ostanke zgodnesrednjeveške naselbine pri Štukih - Marof, nekdanji proštiji pristavi pri Ptuj. Naselje je stalo na robu, a blizu rimskega naselja, ki se ga je ognilo (Horvat et al. 2003, 166–72, sl. 14, 15). Slovanski prišleki so se območja ruševin očitno ognili. Odkrili so velike vkope in ostanke stojk kot luknje za stebre potencialnih strešnih konstrukcij, kar kaže na tip (pol)zemljank. Nekatere stojke so bile poševne in so domnevno nosile šotorasto oblikovano strešno konstrukcijo. Odkrili so tudi dva jarka in pred enim so našli še stojke za potencialno palisado ali ograjo (Ritonja 2008, 13–17, 24–34, 124–137).

Slika 68: Različni tipi hiš oziroma zemljank iz zgodnjega srednjega veka (Šalkovský 2001, 79)

Med najdbami so izstopali večbarvni stekleni jagodi in pozlačeni pasni jeziček avarske provenience. Opravili so še radiokarbonsko analizo lesenega oglja iz jame, kjer so odkrili jagodo, ki je nakazala absolutno datacijo cal. AD 658–683 (1-sigma). Analizirali so še leseno oglje iz jame z avarskim pasnim jezičkom, ki je dal datum cal. AD 663–782 (2-sigma; Lubšina-Tušek 2011, 309). Okrasna jagoda kaže na povezave Ptuja, saj so bile skandinavske provenience, podobne jagode pa so odkrili še v severni in osrednji Evropi (Ritonja 2008, 19–23). Ta naselbina bi lahko skoraj zaprla »vrzel«, saj bi lahko čas naselja postavili v 7. stoletje. Interpretacije in datacije temeljijo na tipokronologiji zlasti na ptujski nekropoli od 8. stoletja naprej (Korošec 1999). Težava pri tem je, da mnogi grobovi nimajo pridatkov in jih ni bilo možno datirati.

Trk ali sožitje stare in nove vere?

Homi K. Bhabha je preučeval idejo srečanja dveh ver oziroma kultur, vpeljal pa je koncepte, kot so »*kulturna hibridnost*« (*hybridity*) in »*tretji prostor*« (*third space*). Ti pojmi so se deloma naslanjali na teorijo orientalizma Edwarda Saida. Ko se namreč dve veri in dve kulturi soočita, se vzpostavi tretji prostor, kjer se izvedejo pogajanja teh identitet. Cilj teh »pogajanj« je »*kulturni hibrid*«, ki obenem deli elemente dveh ver in kultur, hkrati pa je nova vera in kultura (Bhabha 1994). Kje torej lahko opazimo to hibridnost na Ptuj?

V bistvu je naše poznavanje poganske vere Slovanov pred naselitvijo zelo skromno. Večinoma se naslanja na sočasne eksogene viri iz drugih rok (Prokopij) ali na kasnejše etnografske vire. Nekateri arheološki viri so imeli religiozni oziroma ritualni namen. Korošec je datiral »svetišče« prav v 7. stoletje, kar bi pomenilo takoj ob prihodu Slovanov v vzhodnoalpski prostor, kar pa zaradi dokazov v prvem in drugem delu knjige ni verjetno. Slovanski panteon je vključeval več božanstev, odlikovala pa ga je tudi bogata mitologija, ki se je gotovo deloma ohranila vse do danes. Toda nedavno razširjena ideja, da so »staroverci« vodili »državo v državi« in ohranili hierarhijo ponekod celo do 20. stoletja (Medveščak 2015), je neutemeljena in pretirana. Virov, tako pisnih kot materialnih, za takšno prikrito organizirano in široko razvejano strukturo v zgodovini na Slovenskem namreč nimamo.

Konec nadvlade Avarov je povezan s ponovnim pokristjanjevanjem tega prostora. Predvidoma so staroselci tudi po stiku s prišleki do določene mere obdržali krščansko vero. Karel Veliki je konec 8. stoletja vodil več vojn proti Avarom, zato so priključili Ptuj pod bavarsko ali frankovsko nadoblast. V to dobo verjetno sodijo prve zveze salzburških misijonarjev na Ptuj, s čimer se ukvarja anonimni avtor v glavnem zgodnje-srednjeveškem viru za Vzhodne Alpe in Panonijo, v *Konverziji*, a nimamo podatkov za domnevne misijonarje iz Ogleja. V povezavi s tem pokristjanjevanjem je tudi videti nastanek Brižinskih spomenikov (zapis sicer šele okrog leta 1000), saj so misijonarji

potrebovali prevode krščanskih bogoslužnih obredov, med njimi tudi obrazce splošne spovedi in poziv k spovedi ter pokori (Kos et al. 1996). Okrog leta 840 je pregnani nitranski knez Pribina od Ludvika Nemškega prejel v fevd Spodnjo Panonijo. Takrat so posvetili tudi prvo ptujsko cerkev. Pribina se omenja 847 kot mejni grof, poslednjič pa 860 kot knez (*dux*). Nasledil ga je sin Kocelj, pokrovitelj Konstantina in Metoda (Štih 1996, 538; Štih in Simoniti 2009, 48–56, 64–71).

Konstantinov in Metodov misijon v Spodnji Panoniji je povezan s Konverzijo (Kos 1936; Štih 1996; Wolfram 2013). S to belo knjigo je Salzburg »terjal« pravno posest do Spodnje Panonije zaradi preteklega delovanja misijonarjev. V Konverziji se Ptuj (*ad Bettobiam*) omenja v kontekstu posvetitve cerkve v času Pribine (840–861) in nadškofa Liuprama (836–859), torej nekje v letih 840–859 (Lošek 1997, c. 11). Ptuj se omenja tudi v salzburških analih za leto 874, ko naj bi nadškof Theotmar posvetil drugo ptujsko cerkev grofa Koclja (*comes Gozwinus*; Continuatio altera 1934, ad a. 874; Auctarium Garstense 1983, ad a. 874; Kos 1905, II, 174). Metod se je po Kocljevi smrti iz Panonije premaknil na Moravsko. Takrat je Spodnja Panonija tudi prišla pod cerkveno jurisdikcijo Salzburga, kmalu zatem pa je Panonija prišla pod oblast Arnulfa, nezakonskega sina bavarskega in vzhodnofrankovskega kralja Karlmana (Kos 1905, II, 180–81). Ti razburljivi dogodki so bili tema znamenitega romana Stanka Cajnkarja, *Sloven iz Petovije: povest iz 9. stoletja* (1955). Neverjetno, ampak knjiga je imela naklado 81.000 izvodov, kar je za današnje založniške razmere v Sloveniji nepredstavljivo.

Iz pisnih virov je jasno, da je na Ptujju krščanstvo v 9. stoletju pognalo močne korenine. Toda za ta čas še nismo odkrili neizpodbitne v arheoloških virih izpričane cerkve. Ptuj je bil takrat »tretji prostor«, kjer sta se ti veri in kulturi »pogajali«. Nekropole so prostori, polni ritualnih motivov. V okolici Ptuja sta manjši grobišči na Spodnji Hajdini (20 planih skeletnih pokopov, obrnjenih proti vzhodu, ki so se ogibali rimskim ostankom; Pollak 1907, 229; Lamut 1997, 92) in nedaleč od graščine Turnišče (okrog štirideset grobov; Pahič 1975; Jevremov 1975). Največja pa je že omenjena nekropola na zahodni terasi, ki verjetno sega v pogansko ali predkrščansko pokopavanje. V bližini nekropole namreč ni bilo cerkve, hkrati so pokojnikove roke polagali ob telo, poznejši krščanski skeleti pa so imeli roke, prekrižane na trebuhu ali prsih. Stephan Karl (2013, 241–243) je sicer predvidel cerkveno stavbo v 9. stoletju. To bi lahko razumeli kot Bhabhov »kulturni hibrid«: poganska nekropola s krščansko cerkvijo.

Necerkveno nekropolo na zahodni terasi si lahko razlagamo še z »versko svobodo« (Ivaniček 1951, 82), ki tudi pozneje zaznamuje trgovska mesta (*emporia*), kjer se križajo ljudje z vseh strani in kultur (Braudel 1991, 26–27). Odkrito grobišče je verjetno le en del zgodnjesrednjeveških nekropol na Ptujju; domnevne cerkvene nekropole iz zgodnjega srednjega veka še nismo našli. Verjetno so na ptujskem gradu v isto nekropolo pokopavali pogane in kristjane, ker se strogo deljenje po veri predvidoma

ni začelo čez noč, ampak je minilo več generacij do prevlade krščanstva. Znan je recimo primer, ko je med saškimi vojnami na Saškem leta 772 Karel Veliki podrl in požgal steber saške poganske religije, Irminsul. Kljub temu so se nekateri Sasi upirali pokristjanjevanju še več kot 30 let, kar jasno dokazuje, da je bilo poganstvo globoko zakoreninjeno (Annales regni Francorum, ad a. 772; Hofstra, Houwen in MacDonald 1995; Cusack 2011).

Kot ostanek poganske religije na ptujskem gradu lahko razumemo odkrite indice o žgalnih daritvah za umrle, ki jih pisni viri pogosto omenijo. Na zahodni terasi so recimo naleteli na ostanke dveh ognjišč na prostem, a nekoliko stran od grobov. Prvo ognjišče so odkrili obkroženo s kamni, drugega pa niso obzidali s kamni, vendar so tudi v tem odkrili precej dobro ohranjenih posod, izpostavljenih ognju. Glede na bližino grobov je Korošec te najdbe interpretiral kot ostanke žgalnih daritev za umrle (Korošec 1950a, 215–223). Korošec je sicer sprva predvidel, da bi bile te daritve in pravzaprav celotno grobišče na ptujskem gradu skrito pred Cerkvijo oziroma salzburškimi odposlanci, a je to seveda nesmiselno (Korošec 1947b; contra Baš 1949, 24–25). Ta nekropola je odličen primer »tretjega prostora« oziroma iskanja kompromisa med krščanstvom in poganstvom; le redko je namreč prišlo do ostrega preloma in nenačnega opuščanja starih tradicij.

Posebej zanimiv je glede na grobne pridatke grob 355, pri katerem so naleteli na dva zlata in srebrna uhana, zlat prstan in dva gumba. Paola Korošec je domnevala, da gre za artefakte kovaških delavnic (z izjemo prstana) iz Starega Mesta na Velikomoravskem. S pomočjo zgodovinskih virov je tukaj predvidela pokop žene panonskega kneza Koclja glede na interpretacijo *Pseudoarnulfinuma*. Ta žena naj bi se po smrti moža s spremstvom ustalila na Ptuj. Prstan je pripisala visokemu cerkvenemu dostojanstveniku, in sicer naj bi bil kar last nadškofa Metoda (Korošec 1997; Korošec 1996, 407–413). Arheološki zapis zelo redko priča o posamezni zgodovinski osebnosti, zato gre samo za vséčno interpretacijo in je Paola Korošec po MacGregorju uporabila precej »poetične rekonstrukcije«.

Prav s Ptujem je povezan prvi pisni vir o graditvi cerkve v slovenskih deželah v srednjem veku, in sicer kar dveh ali treh, glede na branje *Pseudoarnulfinuma* (Štih 2014, 181; tri je predvidel Miha Kosi 2009, 41). Trenutno na Ptuj niso naleteli na nedvomne ostanke cerkev iz zgodnjega srednjega veka, a domnevamo, da so na več mestih. Zgodnje-srednjeveški cerkvi bi lahko bili nekje pri dominikanskem samostanu in proštjski cerkvi. Na obeh mikrolokacijah so izpeljali omejena arheološka izkopavanja, a niso naleteli na zgodnesrednjeveške ostanke (Tomanič-Jevremov 1998; Lazar 2014; Vnuk 2014).

Številčnost cerkev kaže na pomen Ptuja, saj je za večje zgodnesrednjeveške centre značilna prisotnost več cerkev (prim. velikomoravska naselja kot Mikulčice z dvanajst cerkvami; Poláček 2000, 319). Različne cerkve bi lahko služile vernikom različnih jezikov, kot kaže primer iz poznega srednjega veka. Mestna proštjska cerkev sv. Jurija je

namreč vsaj pozneje imela maše za »nemško« prebivalstvo, podobno kot v Mariboru, cerkev sv. Ožbalta zunaj mestnega obzidja in za laike odprti samostanski cerkvi pa so služile »slovenskemu« mestnemu in okoliškemu prebivalstvu. Vernike so leta 1532 ob turškem požigu cerkve sv. Ožbalta preusmerjali k cerkvi sv. Jurija, kjer so imeli najprej mašo z nemško pridigo, nato pa mašo s slovensko pridigo (Mlinarič 1989, 57).

To vlogo je prevzela še minoritska cerkev, ki bi jo naj mnogo kasneje »*Nemci pogosto prezirljivo označevali kot vindišarsko župno cerkev, ker je služila predvsem slovenski ljudski okolici mesta*« (Stele 1947). Stele je seveda še pisal v duhu nacionalnih bojev. Čeprav so etnične napetosti obstajale vedno, pa je možno reči, da je bilo mirno sobivanje in sožitje prej pravilo kot izjema. Slovansko-nemška dvojezičnost na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem sicer ni bila nobena posebnost. Izpričana je med drugim tudi v listini cesarja Otona I., s katero je leta 970 salzburški nadškofiji podaril »*dvor, ki se v slovanskem jeziku imenuje Vduleniduor, v nemščini pa Nidrinhof*« (*curtem ad Vduleniduor, lingua Sclavanisca sic vocatum, Theotisce vero Nidrinhof nominatam*; D. O. I., št. 389; Štih 2010, 64; Štih 2014, 178).

Uveljavitev fevdalnega reda

S prihodom krščanstva je prispel na Ptuj tudi nov družbeni red. Salzburška nadškofija je bila namreč duhovna in posvetna oblastnica. Pomembno pisno izročilo za proučevanje ptujске preteklosti je ponarejena darovna listina kralja Vzhodnih Frankov Arnulfa (*Pseudoarnulfinum*), ki je nosila letnico 890 ali 885. Model za to listino je bil dokument, ki ga je Ludvik Nemški podpisal leta 860. S to listino so dvori v Panoniji pripadali salzburški nadškofiji, a Ptuj v njej ni omenjen (Kos 1905, II, 134–136). *Pseudoarnulfinum* je ponaredek iz Salzburga v letih med 970 in 977 ali vsekakor pred 982, ko je ta listina najprej omenjena. Kljub temu naj bi del, vezan na Ptuj, temeljil na avtentičnem modelu, neki Arnulfovi darovnici (*Arnulfinum*), pri čemer je nejasno, kdo naj bi jo izstavil in kdaj. Dokaz za to so »odvečni detajli«, ki so bili takrat že brezpredmetni, kot npr. izročitev zemljišča Karantančevi ženi (Grafenauer 1970, 159–160; Štih 1996, 539–541; Kosi 2009, 33–69).

Latinski izvirnik odlomka o Ptuj:

» [...] *ad Pettouiam aecclesiam cum decima et duas partes civitat[is cum] ban-nis, [thel]oneis et ponte, q[uae] ab [ant]ecessoribus nostris illò tradita fuerunt, et ex parte nostra addimus terciam partem civitatis, quę proprietas Caran-tani fuit illique diiudicatum est, eo quia reus magestatis nostrae crimina[t]us est constare, e[xc]ept[is] subnotatis rebus, quas [uxori illius] propter fidele servitium concessimus, id est in superiori civitate [in ori]gent[ali parte ci]vi-tatis ipsius curtile[m locum, ubi nov]a aecclesia incepta est, atque in inferiori*

civitate in occidentali parte civitatis ipsius illa curtilia loca, que in potestate tunc habuit cum hobis C et vineis X, in Zistanesfeld, ubi nunquam antecessores nostri alicui quicquam dederunt, propter fidele servitium prenominati archiepiscopi trad[imus ad pr]aefatum monasterium, sicut acervos du[o prope] Trauum positi sunt ex summitate terminis, qui Uuagreini dicitur, et ita sicut ille Uuagreini tendit usque dum Treuuina fluit in amnem Trauum» (D. Arn. 1940, 184; Grafenauer 1970, 159).

Tako rekoč identična pripoved, nanašajoča se na Ptuj, se pojavi še v petih drugih listinah v letih 977, 982, 984, 1051 in 1057 (Kos 1905, II, 221–26, 354–56, 366–69, 375–78; Kos 1907, III, 113–14, 123–24). Ptuj je v teh listinah deležen največ pozornosti, ker je Salzburg v tem mejnem pasu prejel veliko darov. Šele v letih 1178 in 1199 je prišlo do spremembe dikcije in ni bilo več »odvečnih detajlov« (Kos 1915, IV, 309–10, 463–64; Štih 2014, 181–84). Čeprav sta Fran Kos in Bogo Grafenauer pripravila parafrazirana prevoda (Grafenauer 1970, 159–60; Kos 1905, II, 223–24), sta na določenih delih ti zgodovinski avtoriteti prevajali preveč prosto, zato dodajam svoj nekoliko bolj dobesedni prevod s ključnimi topografskimi podatki.

» [...] pri Ptujju [potrdimo] cerkev z desetino in dva dela mesta s sodstvom, mitnino in mostom, ki so jih bili tam prejeli od naših predhodnikov. Od našega dela dodamo še tretji del mesta, ki je bil v posesti Karantanca in oni je bil dokončno obsojen, ker je bil tam potrjen (obtoženi) zločin veleizdaje proti nam. Izvzete so le tiste spodaj označene stvari, ki jih zapustimo ženi onega zaradi zvestega služenja. To je dvor v zgornjem mestu, v vzhodnem delu istega mesta, kjer je bila posvečena nova cerkev; prav tako v spodnjem mestu, v zahodnem delu istega mesta, tiste dvore, ki jih je tedaj imela v lasti, s sto hubami in desetimi vinogradi na Zistanesfeldu, kjer še naši predniki nikoli niso dali ničesar nikomur. Zaradi zvestega služenja prej imenovanega nadško-fa [Theotmarja] podelimo prej omenjenemu samostanu tako dva postavljena kupa, ki ležita blizu Drave pri samem vrhu, ki se imenuje Breg, kakor tudi oni Breg, ki se razprostira vse do izliva Dravinje v reko Dravo [...]»

Težava te listine je nejasnost, kateri pasusi govorijo o karolinški dobi v 9. stoletju in katere stvari o otonski dobi proti koncu 10. stoletja. V listini je Ptuj definiran kot *civitas*, kar je tehnični termin takratnega časa za obzidano, večjo in utrjeno naselje. Mestne tretjine ali zgornje in spodnje mesto nakazujejo na več urbanih središč. To je bilo lastno določenim urbanim naselbinam v 9. stoletju, predvsem na Velikomoravskem. Ta predurbana naselja sicer pogosto niso bila obzidana, ampak naj bi nastala v bližini osrednjih utrdb z več naselbinskimi jedri in cerkvami (Kosi 2009, 16–23,

33–36). Omemba cerkve se je verjetno navezovala ali na prvo cerkev iz časa Pribine ali na drugo cerkev iz leta 874 ali na kakšno neznano tretjo. Omenjeni »Karantanec« je verjetno bil karantanski grof Ruodpert Wilhelminec in ne »panonski« Kocelj (Štih 2014, 183). Omemba Zistanesfelda je kazala na okolico vasi Skorba, saj se je konec 10. stoletja za to zanimal še grof Rachwin (D. O. III. 1980, št. 22; Štih 2014, 183–84).

Zgornje in spodnje mesto je težavno natančno locirati. Lokacija zgornjega mesta bi lahko bila okrog osrednje grajske kope ali pri proštijiški cerkvi, medtem ko bi spodnje mesto lahko bilo pri dominikanskem samostanu. Zaradi Drave in kontinuirane uporabe gradu skozi stoletja se ni ohranilo veliko ostankov. Cerkev v zgornjem mestu ali »v vzhodnem delu tega mesta« bi lahko bila kje na vzhodni terasi. Ob izkopavanjih leta 2015 so odkrili belobrdske grobe in nekaj predromanskih struktur iz 10. in 11. stoletja, kjer so predvideli, da je bila cerkev ali kapela (Lazar in Arh 2016, 20–33).

Čas ogrskih plenilskih pohodov do leta 955 tudi velja za obdobje preloma in temno obdobje. V tem času je prišlo do splošne negativne klime v Evropi, tako da je 10. stoletje celo italijanski humanist in filolog Lorenzo Valla označil za čas »*svinca in železa*« (po Lutz 1970, 97). Eltjo Buringh in Jan Luiten Van Zanden (2009) sta na podlagi študije ohranjenih rokopisov ocenila, da se je število manuskrptov v 9. stoletju večalo, potem pa v 10. stoletju ponovno upadlo; prav takšen padec je pri virih za slovensko ozemlje (Kos 1905, II). Tudi v zbirki *The New Cambridge Medieval History* so zapisali, da je po antiki prav iz 10. stoletja, zraven morda 7., najmanj pisnih virov (Reuter 2008, 1–3; Zimmerman 1971, 15–21).

Vojaški vpadi so načeloma kratkotrajna dejanja, a zato tudi viharnejša. Toda kronisti v srednjem veku običajno namenijo največ prostora prav takšnim viharnim dogodkom. Praviloma je sicer šlo za eksogene vire, ki so bili pogosto dvoumni. Zgodovina tega časa je zato precej »enostranska«, ker Ogrri v tem času še niso pisali svojih kronik in analov. Ohranili so se sicer poznejši madžarski viri o teh dogodkih, vendar je vsebina na meji mitičnega. Glavne vire so tako ustvarili pisci iz Zahodne Evrope, Bizanca in islamskih dežel, a so precej siromašni (kratki vstavki v hagiografijah, kronike, anali; Kellner 1997).

Pisci iz Zahoda so Madžare ali Ogre primerjali z znanimi nomadskimi ljudstvi, ki so svojčas pustošila po Evropi, kot so bili Huni in Avari. V virih se zato pojavljajo tipični toposi in stereotipi za oris nomadskih plemen. Še Madžari so sčasoma začeli prevzemati mite z Atilo v glavni vlogi. Regino je trdil, da so se borili strahopetno in so bili zato podobnejši živini kot ljudem. Nečloveško podobo so poudarili z grobo zunanostjo in golo ostrizeno glavo (Gießauf 2006, 123). Tako so pisci poudarjali zverinske elemente ljudstva na podlagi antičnih avtoritet, iz katerih so črpali, kot so Amijan Marcellin, Justin, Pavel Diakon in mnogi drugi. Ti so služili kot predloge pri opisovanju navad Hunov in Avarov, kar otežuje ločevanje dejstev med aktualne ali anahronistične (Fasoli 1945, 12–13). Etnični stereotipi imajo dolgo brado, saj se pojavljajo še v renesansi in zgodnjem novem veku (Janžekovič 2021b, 2021c, 2022).

Ogrska naselitev v novi »domovini« proti koncu 9. stoletja je pričetek skoraj letnih plenilnih pohodov preko slovenskega ozemlja v Italijo ali v srednjo Evropo; izpeljali so skoraj 40 večjih vojaških vpadov v nekaj več kot 50 letih (Štih 1983). Pisci pogosto pripišejo plenjenje Madžarov njihovi nomadski naravi in želji po osvajanju. V bistvu je šlo za mešanico dejavnikov. V vsaki nomadski skupnosti so bili vojaški vpadi del družbene hierarhije, saj sta plemstvo in vojaštvo utrjevala svoje družbene pozicije. Varovanje je bil eden izmed pomembnih vzrokov za plenilne pohode v sosednje dežele, saj niso želeli zasesti novih naselij, ampak so hoteli pridobiti tribut in plen. Razmeroma pogoste plenilne pohode je omogočala tudi politična razdrobljenost Evrope, nekateri poglavarji pa so Madžare še vpoklicali kot zaveznike, kljub obtožbam krščanskih piscev (Gießauf 2006, 105–07; Kellner 1997).

V literaturi se zaradi madžarskih vpadov pogosto omenja prelom razvoja in veljave Ptuja kot enega najpomembnejših naselij v Spodnji Panoniji v 9. stoletju. Ta »prelom« je v arheoloških virih neprepoznaven, ker niso naleteli na kako ožgano ali ruševinsko plast. Vzrok za to odsotnost je z izjemo najdišča Štuki - Marof vsekakor tudi pomanjkanje odkritja pravih naselbinskih najdišč. Vojaški vpadi so bili »*neločljivo povezani s tovrstno družbo*« (Kontler 2005, 38–40). Madžari so prav tako kot Avari prišli z vzhoda, a so se po porazu na Leškem polju leta 955 v nasprotju z Avari ustalili, akulturirali in pokristjanili.

Pri nas je le nekaj arheoloških odkritij, povezanih z Madžari, pri tem izstopajo artefakti vojaškega značaja v skladu s »prehodno« vlogo tega območja. Najneposrednejši dokaz za prisotnost Madžarov na tem prostoru bi lahko bila plast uničenja s puščično ostjo na nekropoli Pristava pri Bledu, ki jo je Andrej Pleterski umestil v čas madžarskih vpadov okrog leta 900 (Pleterski 2013, 168). To so ostanki redkih najdb rombičnih in ploščatih puščičnih osti, ki so jih našli na poznoantičnih najdiščih (Lajh v Kranju, Zidani gaber nad Mihovim, Tonovcev grad pri Kobaridu; Milavec in Modrijan 2011, 49). Odkrita so bila še stremena zvončaste ali hruškaste oblike, ki so bila značilna za Ogrsko (Ljubična nad Zbelovsko Goro, Tabor pri Tomaju, Gradišče nad Trebenčami, Ljubljana; Karo 2003). Zanimivost pri teh »poznoantičnih« najdiščih je prav njihova datacija, saj v tem času niso bila poseljena in so bila precej oddaljena od glavnih vpadnic proti Italiji. Morda so jih Madžari izkoriščali kot nočne postojanke za počitek na varnem.

Tudi na Ptujju ni veliko najdb, ki bi jih lahko pogojno pripisali Madžarom; kot rečeno, enako pomanjkanje najdb je razvidno pri nomadskih Hunih in Avarih. Razbiranje etnične pripadnosti pokopanih posameznikov na podlagi pridatkov je nevhvaležno početje. Kljub temu se artefakti določenih oblik statistično večinsko pojavljajo znotraj določenega ozemlja. Toda za posamezne najdbe je nemogoče predvideti, ali je ta posameznik dejansko pripadal skupnosti ali se imel za del skupnosti, ki naj bi bila nosilka te materialne kulture. Na ptujskem gradu so za pridatke v grobovih 13 in 262

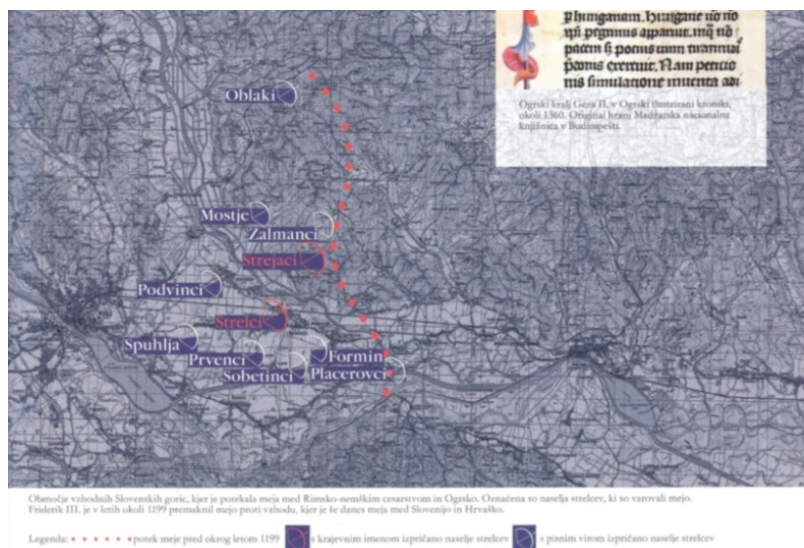
ocenili, da so madžarske provenience, predvsem trije srčasti obeski iz srebrne pločevine s pozlačeno vdolbino, morda celo del konjskega okrasnega okovja (Korošec 1985).

Ključnega pomena za razvoj Ptuja je bilo po madžarskih plenilnih pohodih prav tranzitno trgovanje. Ptuj je namreč kmalu postal eno najpomembnejših postajališč med ozemljem Madžarske in severne Italije. V zgodnjem srednjem veku ni veliko virov o tej tranzitni trgovini (Magdič 2017, 450–55). Vemo pa, da so v prvi polovici 16. stoletja iz Madžarske proti Benetkam prepeljali kakšnih 200.000 kož na leto (Štih in Simoniti 2009, 216); večina te trgovine je šla skozi Ptuj. Iz Madžarske so uvažali tudi žito in govedo, v Madžarsko pa so uvažali zlasti sol, med in olje.

Trgovina takrat seveda še ni bila tako zelo razvita zaradi plenjenja in vojn. Vsekakor pa je sčasoma prišlo do dobičkonosne trgovine. Ptujčani so prepoznali pomen te trgovine, saj so se številni člani mestnega statuta iz leta 1376 dotikali prav te trgovske povezave (Statut mesta Ptuj 1376). *Pseudoarnulfinum* iz 10. stoletja sicer eksplicitno nikjer ne omeni pravice do trgovine, a nanjo nakazuje podelitev mitnine (*theloneum*). Prehod čez reko Dravo je bil ključen za razvoj trgovskega prometa na liniji do Podonavja. Salzburški nadškof in njegov odvetnik je prejel še sodno jurisprudenco nad meščani (*bannum*), ker je bil Ptuj sodno izvzet iz kraljeve pristojnosti (Kosi 2009, 49–54).

Po zaključku ogrskih vpadov v Italijo je prišlo do rednih mejnih spopadov. Stalnih mejnih črt takrat še ni bilo, saj je obe politični entiteti razmejevalo širše mejno območje (t. i. marka). Menjalni dokument z začetka 11. stoletja med šentpavelskim samostanom in mejnim grofom Engelbertom Spanheimom je naštel lastnino, ki jo je Engelbert predal Šentpavlu v Ptujski marki (*marchia Pitouiensis*). Med naštetimi naselji ni bilo krajev vzhodno od naselij Boračeva (JV od Radgone), Negova, Plitvica in »Pribissendorf«. Vsa ta naselja so bila zaradi pogostih plenilnih pohodov opustošena; v virih je zaslediti, da so pohodniki plenili blago, živino in ljudi (MC 3, št. 539; Kos 1915, IV, 12–14; Kos 1933, 145).

Ta mejni pas je zaradi varnosti vključeval t. i. strelce (*sagittarii*) in strelske dvorce, torej manjše dvorce, posestva ali vasi, oproščene davščin in dajatev, a zato so opravljali vojaško obvezo. V okolici Ptuja sta dve naselji z imenom Strelci ali Strejaci (Snoj 2009), ki še danes nakazujeta na mejni pas med Štajersko in Ogrsko (Härtel 1972–73, 289–324). Ogrska je podobno vzpostavila svoj širok obmejni obrambni pas, obstoječ iz puste zemlje, močvirja in gozdov. Ogrski mejni pas je bil sestavljen iz posebnih umetnih ovir, obstoječih iz jarkov, plotov, okopov, posebej iz drevesnih debel in kamenja postavljenih barikad (*indagines*; Göckenjan 1972, 5–22; o stiku Ogrov z »Zahodom« glej Berend 2001, 6–17). V 13. stoletju se je ta mejni pas ustalil in čez njega so peljale preko gozdov »presekan« poti, kar dokazujejo ledinska imena Krče, Kog, Preseka. Mejni pas pred takšnimi stražami in presekami so Madžari puščali neobljuden in ga pustošili; mejna pušča ali puščava (*vacua et inhabitata*) naj bi na primer obkrožala Veliko Nedeljo (Kos 1928, V, 192; Kos 1933, 146–151).

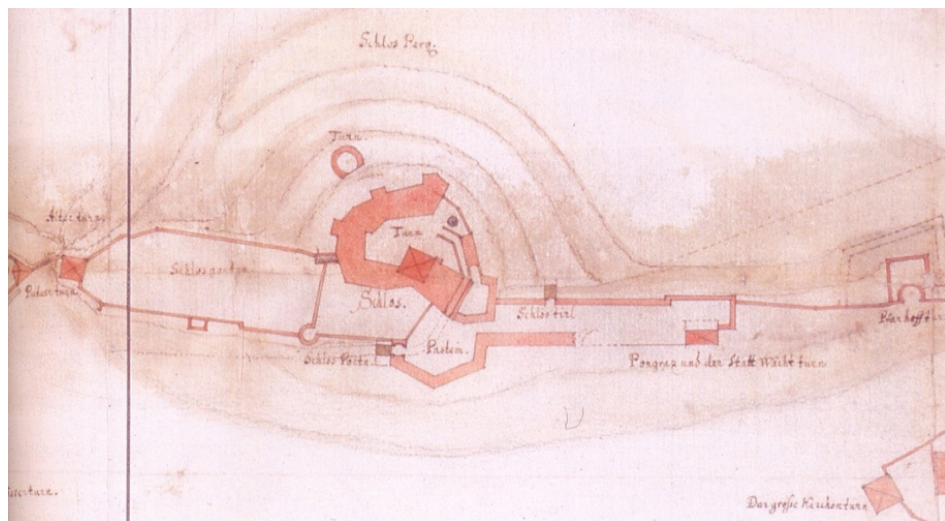
Slika 69: »Meja« med Ogrsko in (Svetim) rimskim cesarstvom pred letom 1199
(Hajdinjak in Vidmar 2008, 17)

Leta 1131 so Madžari in salzburški nadškof sklenili »večni« mir. Anonimna biografija salzburškega nadškofa Konrada I. (vl. 1106–47) vključuje prvi zapis o ptujskem gradu. Konrad I. se je globoko zapisal v kolektivni spomin na Ptuj, ker so ga še kakšnih 250 let pozneje v mestnem statutu v letu 1376 postavili na častno prvo mesto. Dlje v preteklost kolektivni spomin Ptujčanov verjetno ni segel, kar priča o pomenu tega časa (Statut mesta Ptuj 1376, 106). Potem ko je sklenil mir, je salzburški nadškof na Ptuj spet zgradil ali obnovil že prej obstoječ, a porušen grad, »ako bi Ogri vsled svoje naravne nestanovitnosti prelomili prisego« (Vita Chunradi, c. 20; Kos 1915, IV, 65–66). Ta obnova predvideva starejšo utrdbo in ta »predkonradovska« faza se pogosto umešča v 11. stoletje, a bi lahko bila starejša (Predovnik 2012, 80–81; Lamut 1997, 100–101). V tem času so zgradili kamniti grad preko lesene palisade iz časa pred madžarskimi pohodi (Vnuk 2006, 17). Na vzhodni terasi so naleteli na ostanke temeljev zidov, ki jih je Vnuk interpretiral kot romanski stolp, lahko pa bi bil tudi predkonradovski ali konradovski, iz 11. ali 12. stoletja (Lazar in Arh 2016). V renesansi in baroku so grad popolnoma predelali, zato je marsikatera zgodnejša oblika izginila (Vnuk 2009). Kot rečeno, bi lahko interpretirali Objekt tudi kot negativ temeljev za stolpasti grad na izpostavljeni zahodni terasi.

Konrad je grad na Ptuj predal prišleku iz Bavarske, ministerialu Frideriku. Friderik je po novem gradu in mestu tudi prevzel novo ime, gospod Ptujski. Člani te dinastije od Friderika V. (1246–1288) so bili maršali Štajerske in deželni glavarji, zato so imeli pomembno vlogo na jugovzhodnem predelu Svetega rimskega

cesarstva. Ptujski so nad Ptujem vladali do 6. januarja 1438, ko je umrl zadnji moški predstavnik rodbine, Friderik IX. (Hajdinjak in Vidmar 2008). Ofenzivna politika gospodov Ptujskih je jasna iz pritožbe ogrskega kralja Geza II. nad Friderikom II. pri salzburškem nadškofu iz leta 1161 (Kos 1915, IV, 223). Proti koncu 12. stoletja so Ptujski vodili pomemben pohod proti Madžarom in pomaknili mejno črto na Muro, kjer je ostala vse do konca prve svetovne vojne. Friderik III. Ptujski je leta 1199 Madžarom vzel še ozemlje Ormoža, na Veliki Nedelji pa je naselil nemški viteški red (Kos 1933, 145–147; Hajdinjak in Vidmar 2008, 16–19).

Grad na Ptuju je imel mogočen romanski palacij, kjer so še danes vidne sledi sedmih polkrožno zaključenih lijakastih oken iz romanike. Te odprtine so razsvetljevale dvorano, ki so jo med renesančno in baročno prenovo zasuli in uporabljali kot temnice ali kazemate. Glede na starejšo substrukture v zahodnem zidu romanskega palacija in na utrdbeni načrt iz leta 1644 je bil domnevno tukaj Konradov stolp ob palaciju. Stolpasti grad je tipična oblika za 12. in 13. stoletje, postavljali so jih na najbolj izpostavljenih lokacijah. Na kasnejših obrambnih načrtih je viden masiven kvadratni stolp, ki je stal ob romanskem palaciju. Zrušili so ga verjetno med barokizacijo gradu v drugi polovici 17. stoletja (Vnuk 2006, 17–20). Paolo Santonino, ki je spremljal oglejskega vizitatorja, je v popotni dnevnik v letu 1487 napisal, da ima Ptuj »na vzpetini nezavzeten grad in trdnjavo« (Santonino 1991, 72).

Slika 70: Tobias Creiztaller, Utrdbeni načrt Ptuja iz leta 1644 (Vnuk 2009, 55). Lepo je viden t. i. Konradov stolp, zahodni plato je bil že pred to dobo preoblikovan v vrt.

Mestno obzidje se v virih pojavi leta 1251, ko so kljub nasprotovanju meščanov v obzidje vključili pravkar postavljeni dominikanski samostan. Vsekakor je mestno obzidje stalo pred letom 1258, potem ko so Madžari neuspešno poskusili osvojiti mesto. Mestni statut iz leta 1376 izda nekaj o obliki in podobi obzidja, saj je v 18. in 165. členu omenjeno obzidje z jarkom in mostom (Statut mesta Ptuj 1376, člena 18 in 165). Toda mesto je bilo zavarovano že pred 13. stoletjem, vprašanje je le, kako so bile te obrambne strukture videti. Po sočasnih primerjavah bi lahko mesto zavarovali z jarki in nasipi, lesenimi palisadami in utrjenimi dvori na najbolj ogroženih mestih (Kolar 2001, 224–227).

Ker so ljudje nemoteno bivali v mestu do danes, so bila arheološka izkopavanja omejena samo na redka zaščitna izkopavanja pri gradnjah v srednjeveškem mestnem jedru. Običajno so odkrili kose pravilno obdelanih blokov iz svetlo rumenega peščenjaka, ki je bil ob opeki značilen material za gradnjo na srednjeveškem Ptujju. Na Ptujju so uporabljali večje pravilne svetobarbarske klesance in posamezne antične spolije. Kamnolom v Reberci pri Dupleku je zalagal Ptuj z »barbarskim apnencem« ž v času rimskega imperija. Apnenec so prevažali s splavi po Dravi ali po rimski cesti na levem bregu Drave (Pahič 1962, 197, 201). Gradbeni material oziroma kamnite bloke so v srednjem in novem veku pogosto pridobivali s plenilskimi jarki, iz katerih so jemali in kot spolije uporabljali zlasti rimske ruševine ali rimske spomenike. Gotovo je bilo v tem času ogromno stavb iz lesa, a se jih zaradi narave materiala in požarov ni veliko ohranilo. Na dvoriščih so meščani imeli tudi vrtove.

Salzburški nadškof je imel v lasti tudi mesto, ki pa je imelo določeno stopnjo avtonomije, kot nakazuje mestni statut iz leta 1376. Meja med mestom in gradom je bila označena z mejniki; ohranil se je sicer kasnejši mejni kamen s Herbersteinovim grbom. Mejni kamen so odkrili ob izkopavanju na Grajski ulici in je moral stati nekje v bližini (Lubšina-Tušek 1999). V drugotni legi je še Leslijev mejnik s konca 17. ali 18. stoletja pred Karlovim portalom. Podobne mejnike so morda poznali že v srednjem veku. Meje mesta se niso končale z obzidjem, ampak so bila v mesto vključena še vsaj predmestja. O tem posredno govori darilna listina plemiča Rudolfa iz Rožaka (*Rudolfus de Rasia*; Rožak je vas pri reki Dravi JZ od Vrbe; Kos 1915, IV, LXVIII). Ta je cerkvi sv. Ivana v Žičah leta 1202 podaril dve vasi na »*ravnini tik reke Drave na meji mesta Ptujja ter se imenujeta Hajdina*« (Kos 1928, V, 16–17). Govor je torej o zgornji vasi (*superioris ville*) in spodnji vasi (*inferius*), zato Spodnja in Zgornja Hajdina nista sodili v mestni pomerij. Nasprotno pa je Breg na desnem bregu reke Drave takoj preko mosta verjetno sodil v mestno ozemlje, enako domnevno tudi drugi predmestji, Kaniža in Vičava.

Slika 71: Mejni kamen z grbom Herbersteinov odkrit in ohranjen na Grajski ulici
(Lubšina-Tušek 1999)

Slika 72: Mejni kamen z grbom Leslijev pred Karlovim portalom (foto: Izidor Janžekovič)

Zaključek

Ozadje nemške okupacije je ključnega pomena za razumevanje povojne arheologije v Jugoslaviji. Osebnostne sovražnosti so občasno celo vodile do obtožb zaradi kolaboracije, ki jih je zelo težko potrditi ali zanikati, a v povojnem času je bil že sum kolaboracije lahko usoden in smrtno nevaren. Želja po maščevanju je motivirala številne državne in lokalne politike, vključno z množičnimi izvensodnimi poboji spomladi in poleti leta 1945. V ozadju Koroščevega konflikta z Bašom je bil med drugim tudi Hitlerjev obisk Maribora. Baš, zaposlen v mariborskem muzeju, naj bi Hitlerju stisnil roko, kar bi v zelo občutljivem in nepredvidljivem povojnem obdobju lahko zadostovalo za obtožbo kolaboracije, če ne celo za usmrtitev. Leta 1941 je Baš prvi mesec okupacije preživel v zaporu, kasneje pa so ga rešili nemški prebivalci Maribora, takrat večnacionalnega mesta, podobno kot je bil Ptuj.

Prehod v nov režim po letu 1945 je pomenil, da so oblast prevzeli tudi novi lokalni, pogosto oportunistični uradniki. Medtem ko so nekateri arheologi šli skozi politično tranzicijo brez praske, so drugi imeli manj sreče. Ložar in mnogi drugi so emigrirali v Ameriko, Bratanič, Smodič in nekateri drugi pa so do določene mere postali nezaželeni osebe. Težava je bila v tem, da so bile takšne obtožbe pogosto odvisne od lokalnih partijskih funkcionarjev, ki so odločali, kaj pomeni sodelovanje in koga marginalizirati. Poleg tega je Ptuj celo gostil eno od sodišč slovenske narodne časti. Negotovi časi so ustvarili prostor, v katerem so morali biti tudi učenjaki bolj uglašeni z novo ideologijo in si prizadevati za nove nacionalistične cilje.

Koroščeva preteklost še zdaleč ni bila brezmadežna, kar bi lahko bila še ena razlaga za njegovo gorečnost med izkopavanji. Njegovo delo v Sarajevu pred prihodom na Ptuj doslej ni bilo deležno posebne pozornosti. Šele pred kratkim je Darko Periša (2017, 239–241, 245–246; 2021) raziskal, kako kompromitiran je bil takrat Korošec. Kot častnik hrvaškega domobranstva je bil mobiliziran v Sarajevu, kjer je bil med izkopavanji v Marindvoru slikan v »domobranski« uniformi. Jeseni 1943 pa so ga zaradi domnevnega sodelovanja s protifašističnim gibanjem odpustili iz Zemaljskega muzeja, poznejšega Narodnega muzeja Bosne in Hercegovine. Zanimivo je, da je Korošec verjetno zaradi prijateljev in lokalnih povezav še delal na drugih izkopavanjih v Blažuju pri Sarajevu. Ta dejavnost je danes morda razumljiva, vendar je bila takrat tako kontroverzna, da Koroščeva vloga pri arheoloških izkopavanjih leta 1943 v kasnejših poročilih o najdiščih sploh ni bila omenjena.

Slika 73: Korošec (prvi z leve) v uniformi NDH med obiskom uglednih akademskih gostov na izkopavanjih v Marindvoru pri Sarajevu avgusta 1943

Pomembno je še enkrat poudariti, da Korošec ni bil osamljen primer, ampak je prej predstavljal tipičnega predstavnika akademske elite. Tudi Alojz Benac (BiH) je bil nekaj časa član hrvaškega domobranstva. Mate Suić in Duje Rendić - Miočević sta aktivno delovala v NDH, medtem ko je bil zgoraj omenjeni Miodrag Grbić visoki funkcionar Srbske vlade Narodne rešitve Milana Nedića, ki je vodil od Nemcev nastavljeno oblast v okupirani Srbiji. Po vojni je zelo malo arheologov in zgodovinarjev doživelo resne posledice zaradi svojega medvojnega delovanja. Pri tem je verjetno šlo za namenski oportunitizem tedanjih oblasti v kontekstu povojne obnove države in institucij ter spopada s sovražno ideologijo (Martini 2022), pri čemer je podobnost z drugimi povojnimi državami na dlani. Tudi v Nemčiji oziroma v okupacijskih conah Nemčije namreč »denacifikacije« ali lustracije iz »praktičnih razlogov« niso izvedli v popolnosti. Italija na drugi strani resnejših povojnih postopkov sploh ni imela.

Pomembno je razmisliti še o poklicnih možnostih in finančnih dobičkih, ki jih je prineslo sledenje nacionalističnim ciljem (Janžekovič 2021a). Po drugi svetovni vojni so morali v nasprotju s prvo svetovno vojno številni starejši učenjaki zbežati ali so emigrirali že prej, zato se je odprla niša za razmeroma mlade ambiciozne arheologe. Vendar sta bili institucionalna hierarhija in finančna podpora še vedno precej šibki. Izkopavanja na ptujskem gradu so bila povod za ustanovitev dveh ključnih arheoloških institucij v Sloveniji danes, Inštituta za arheologijo pri SAZU in Oddelka za arheologijo na Univerzi v Ljubljani. V ozadju utemeljitev obeh institucij je bila vsaj delno tudi zavrnitev prejšnjih »nemških teorij«.

Ptuj ni bil edini primer v povojni Jugoslaviji in Sloveniji. Leta 1948 je podobna kombinacija arheoloških in antropoloških ekip začela izkopavati na Bledu, najdišču, ki ga je Dinklage preučeval leta 1943. Jože Kastelic je vodil arheologe, Božo Škerlj pa antropologe na Bledu. Metode so bile enake kot na Ptujju, saj je Škerlj v letih 1931 in 1932 prav tako kot kasneje Ivaniček študiral pri zloglasnem evgeniku Eugenu Fischerju v Berlinu. Nato je bil leta 1944 interniran v koncentracijskem taborišču Dachau, kar samo ponazarja, kako zapleteni časi so bili in kako težko je komurkoli soditi. V poročilu izkopavanj na Bledu so ugotovili, da izkopani posmrtni ostanki »ne morejo pripadati nobeni drugi skupini kot starim Slovencem«, da je imel »Bled razmeroma močan slovenski položaj« in da se »zdi, da so njegove tipološke povezave najbližje s Koroško in vzhodno Avstrijo. ki so bila takrat slovenska območja« (Kastelic in Škerlj 1950, 64; Kastelic 1960). Kastelic se je kasneje sicer malo popravil in priznal tudi romansko naravo nekaterih grobov na pokopališčih na Bledu (Kastelic 1964–1965, 112–113).

Naj le sumarno obnovim dokaze proti interpretaciji odkritega Objekta kot svetišča. Korošček temelj Arkona se je izkazal za zelo nestabilen izvor inspiracije, saj so tudi Schuchhardtovo tezo kasneje ovrgli. V »svetišču« niso našli nobenih artefaktov, ki bi jih zelo verjetno opazili, če bi bilo domnevno svetišče v uporabi. Ključni so sicer tehniški in arhitektonski dokazi, ki razločno podpirajo tezo o stolpu: »omet« ali malta na prstenih stenah, »večplastni tlak« ali izropani temelji, vpliv vlage in vode na domnevno zemljo, odsotnost otipljivih indecev za leseno gradnjo (lesena bruna so dvomljivega izvora in funkcije) itd. Povrh vseh teh argumentov pa doslej ni bilo nobenih pravih primerjav za »svetišče« v orisani podobi. Paola Korošec je sicer pozneje podala nekaj primerov slovanskih svetišč, a noben ni bil podoben ptujskemu Objektu (Korošec 1975, 134). Leszek Paweł Ślupecki (2013, 352–354) je posebej opozoril na previdnost pri raziskavah slovanskih svetišč.

Toda da ne bi bil preveč negativen, predstavim tudi interpretacijo, ki ta Objekt pojasni. V bistvu je šlo za v srednjem veku precej pogost plenilni jarek, ki ne bi bil nič posebnega. Po navadi so kamenje grabili neposredno navzdol ob zemljenih stenah, prav tako v primeru globokih temeljev. Za interpretacijo datacije in funkcije Objekta sem moral preučiti celotno pestro preteklost na zahodnem platoju ptujskega gradu. Za posebno težavno strukturo za interpretacijo se je izkazala tudi poznoantična »trdnjavica« oziroma galo-rimsko svetišče. S pomočjo tlorisa in dimenzij jarkov Objekta sem odkril številne primerjave za negativ obrambnega stolpa. Na podlagi teh primerjav sem ponudil okvirno rekonstrukcijo tega masivnega stolpa. Pri dilemi med poznoantičnim burgusom ali visokosrednjeveškim bergfriedom nisem ponudil dokončnega odgovora, a se sam bolj nagibam k bergfriedu.

Problematika »slovanskega svetišča« je rezultat izrednih povojnih razmer. Vodja izkopavanj na ptujskem gradu Korošec je bil podvržen raznim pritiskom. Istočasno je bila arheologija predvsem v »službi« nacij(e) in države. Med drugim so arheologi

aktivno pomagali oblikovati meje etničnih skupin. Zelo gotovo Korošec in drugi strokovnjaki niso zavestno ali zlonamerno »zavajali«, a so svoje aktivnosti in interpretacije podvrgli pomoči državi, občasno tudi s spreminjanjem ali iskanjem ustreznih dejstev. Poenostavljeno bi bilo trditi, da je Korošec Objekt imel za svetišče zaradi nacionalnih namenov, toda povojni čas je bil izrazito nacionalističen in prav tako naivno bi bilo trditi, da to ni vplivalo na Korošca.

Idejo o ptujskem svetišču so dobesečno pokopali kmalu po koncu izkopavanj, toda duh je ušel iz steklenice. Tako tudi dandanes potekajo debate, ki bi jih lahko končali, če bi bila izkopavanja na bolj strokovni ravni. Korošec je užival status nesporne arheološke avtoritete, čeprav si je precej ironično ta sloves pridobil zaradi izkopavanj na ptujskem gradu. Pravzaprav sta si oba, Josip in Paola, naredila kariero na izkopavanju na ptujskem gradu. Tomaž Šalamun je Korošcem celo posvetil eno izmed svojih pesmi, in sicer »*Dr. Josip Korošec, dr. Paola Korošec*« (Šalamun 2004; pri tem je sicer verjetno mislil na mlajšega Josipa Korošca). Josipa so še posebej spoštovali, saj so se drugi povojni »arheologi« pri nas šolali za klasične filologe ali zgodovinarje. Tako so njegovi kolegi z *argumentum ad verecundiam* pregnali dvome. Po Baševi kritiki pa je vse več arheologov zavrnilo Koroščevo idejo o svetišču.

Slika 74: Josip in Paola Korošec v Šempetru leta 1952 (Dular 2013, 12).

Še Korošec sam je sčasoma sprejel distanco do svoje teze, a popolnoma je ni nikoli ovrgetl. Leta 1954 je tako spet zapisal v *Zgodovinskem časopisu*, da »poseben problem predstavlja objekt na Ptujem gradu, ki sem ga označil kot slovansko svetišče 7. stoletja. Medtem je pa ta klasifikacija pri mnogih naletela na negativno gledišče. Ker problem še vedno ni razčiščen, ga ne kaže upoštevati za kakršne koli sklepe« (Korošec 1954, 24; prim. Grafenauer 1952, 460). Starejši kolegi pri nas in v tujini se še spominjajo pogovorov z akterji izkopavanj na ptujem gradu. Nedavno preminuli češki profesor Jiří Sláma (1934–2020) se je spominjal mnenja svojega profesorja Jana Eisnerja, ki je prejel »anketo« o Objektu s strani Akademije, da se mu je zdel primer »nekako neroden« (Bláhová-Sklenářová 2016).

Kljub pomanjkljivim informacijam in nezadostni dokumentaciji pa je kristalno jasno, da »svetišče« v zgoraj orisani podobi preprosto ne bi moglo (ob)stati. Freda Ruchhöfta takšen zaključek »ne preseneča. Ne verjame nobenemu arheologu, ki je pred več kot 30 leti predstavil vznemirljivo tezo. Danes se formulira teze po izkopavanju, prej pa so poskušali z izkopavanjem teze potrditi. In seveda, rezultati so bili vedno pozitivni« (Ruchhöft 2016).

Ptuj, Bled in Kranj so odlična slovenska najdišča za raziskovanje domnevne kontinuitete iz antike v srednji vek. Če je za Kranj in Bled ta stik med prebivalci potrjen, so za Ptuj zaenkrat na voljo samo posredni dokazi. Toda iz teh posrednih dokazov in izjemnega pomena prehoda čez reko Dravo je možno sklepati na ohranitev manjšega dela prebivalstva, čemur bi pritrjevale tudi redke posamične najdbe iz tega obdobja. Gotovo ni šlo za polno kontinuiteto vseh antičnih institucij, ampak njihovo postopno prilagajanje novi realnosti. Trenutno odsotnost neposrednih arheoloških dokazov za poselitev na Ptuj od sredine 5. do sredine 7. stoletja lahko spremeni odkritje enega novega najdišča. Ključna je torej postavitev meje med kontinuiteto in prelomom. Kot je pri študiju kontinuitete sklenil Vladimir Milošević (1979), gre običajno za stvar razlage.

Raziskave preteklosti, tako arheološke kot zgodovinske, se nikoli ne dogajajo v vakuumu in na interpretacije preteklosti močno vplivajo nacionalistične ideologije (Štih 2006). V totalitarnih režimih se povezava med arheologijo in državo pogosto obravnava kot neposredna, v netotalitarnih državah pa velja za bolj posredno, saj država le dodeljuje finančna sredstva. Toda tudi v totalitarnih režimih je bil pritisk pogosto le posreden. Nadzor nad preteklostjo je bil pomemben vir za preživetje nacionalne države ali, bolje rečeno, režima. Druga svetovna vojna je bila veliko bolj kot prva svetovna vojna resen prelom za arheologijo v Jugoslaviji in na prizorišče je prišla cela nova generacija arheologov. Arheologi so pogosto poskušali zavarovati meje države s sklicevanjem na zgodnjersrednjeveška najdišča (prim. Dinklagejeve »zgodnjenemške« najdbe proti Koroščevim »staroslovanskim« artefaktom). Arheologi so bili le redko neposredno prisiljeni slediti nacionalistični politiki, vendar so se takšni politiki pogosto priključili, da bi služili lastnemu in poklicnemu interesu.

Morda je vredno razmisliti o filozofskih ali etičnih vprašanjih in o tem, ali naj arheologija služi bodisi narodu bodisi resnici. To dvoje se med seboj ne izključuje nujno in lahko bi razumno trdili, da nekdo služi državi, če služi resnici. V primeru poveljne Jugoslavije je dolgo veljal mit ali Platonova »plemenita laž«, da je bila druga svetovna vojna v Jugoslaviji le osvobodilna vojna proti tujim okupatorjem. To je seveda deloma res, toda druga svetovna vojna je bila tudi krvava in genocidna državljanska vojna med različnimi narodi v Jugoslaviji. Tito in drugi so po koncu vojne razglasili »bratstvo in enotnost«¹ narodov v Jugoslaviji. Ta ideja ali Platonova plemenita laž je pronicala v vse pore družbe. Država ni neposredno pritiskala na arheologe, ampak so v poveljni Jugoslaviji sami pogosto kompenzirali za svoje medvojno delovanje s samoiniciativnostjo in promocijo nacionalističnih ideologij.

Zahvala

S problematiko »staroslovanskega svetišča« na Ptuj se ukvarjam zadnjih deset let. Katarina Katja Predovnik je potrpežljivo sledila moji raziskavi in podala številne nasvete. Študija je prejela Prešernovo nagrado za najboljšo nalogo iz arheologije, prav tako pa nagrado Mestne občine Ptuj.

Andrej Pleterski z Inštituta za arheologijo ZRC SAZU se je podobno podrobno in globoko lotil raziskave problematike. Brez njega danes knjige ne bi bilo v tej obliki oziroma morda sploh ne. Večkrat sva vodila precej ostro, a korektno debato o številnih težavnih aspektih povojnih izkopavanj in zgodovine arheologije v Sloveniji ter Jugoslaviji nasploh. Čeprav ne deliva mnenja o obliki in interpretaciji »svetišča«, sva korektno sodelovala in si delila vire, literaturo ter ugotovitve, zato se mu iskreno zahvaljujem.

Raziskavo je prebral tudi predsednik SAZU Peter Štih, ki me je vzpodbudil, da bi bilo vprašanje »svetišča« vredno podrobneje raziskati. Kasneje sem v *Zgodovinskem časopisu* objavil serijo člankov na temo »staroslovanskega svetišča«. Zahvala za to delo tako gre tudi profesorju Petru Štihu.

Za prijaznost, delitev karikatur z izkopavanj in potrpežljivost pri mojih intervjujih se zahvaljujem Josipu Korošču, sinu vodje izkopavanj, ki je bil med izkopavanji star okrog šest let, a se je živo spominjal prigod z izkopavanj in tistih let. Za pomoč se zahvaljujem Slovenskemu filmskemu arhivu, še posebej direktorju Alojziju Teršanu in Marti Rau. Mitja Guštin je odkril in objavil zanimivi spominski znački v povezavi z dvema sezonoma povojnih izkopavanj na Ptuj. Andrej Gaspari mi je s svojim širokim in »globokim« praktičnim arheološkim znanjem razjasnil ključne elemente plenilnih jarkov, kar je odstranilo zadnji dvom pri moji interpretaciji problema »svetišča« na Ptuj. Posebna zahvala tudi Črtomirju Lorberju, ki je med branjem osnutka knjige dal številne koristne namige o zgodovini arheologije v obeh Jugoslavijah.

Iskrena zahvala gre številnim domačim strokovnjakom in kolegom, ki so mi pomagali s ključnimi nasveti. Izmenjava mnenj je pogosto privedla do kakšne ideje, ki sem jo uporabil v tem delu. Pri razjasnitvi določenih pojmov in nejasnosti so mi pomembno pomagali Boris Hajdinjak, Bojan Djurić, Kornelija Ajlec, Predrag Novaković, Mirjam Mencej, Silvo Torkar, Metka Furlan, Anita Noll, Petra Golja, Tatjana Robič, Dejan Zadravec, Mojca Vomer Gojkovič, Ivan Žižek, Marija Lubšina-Tušek, Mira Petrovič, Melita Zmazek, Irena Bezjak, Tomaž Lazar, Barbara Jerin, Blaž Kumer, Jernej Umek, Evgen Lazar, Tina Milavec, Andrej Magdič, Branko Vnuk, Marko Snoj, Franc Golob in mnogi drugi. Številni drugi kolegi so pripomogli h končni verziji naloge, za kar se jim zahvaljujem. Vsi prevodi iz antične grščine, latinščine,

nemščine, hrvaščine in srbščine so moji, zahvaljujem pa se profesorjema Gregorju Pobežinu in Davidu Movrinu za pregled prevodov iz grščine in latinščine.

Pri raziskavi so mi pomagali še številni strokovnjaki iz tujine. Fred Ruchhöft in Astrid Tummuscheit sta razjasnila številne nejasnosti prav tako zapletenega in zanimivega ozadja izkopavanj na Arkoni v severni Nemčiji. Za dodatno literaturo s hrvaške perspektive se zahvaljujem Darku Periši. Pri analizah gradu oziroma zahodnega stolpa sta mi bistveno pomagala kastelologa Thomas Kühtreiber in Martin Krenn. Zahvala za izmenjavo mnenj gre prav tako Thomasu Rooneyju, Nori Berend in Evi Ajkay-Nagy.

Za informacije o anketi, ki jo je SAZU poslal po Jugoslaviji in Vzhodni Evropi, sem prosil na naslovnih ustanovah, za kar se zahvaljujem tamkajšnjim kolegom; to so bili Jaroslav Řídký (Inštitut za arheologijo Češke akademije znanosti, Praga), Novak Njegoš (Tehniška fakulteta, Beograd), Arsen Duplančić (Arheološki muzej, Split), Beata Kiti (Inštitut za arheologijo Poljske akademije znanosti, Varšava), Tatjana Lolić (Konservatorski zavod, Zagreb), Dražen Klinčić (Uprava za zaščito kulturne dediščine, Zagreb), Irena Šimić (Inštitut za umetnostno zgodovino, Zagreb), Nada Profantová, Marcela Starcová in Jan Chodějovský (Inštitut za arheologijo Češke akademije znanosti, Praga), Jiří Sláma, Zuzana Bláhova (Oddelek za arheologijo, Karlova univerza, Praga), Vesna Bikić (Arheološki inštitut, Beograd) in mnogi drugi.

Naposled še priznanje ožji in širši družini, ki me je vselej podpirala, tako finančno kot duhovno. Vedno se z veseljem vračam na Ptuj in njegovo bližnjo okolico, kjer je življenje le na videz preprostejše, a zato nič manj bogato. Še posebej se zahvaljujem staršem, očetu raziskovalcu, ki je pomagal s pregledom nekaj arhivskega gradiva med mojim potepanjem po tujini, in materi lektorici, ki vedno vestno opravi svojo nalogo. Prisrčna zahvala gre tudi mojemu dekletu Špeli, ki mirno prenaša moj nemir.

familiae

Povzetek

Knjiga v treh delih obravnava enega izmed najtemeljnejših problemov arheologije pri nas, in sicer »staroslovansko svetišče« na Ptuj. V prvem delu avtor prikaže zanimivo ozadje odkritja tega zloglasnega Objekta v pestrih in »podivjanih« prvih letih povojne Jugoslavije med velikimi arheološkimi izkopavanji na ptujskem gradu. Za interpretacijo Objekta kot »staroslovanskega svetišča« je bila ključna nemška okupacija in poskus ponemčenja južne Štajerske ter drugih okupiranih ozemelj v Sloveniji. Izkopavanja avtor postavi v širši okvir povojne gradnje države in nacije (Jugoslovanov), ko so tudi arheologi in zgodovinarji pomagali postavljati novo državo na nove temelje.

Drugi del sledi Heraklitovemu načelu: »Boj je oče vsega in vsemu kralj!« Problem staroslovanskega svetišča na ptujskem gradu je predstavljen s soočenjem argumentov glavnih akterjev, Josipa Korošca in Franja Baša. Avtor preuči temeljne trditve *pro et contra* interpretacije Objekta kot svetišča, s tem da doda rezultate novjših raziskav in relevantne sorodne primere iz bližnje ter širše okolice. Poglobi se v primerjavo s severnonemško Arkono, ki je bila temelj Koroščeve teze. Nato se osredotoči na arhitektonske probleme Objekta in morebitno rekonstrukcijo. Predstavi argumente za obravnavo Objekta kot negativa srednjeveškega oziroma po zadnjih tezah morda celo poznoantičnega stolpa.

Naposled se posveti še ključnemu zgodovinskemu vprašanju kontinuitete in preloma. Tretji del se namreč odmika od vprašanja »svetišča« in se dotakne širšega konteksta Ptuja v času od pozne antike do visokega srednjega veka. Rdeča nit je kontinuiteta, specifično pa se posveti trem perečim problemom. Prvi je kontinuiteta med ljudstvi in kulturami na prehodu iz romanizirane antike v slovanski srednji vek. Drugi je kontinuiteta vere oziroma »trk« stare »poganske« vere z »novo« krščansko vero v zgodnjem srednjem veku. Tretji je družbenopolitična kontinuiteta oziroma uveljavitev fevdalnega reda pred madžarskimi vpadi in po njih. Pri raziskavi avtor primerja različne vire, od arheoloških in zgodovinskih do filoloških in geografskih, pri čemer ponudi pri nekaterih virih novo branje in interpretacijo.

Summary

The major post-war excavations in Ptuj, Slovenia, unearthed what was at the time perceived to be the most fascinating artefact in Eastern Europe. The Yugoslav anthropologists and archaeologists had the goal of finding evidence for the settlement of Slavs in disputed border areas during the Early Middle Ages. This was in response to the German occupation during World War II, when various Germanization policies and German archaeological interpretations were prevalent in the public sphere. Aware of their position and mission, these anthropologists and archaeologists claimed that the excavated skeletons and artefacts belonged to the “Old Slavs”, in contrast to earlier German claims that these finds belonged to the “Early Germans”.

The most notorious find during the post-war excavations at Ptuj Castle was the so-called “old Slavic sanctuary”. In reality, the find was a robber trench of a tower. The whole misinterpretation must be seen in the context of Yugoslav nation- and state-building in the post-war period. As has already been pointed out, anthropology and archaeology served the prevailing national ideology. Political changes, transformations, and transitions, mixed with opportunism and private struggles among archaeologists, influenced the interpretations and analyses of archaeologists. Many anthropologists and archaeologists also attempted to compensate for their interwar deeds by serving the post-war nationalist programme. This was usually done with little or no direct pressure from above.

The book is divided into three interconnected sections. The first part deals with the exciting background of the excavations, the discovery, and the debate surrounding the infamous structure in Ptuj. Here I have linked Adolf Hitler’s trip to Maribor with the events in Ptuj after the war, and presented details of the environment and circumstances of the great archaeological excavation at Ptuj Castle. The excavation is placed in the overall context of the post-war Yugoslav state and nation-building efforts, with a review of the archaeological and historical theories about the early settlement of these areas. After the excavations were completed, a heated debate arose over the interpretation of the excavated remains.

The second section follows the harsh truth that was noted by Heraclitus: “War is the father and king of everything”. In order to present the issue of the interpretation of the excavated remains, I present the crucial claims of the decisive actors, including Franjo Baš, Josip Korošec and many others. I question all the assertions in favour or against considering the structure as a Slavic sanctuary. I also contribute my new and relevant findings to these claims and theories. The section gradually moves from the interpretation of the supposed sanctuary to the interpretation of the tower. Since

there is very little data, the related documentation is very poor, and the excavation results completely unreliable, it is not possible to determine whether the structure is the negative of a late antique or mediaeval tower.

The third and final section deals with the broader history of Ptuj in Late Antiquity, the Early and High Middle Ages. The key concept of the third section is continuity, and it attempts to answer three burning questions. The first is about the continuity between cultures and peoples during the transformation of the Roman world into the Slavic and Germanic worlds. The second question is about the continuity between the Pagans and Christians of that time. The third question is about the continuity of administrative orders and the introduction of feudalism in Europe. I compare various archaeological, historical, geographical, and philological sources, and offer new readings of several of these.

Viri in literatura

Terenska dokumentacija in terenska dnevnika so v arhivu Inštituta za arheologijo SAZU, nekaj dokumentacije predvsem za leto 1946 pa je v Zgodovinskem arhivu Ptuj. Veliko poročil in korespondence, ki omogočajo globoko branje in »gosti opis«, je v drugih institucijah. Pri citiranju arhivskih virov sem bil zaradi načina citiranja v oklepajih ekonomičen, zato sem definiral institucijo in posamezen vir. Škatle dokumentacije so v skupnih škatlah in fondih, zato se zlahka preveri citirani vir. Tudi iz konteksta pisanja je razviden datum nastanka dokumenta, kar olajša iskanje pravega dokumenta in mesta v njem.

Pri anketi je zanimiva odsotnost teh stališč v arhivih slovenskih institucij. Sicer ta stališča niso nujna za analizo Objekta, a bi koristilo vedeti mnenje več arheologov o tej težavi. Nekateri so bili javno proti tezi o staroslovanskem svetišču, drugi so bili na strani Korošca in zagovarjali njegove metode ter tehnike arheološkega dela, a niso pritrdili njegovi tezi. Odgovorov torej ni bilo najti v Sloveniji, zato sem se obrnil še na tujino in ciljne ustanove. Kljub ne preveč uspešni iskalni akciji sem imel nekaj uspeha z drugimi podatki.

Vključitev najdb v dokumentacijo izkopavanj je bila selektivna. Novejših ali mlajših najdb, na Slovenskem približno po letu 1100, pogosto sploh niso opisali. Izkušena arheologinja s Ptuja mi je povedala, da so še pred 35 leti mlajše artefakte preprosto metali čez ramena. Ker so se preučevani dogodki zgodili pred okrog 75 leti, je večina glavnih akterjev pokojnih. Kljub temu mi je uspelo dvakrat intervjuvati Josipa Korošca (r. 1941), sina glavnega izkopavalca.

Arheološke najdbe so tudi razpršene. Včasih so arheologi najdbe nosili domov, da bi jih analizirali v skladu z miselnostjo, da so najdbe njihove, ker so jih odkrili, in ne državne ali od skupnosti. To je temeljni problem, saj ne vem, česa vse še nismo videli. Na primer, v dokumentu na ZVKD sem prebral notico o možnosti, da bi jeseni 1946 ta izkopavanja celo posneli. Kontaktiral sem Slovenski filmski arhiv v ARS in »osrednji« Jugoslovanski filmski arhiv, Jugoslovensko kinoteko v Beogradu, a tako zelenih posnetkov nismo odkrili (pregledali smo tudi Filmske novosti).

Arhivski viri

ARS: Arhiv Republike Slovenije. – AS 231 Ministrstvo za prosveto za leta 1946–1949, škatle 54, 60, 74, 76, 90, 92, 93, 115, 124, 152; AS 1270 Zveza zgodovinskih društev Slovenije, škatli 1 in 2.

Biblioteka SAZU: Biblioteka Slovenske Akademije znanosti in umetnosti. – Škatle: 05 Druge enote SAZU, 10 Inštituti, ki so bili del SAZU, 10 Zgodovinski inštitut 1949–1981 in 11 Arheološki inštitut 1949–1981; 05 Tajništvo razredov, 01 Razred za zgodovinske in družbene vede, 01 Zapisniki sej 1939–1948 in 02 Dopisi 1949–1968; 02 Predsedstvo SAZU, 01 Seje Predsedstva, 01 Zapisniki sej 1938–1952; 02 Predsedstvo, 00 Razno, 01 Razna pošta 9 1948–1950; 03 Skupščina SAZU, 02 Seje skupščine, 01 Zapisniki sej 1938–1951; 03 Skupščina SAZU, 00 Razno, 01 Zadeve članov SAZU 1 1947–1949, 2 1950–1953; 06 Referat za tisk, 01 Pogodbe, 1942–1988.

CAS: Czech Academy of Sciences (Akademie věd České republiky; Česka akademija znanosti), fond »Státní archeologický ústav 1919–1952« (Državni arheološki inštitut), škatla 12, inv. št. 174.

INDOK: Informacijsko-dokumentacijski center Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. – Mape za leta 1946–1955.

IZA: Inštitut za arheologijo, Slovenska akademija znanosti in umetnosti. – Poročila in terenski dnevniki: škatla 5; mapa Slovansko svetišče na Ptujskem gradu; Fototeka.

MK – UZKB: Ministarstvo kulture – Uprava za zaščito kulturne baštine u Zagrebu.

NMSlo: Narodni muzej Slovenije. – Spisi 1946–1949; Arheološki oddelek, Fototeka Rudolfa Berceta in njegovi merilni zapisniki.

ZAP: Zgodovinski arhiv Ptuj. – Zbirka Muzejskega društva 1605–1961, škatli 4 in 7; delno tudi 38 (Osebna mapa Antona Smodiča). – ZAP Viktor Skrabar, Pettau 1909: Izkopavanja – delovni dnevnik.

ZVKDS: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Arhiv ZVKDS OE Maribor, Izpostava Ptuj.

Filmski posnetki in fotografije

Berce, Rudolf. 1946–1949. Fotodokumentacija Arheološkega oddelka Narodnega muzeja v Sloveniji.

Die Deutsche Wochenschau (1941), Nr. 558, Sieg auf dem Balkan I (16. maj 1941). – Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=yRKofIr5XBs&t=408s> (8. oktober 2016).

Klio v Ptuj (1969), kratki dokumentarni propagandni film, 35 mm, b, zvočni, 419 m. – Režiser France Kosmač. – Ljubljana, Viba Film. – Hrani Slovenski filmski arhiv.

Ptuj – zgodovinsko mesto (1949), kratki dokumentarni reportažni film, 35 mm, čb, zvočni, 688 m. – Režiserja Mirko Mahnič in Zvone Sintič. – Ljubljana, Triglav film. – Hrani Slovenski filmski arhiv.

Časopisni viri

Kärnter Zeitung, 30. september 1942, 20. december 1943.

Marburger Zeitung, 29. april 1941: Der Dank des Führers an die SA. *Marburger Zeitung* 81/96.

Naprijed: tjednik Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske, št. 40, oktober 1946.

Novi list, Sarajevo, 11. avgust 1943.

Slovenski gospodar, 1. maj 1940: Regulacijska dela na Dravi pri Ptujju od početka do danes.

Slovenski poročevalec, 4. september 1946.

Vestnik: Glasilo OF za mariborsko oblast (1946–1947).

Objavljeni viri

Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi (ur. Friedrich Kurze). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 6. München, 2015.

Auctarium Garstense (ur. W. Wattenbach). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 9. Stuttgart, 1983.

Baraga, France (ur.), Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1 (Listine 1246–1255). *Thesaurus memoriae, Fontes* 2. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2002.

Bosau, Helmut von, *Helmoldi presbyteri Bozoviensis cronica Slavorum* (ur. B. Schmeidler). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum. Hannover, 1937.

Chronicorum quae dicuntur Fredegarii (ur. Bruno Krusch). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum. Hannover, 1888.

Continuatio altera Annalium Iuvanensium maximorum (ur. H. Bresslau). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 30/2. Leipzig, 1934, str. 741–743.

Conventus episcoporum ad ripas Danubii, a. 796. Monumenta Germaniae Historica. Turnhout, Brepolis Publishers, 2010.

D. Arn.: *Diplomata Arnolfi* (ur. P. Kehr). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum. Berlin, 1940.

D. Kar.: *Diplomata Karolinorum* 1 (ur. E. Mühlbacher). Monumenta Germaniae Historica. München, 1991.

- D. Karlm.: *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum* 1 (ur. P. Kehr). Monumenta Germaniae Historica. München, 1991.
- D. O. I.: *Diplomata regum et imperatorum Germaniae* 1 (ur. T. Sickel). Monumenta Germaniae Historica. Hannover, 1879–1884.
- D. O. III.: *Diplomata regum et imperatorum Germaniae* 2/2 (ur. T. Sickel). Monumenta Germaniae Historica. München, 1980. *Chronicorum quae dicuntur Fredegarii* (ur. Bruno Krusch). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum. Hannover, 1888.
- Friis-Jensen, Karsten (ur.), *Saxo Grammaticus, Gesta Danorum: The History of the Danes* (prev. Peter Fisher). Oxford: Clarendon Press, 2015.
- Holder, Alfred (ur.), *Saxonis Grammatici Gesta Danorum*. Monumenta Germania Historica. Strassburg, 1886.
- Kos, Fran, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I–IV (500–1200). Ljubljana: Leonova družba v Ljubljani, 1902–15.
- Kos, Milko, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, V (l. 1201–1246). Ljubljana: Leonova družba v Ljubljani, 1928.
- Kos, Milko, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ljubljana, Znanstveno društvo, 1936.
- Kos, Peter, Andrej Šemrov, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien (FMRSI)* I–IV. Berlin: G. Mann, 1988–98.
- Lang, Alois, *Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520*. Gradec: Historische Landeskommision für Steiermark, 1937.
- Lošek, F., *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 15. Hannover, 1997, str. 90–135.
- Mavrikij, *Das Strategikon des Maurikios* (ur. George T. Dennis, prev. Ernst Gamillscheg). *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* Vol. XVII. Wien, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.
- MC 3: *Monumenta historica ducatus Carinthiae* 1–3 (ur. A. Jaksch). Klagenfurt, 1896–1904.
- Nestorjeva kronika oziroma *Pripoved o minulih letih* (prev. Aljaž Glaser). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Prokopij, *History of the Wars*. The Loeb classical library. Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press, 1996.
- Ravennatis Anonymi Cosmographia* (ur. M. Pinder, G. Parthey). Berlin, 1860.
- Saleški Finžgar, Fran, *Pod svobodnim soncem* I. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1969.
- Santonino, Paolo, *Popotni dnevniki, 1485–1487*. Celovec; Dunaj; Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.
- Seemüller, Joseph (ur.), *Ottokars Österreichische Reimchronik*. Monumenta Germaniae Historica. München, 1980.

- Shakespeare, William, *Mnogo hrupa za nič* (prev. Oton Župančič in Janko Moder). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.
- Smith, Alexander, *Of Death and the Fear of Dying; Men of Letters. Dreamthorp; a book of essays written in the country*. London, 1907.
- Stalin, Josif V., 1945. Victory Speech. V: Stalin, *Collected Works*, Vol. 16: Nov. 1944–Oct. 1952. Red Star Press, London, 1986, str. 135.
- Statut mesta Ptuj 1376* (prevod in komentar Dušan Kos; ur. H. Masten, P. Premzl). Maribor, Umetniški kabinet Primož Premzl, 1998.
- Sveto pismo na spletu: <http://www.biblija.net/biblija.cgi?l=sl> (25. februar 2018).
- Tito, Josip Broz, 1945. Victory Day. V: Tito, *Selected Speeches and Articles, 1941–1961*. Naprijed, Zagreb, 1963, 54–57.
- Viktorin Ptujski, *Razlaga Razodetja in drugi spisi* (prevedel, uvod in opombe napisal fr. Miran Špelič OFM). Celje: Mohorjeva družba, 1999.
- Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis* (ur. W. Wattenbach). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 11. Stuttgart, New York, 1964.
- Wolfram, Herwig, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum: das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije; Klagenfurt: Auslieferung Hermagoras, 2013.

Sekundarna literatura

- Abramić, M. 1925. *Poetovio: Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt*. Wien: Österreichisches Staatsdruckerei.
- Abramić, M. 1925. *Poetovio: vodnik po muzeju in stavbnih ostankih rimskega mesta*. Ptuj: Muzejsko društvo.
- Ajlec, K. 2013a. UNRRA v Jugoslaviji in Sloveniji. *Prispevki za novejšo zgodovino* 52/2: 79–99.
- Ajlec, K. 2013b. UNRRA Trieste Port office (1945–1947). *Studia Historica Slovenica* 13/1: 163–184.
- Ajlec, K. 2020a. Vloga Unrre pri oskrbi in repatriaciji jugoslovanskih razseljenih oseb v Italiji (1945–1947). *Prispevki za novejšo zgodovino* 60/2: 120–132.
- Ajlec, K. 2020b. UNRRA and its arrival in Yugoslavia, 1944–1945. *Istorija 20. veka* 38/2: 129–150.
- Arnold, B. 1990. The past as propaganda: Totalitarian archaeology in Nazi Germany. *Antiquity* 64 (244): 464–478.
- Aubin, H. 1948. Vom Absterben antiken Lebens im Frühmittelalter. *Antike und Abendland* 3: 88–119.

- Baier, R. 1872. Die Burgwälle der Insel Rügen nach den auf Befehl Sr. Majestät des Königs im Sommer 1868 unternommenen Untersuchungen. *Baltische Studien* 24: 234–290.
- Bandović, A. 2012. Gustav Kosina i koncept kulture u arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 629–648.
- Barker, P. 1998. *Tehnike arheološkega izkopavanja* (prev. Bojan Djurić et al.). Ljubljana: Slovensko arheološko društvo.
- Bartulin, N. 2014. *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*. Leiden: Koninklijke Brill.
- Baš, A. 1947. Dr. Josip Korošec, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji. *Zgodovinski časopis* 1: 206–212.
- Baš, A. 1949. *Ob kulturnozgodovinskih problemih slovenskega zgodnjega srednjega veka* (separat, ponatis kritike iz Novih obzorij 1949, štev. 1). Maribor: Slovenski knjižni zavod v Ljubljani.
- Baš, A. in B. Marušič. 1949. *Stari Slovani v zgodovini*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- Baš, F. 1933. Historično-geografski razvoj Ptuja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28: 83–113.
- Baš, F. 1948–49. Korošec Josip: Slovansko svetišče na ptujskem gradu. *Zgodovinski časopis* 2–3: 206–213.
- Baš, F. 1950. Mali grad v Ptuj. *Zgodovinski časopis* 4: 127–150.
- Bell, J. 2022. Continuity and Infinitesimals. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/continuity/> (25. februar 2022).
- Berend, N. 2001. *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bernbeck, R., in R. H. McGuire (ur.) 2000. *Ideologies in Archaeology*. Tucson: University of Arizona Press, str. 15–59.
- Bezljaj, F. 1951. Nekaj besed o slovenski mitologiji v zadnjih desetih letih. *Slovenski etnograf* 3–4: 342–353.
- Bezljaj, F. 2003. *Zbrani jezikoslovni spisi* (ur. Metka Furlan). Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Bhabha, H. K. 1994. *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Bilogrič, G. 2014. Hrvatska nacionalna srednjovjekovna arheologija do sredine 20. stoleća: ideje budućnosti sputane vremenom. V: *Zbornik radova s prve medijske znanstvene radionice u Rijeci*, ur. Kosana Jovanović, Suzana Miljan. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci: Rijeka, 207–215.
- Bilogrič, G. 2016. *Etnički identiteti u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj – materijalni i pisani izvori* (doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

- Bitelli, R. 1999. *Claustra Alpium Iuliarum: il confine di Rapallo e fascismo, archeologia come un esempio della continuità*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, ZRS Koper, Pokrajinski muzej Koper, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Bošković, Đ. 1950. Проблем словенског храма у Птују (Problem slovenskog hrama u Ptuj). *Starinar* 1: 39–46.
- Bratož, R. 1981. Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki. *Zgodovinski časopis* 35: 205–221.
- Bratož, R. 1986. Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja. *Zgodovinski časopis* 40: 363–395.
- Bratož, R. (ur.) 2000. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Bratož, R. 2014. *Med Italijo in Ilirikom v pozni antiki: slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Braudel, F. 1991. *Čas sveta I (Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje)*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Brence, A. 1996. Vinarski muzej v Ptuj od ustanovitve leta 1937 do otvoritve 1946. *Etnolog: glasnik Slovenskega etnografskega muzeja* 6/57: 79–91.
- BurgusAhegg:https://de.wikipedia.org/wiki/Burgus_Ahegg#/media/Datei:Burgus5.JPG (11. september 2016).
- Buringh, E., in J. L. V. Zanden 2009. Charting the “Rise of the West” – Manuscripts and Printed Books in Europe, A Long-Term Perspective from the Sixth through Eighteenth Centuries. *The Journal of Economic History* 69/2: 409–445.
- Cajnkari, S. 1955. *Sloven iz Petovije: povest iz 9. stoletja*. Celje: Mohorjeva družba.
- Ciglencečki, M. 1983. Ptuj. *Varstvo spomenikov* XXV: 299–301.
- Ciglencečki, S. 1992. *Pólis Norikón: poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami*. Podsreda: Zavod Spominski park Trebče.
- Ciglencečki, S. 1993. Arheološki sledovi zatona antične Petovione. *Ptujski arheološki zbornik, Ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, str. 505–520.
- Ciglencečki, S. 1999. Results and Problems in the Archaeology of the Late Antiquity in Slovenia. *Arheološki vestnik* 50: 287–309.
- Ciglencečki, S. 2007. Zum Problem spätrömischer militärischer Befestigungen im südlichen Teil von Noricum mediterraneum. *Schild von Steier, Archäologische und numismatische Beiträge aus dem Universalmuseum Joanneum* 20: 317–328.
- Ciglencečki, S. 2020. *Poznoantično obdobje*. URL: http://iza.zrc-sazu.si/ff/Slavko/PA_naselja.html (25. julij 2020).

- Clarke, D. 1968. *Analytical Archaeology*. London: Methuen.
- Collis, J. 2002. *Digging up the past: an introduction to archaeological excavation*. Stroud, Gloucestershire: Sutton.
- Cook, S. A. (ur.) 1939. *Cambridge Ancient History, Vol. 12, The imperial crisis and recovery a.d. 193–324*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coulanges, N. D. F. D. 1888. *La Monarchie franque*. Paris: Hachette.
- Curk, I. 1980–81. Several Novelties from Roman Ptuj. *Archaeologia Iugoslavica* 20–21: 108–115.
- Curk, I. 1995. *Sto zgodb arheoloških spomenikov v Sloveniji*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Curk, J. 1958. Ptujski grad (stavbno-zgodovinska skica). *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 6/2: 57–66.
- Curk, J. 1997. Urbana podoba Ptuja v 14. stoletju. *Zbornik Mestni statut 1376*. Ptuj: Zgodovinski arhiv.
- Curk, J. 1999. O nekaterih nerešenih problemih ptujske topografije. *Kronika* 47: 1–10.
- Curta, F. 2001. *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Curta, F. 2006. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Curta, F. 2021. *Slavs in the Making: History, Linguistics, and Archaeology in Eastern Europe (ca. 500–ca. 700)*. London: Routledge.
- Cusack, C. M. 2011. *The Sacred Tree: Ancient and Medieval Manifestations*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Cuscito, G. 1993. Venezia e l'Istria nell'attività editoriale della Società istriana di archeologia e storia patria. *Acta Histriae* 1: 53–60.
- Danforth, L. M. 1997. *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Darwin, C. 1859. *On the Origin of Species*. London: John Murray.
- Demandt, A., H.-W. Goetz, H. Reimitz, H. Steuer in H. Beck. 2001. Kontinuitätsprobleme. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* XVII: 205–237.
- Demo, Ž. 1994. *Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina*. Ljubljana: Narodni muzej.
- Díaz-Andreu, M. 2014. Nationalism and Archaeology. V: Smith, C. (ur.), *Encyclopedia of Global Archaeology*. New York: Springer, str. 5144–5149.
- Dinklage, K. 1940. Studien zur Frühgeschichte des deutschen Südostens. *Südostforschungen* V/1: 158–199.
- Dinklage, K. 1941. Frühdeutsche Volkskultur der Ostmark im Spiegel der Bodenfund von Untersteiermark und Krain. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 71: 235–259.

- Dinklage, K. 1943. *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seinen Marken*. Ljubljana.
- Djilas, A. 1991. *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Djokić, D. (ur.) 2003. *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London: C. Hurst & Co. Publishers.
- Dopsch, A. 1918–20. *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Großen*. Dunaj.
- Dopsch, A. 1937. *The Economic and Social Foundations of European Civilization*. London.
- Drnovšek, M., in D. Bajt (ur.) 2008. *Slovenska kronika XX. stoletja* (3. izdaja). Ljubljana: Nova revija.
- Dular, J. (ur.) 1999. *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana: Modrijan.
- Dular, J. 2013. *Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi*. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 27. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC.
- Dymond, D. P. 1974. *Archaeology and History – a plea for reconciliation*. London: Thames and Hudson.
- Emeršič, J. 1993. Raziskovalec, zbiralec in ohranjevalec profesor doktor Franz Ferk. *Littera scripta manet = Napisana črka ostane: 200 let knjižničarstva in tiskarstva na Ptuj*. Ptuj: Ljudska in študijska knjižnica, str. 24–50.
- Fasoli, G. 1945. *Le Incursioni Ungare in Europa Nel Secolo X*. Firenze.
- Fazioli, P. K. 2012. From First Reich to Third Reich: German Imperialism and Early Medieval Scholarship in the Southeastern Alpine Region (c. 1919–1945). *Archaeologies* 8/2, str. 116–144.
- Felgenhauer-Schmiedt, S. 1986. Die hochmittelalterliche Burg Möllersdorf. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie Österreichs* 2: 1–45.
- Ferenc, T. 2006–2010. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno* 1–3. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Ferguson, W. K. 1948. *The Renaissance in Historical Thought*. New York.
- Filipec, K. 2017. The End of the Late Antique Fort in Lobar and the Beginning of the Slavic seizing of present-day Northwestern Croatia. *Konstantínove listy* 10/2: 23–34.
- Fowler, D. D. 1987. Uses of the Past: Archaeology in the Service of the State. *American Antiquity* 52: 229–248.
- Fran, A. 1953. Štirje ptujski lokalni zgodovinarji, ki so pripravljali, ustanovili in vodili naš muzej. *Ptujski zbornik: 1893–1953*. Ptuj: Muzejsko društvo Ptuj, str. 8–15.
- Garašanin, M., J. Kovačević. 1950. *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*. Beograd: Prosveta.

- Gaspari, A. 1996. *Rimski mostovi v Sloveniji* (diplomsko delo). Ljubljana.
- Gaspari, A. 2001. Raziskave rimskega mostu na Ptuj. *Ptuj v rimskem cesarstvu*. Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj, str. 51–60.
- Gaspari, A., R. Masaryk in P. Udovič 2005. *Poročilo o zaščitnih arheoloških izkopavanjih na lokaciji Šumi v Ljubljani*. Ljubljana.
- Gaspari, A. 2014. *Prazgodovinska in rimska Emona: vodnik skozi arheološko preteklost predhodnice Ljubljane*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane.
- Gaspari, A., K. Čufar in M. Merela 2021. Wood analyses helped to determine the location and approximate construction period of the Roman bridge over the Drava River in ancient Poetovio (Ptuj, Slovenia). *Les/Wood* 70/2: 71–85.
- Gazin-Schwartz, A. Holtorf in C. J. Holtorf (ur.) 2012. *Archaeology and Folklore*. London: Routledge.
- Geary, P. 2003. *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Geertz, C. 1996. »Z domorodskega zornega kota«: o naravi antropološkega razumevanja. *Časopis za kritiko znanosti* XXIV: 91–105.
- Gibbon, E. 1776. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. London.
- Gießauf, J. 2006. *Barbaren – Monster – Gottesgeißeln: Steppennomaden im europäischen Spiegel der Spätantike und des Mittelalters*. Gradec.
- Gleirscher, P. 2011. Die Karnburg im Kärntner Zolfeld (Vom königlichen Wirtschaftshof zur Residenz des Gewaltboten). *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 119/3–4: 287–310.
- Göckenjan, H. 1972. *Hilfsvölker und Grenzwächter in mittelalterlichen Ungarn*. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Godina Golija, M. 2008. Oblikovanje sodobnega potrošnika: o spremembah v preskrbi in pridelavi živil na Slovenskem. *Etnolog* 18: 95–111.
- Grafenauer, B. 1970. Ptuj v srednjem veku. *Zgodovinski časopis* 24: 157–175.
- Grahornik, M. 2021. *Genealogija rodbine Herberstein s posebnim poudarkom na spodnještajerskih vejah*. Maribor: Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta.
- Greenberg, M. L. 2002. *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika* (prev. Marta Pirnat - Greenberg). Maribor: Aristej.
- Greene, K., in T. Moore 2010. *Archaeology: An Introduction*. London: Routledge.
- Groh, S., in H. Sedlmayer 2005. *Der norisch-römische Kultplatz am Frauenberg (Österreich)*. Montagnac: M. Mergoïl.
- Groh, S., in H. Sedlmayer 2011. *Forschungen im römischen Heiligtum am Burgstall bei St. Margarethen im Lavanttal (Noricum)*. Dunaj: Österreichisches Archäologisches Institut.

- Guidi, A. 1996. Nationalism Without a Nation: the Italian Case. V: Díaz-Andreu, M., Champion, T. (ur.), *Nationalism and Archaeology in Europe*. London: University College of London Press, str. 108–118.
- Gunjača, S. 1956. O srednjovekovnoj arheologiji u Jugoslaviji. *Starohrvatska prosvjeta*, Ser. 3, 5: 181–199.
- Guštin, M. 2017. Ptuj zavzema prvo mesto v staroslovanski arheologiji. *Argo: časopis slovenskih muzejev* 60: 90–99.
- Guštin, M. 2019. The formative period of Slovenian Early Medieval Archaeology. *Archeologia Medievale* XLVI: 17–26.
- Hajdinjak, B., in P. Vidmar 2008. *Gospodje Ptujski: srednjeveški vitezi, graditelji in mecen*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj.
- Hajdinjak, B. 2016. Hitler v Mariboru. *Večer* 72/89, 16. april 2016: 22–25.
- Hare, J. L. 2014. Nazi archaeology abroad: German prehistorians and the international dynamics of collaboration. *Patterns of Prejudice* 48: 1–24.
- Hare, J. L. 2015. *Excavating Nations: Archaeology, Museums, and the German-Danish Borderlands*. Toronto: University of Toronto Press.
- Härke, H. (ur.) 2000. *Archaeology, Ideology and Society: The German Experience*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Härtel, R. 1972–73. Sagittarii und Schützen in den Ostalpenländern. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 112–113: 289–324.
- Haug, H. K. 2012. *Creating a Socialist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question*. London: I. B. Tauris.
- Herrmann, J. 1969. Feldberg, Rethra und das Problem der wilzischen Höhenburgen. *Slavia antiqua* 16: 33–69.
- Herrmann, J. (ur.) 1985. *Die Slawen in Deutschland: Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert (Ein Handbuch)*. Berlin: Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie, Akademie der Wissenschaften der DDR.
- Heske, H. 1987. Karl Haushofer: his role in German politics and in Nazi politics. *Political Geography* 6: 135–144.
- Hitler, A. 1999. *Mein Kampf* (prev. Ralph Manheim). Boston, New York: Houghton Mifflin Company.
- Hofer, N. 2003. Burg Möllesdorf und Veste Rohr, Anmerkungen zu hochmittelalterlichen Niederungsburgen im Wiener Becken. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie Österreichs* 6: 147–157.
- Hofstra, T., L. A. J. R. Houwen in A. A. MacDonald (ur.) 1995. *Pagans and Christians: The Interplay Between Christian Latin and Traditional Germanic Cultures in Early Medieval Europe*. Groningen.

- Horvat, J., M. Lovenjak, A. Dolenc Vičič, M. Lubšina Tušek, M. Tomanič-Jevremov in Z. Šubic, Poetovio: development and topography. V: Šasel Kos, M. (ur.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, str. 153–189.
- Hupchick, D. P. 2002. *The Balkans: From Constantinople to Communism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hutchings, R. M., in J. Dent, 2017. Archaeology and the Late Modern State: Introduction to the Special Issue. *Archaeologies* 13: 1–25.
- Ivaniček, F. 1944. Beiträge zur Anthropologie und Rassengeschichte der Kroaten (Eine Untersuchung an Schülern aus Gau Hum). *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 41/1: 177–192.
- Ivaniček, F. 1951. *Staroslavenska nekropola u Ptuj: rezultati antropoloških istraživanja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Ivešić, T. 2020. Od jugoslovanstva do jugoslovanstva: Komunistična partija Jugoslavije in njen odnos do nacionalnega vprašanja v prvih desetletjih obstoja. *Studia Historica Slovenica* 20/2: 597–622.
- Ivešić, T. 2021. The Yugoslav national idea under socialism: what happens when a soft nation-building project is abandoned? *Nationalities papers* 49/1: 142–161.
- Ivešić, T. 2022. Jugoslovani v povojnih popisih prebivalstva. *Studia Historica Slovenica* 22/3: 767–789.
- Janković, M., Đ. Janković. 1990. *Slovenci u jugoslovenskom Podunavlju*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Janžekovič, I. 2012. *Začetki srednjeveškega Ptuja* (diplomsko delo). Ljubljana.
- Janžekovič, I. 2015. Elginova zbirka: Repatriacija in univerzalni muzeji. *Argo – časopis slovenskih muzejev* 58/2: 36–57.
- Janžekovič, I. 2016a. *Staroslovansko svetišče ali srednjeveški stolp na zahodnem platoju ptujskega gradu* (magistrsko delo). Ljubljana.
- Janžekovič, I. 2016b. A Series of (Un)Fortunate Events: The Elgin Marbles. *The Journal of Art Crime* 16: 55–76.
- Janžekovič, I. 2017a. Mnogo hrupa za nič (1. del): Potek in ozadje odkritja »staroslovanskega svetišča« na ptujskem gradu. *Zgodovinski časopis* 71/1–2: 208–245.
- Janžekovič, I. 2017b. Mnogo hrupa za nič (2. del): Staroslovansko svetišče ali srednjeveški stolp na ptujskem gradu. *Zgodovinski časopis* 71/3–4: 310–348.
- Janžekovič, I. 2018. Mnogo hrupa za mnogo (3. del): Od antične Petovione do srednjeveškega Ptuja. *Zgodovinski časopis* 72/1–2: 22–61.
- Janžekovič, I. 2021a. “To hell with everything”: Post-war nationalism and the “Old Slavic Sanctuary” at Ptuj Castle, Slovenia. *Journal of Anthropological Archaeology* 63: 1–14.
- Janžekovič, I. 2021b. Etnični stereotipi v zgodnjem novejši Evropi: ruska in turška narodna noša. *Zgodovinski časopis* 75: 390–421.

- Janžekovič, I. 2021c. Paul Decker mlajši, *Laconicum Europae speculum* – Lakonsko ogledalo Evrope. *Clotho* 3/1: 207–233.
- Janžekovič, I. 2022. Ethnic ‘stereotypes’ in early modern Europe: Russian and Ottoman national costumes. *History and Anthropology*.
- Jerala, M. 2009. *Poskus rekonstrukcije svetišča Kabirov na Panorami in topografija kultov v Poetovionu* (diplomsko delo). Ljubljana.
- Jevremov, B. 1975. *Staroslovanska nekropola v Turnišču pri Ptuj*. Ptujski zbornik 4: 161–167.
- Jevremov, B., M. Tomanič-Jevremov, S. Ciglencečki 1993. Poznorimsko grobišče na Ptujem gradu. *Arheološki vestnik* 44: 223–233.
- Jones, S. 1997. *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*. London: Routledge.
- Jurkovič, N. 1996. Zapuščina Franca Ferka. *Ptujski zbornik* VI. Ptuj: Zgodovinsko društvo Ptuj, str. 617–627.
- Kamra 2022: <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/anton-smodic/> (19. april 2022).
- Karl, S., in G. Wrolli 2011. *Der Alte Turm im Schloss Seggau zu Leibnitz: Historische Untersuchungen zum ältesten Bauteil der Burgenanlage Leibnitz in der Steiermark*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 55. Dunaj, Berlin.
- Karl, S. 2013. *Turris antiqua in castro Leybentz, Zur frühesten Baugeschichte der Burgenanlage Leibnitz/Seggau im Kontext der spätantiken Ostflanke der Provinz Noricum mediterraneum* (doktorska disertacija). Gradec: Karl-Franzens-Universität Graz.
- Karo, Š. 2003. *Oprema konja v zgodnjem srednjem veku* (magistrsko delo). Ljubljana.
- Kasianov, G. 2022. *Memory Crash. Politics of History in and around Ukraine, 1980s–2010s*. Budapest: Central European University Press.
- Kastelic, J. in B. Škerlj 1950. *Slovanska nekropola na Bledu: arheološko in antropološko poročilo za leto 1948*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Kastelic, J. 1960. *Slovanska nekropola na Bledu: poročilo o izkopavanjih leta 1949 in 1951*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Kastelic, J. 1964–65. Nekaj problemov zgodnesrednjeveške arheologije v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 15–16: 109–124.
- Katičić, R. 2008. *Božanski boj: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Keiling, H. 1988. *Archäologisches Freilichtmuseum Groß Raden*. Schwerin: Museum für Ur- und Frühgeschichte Schwerin.
- Kellner, M. G. 1997. *Die Ungarneinfälle Im Bild Der Quellen Bis 1150: Von Der “Gens Detestanda” Zur “Gens Ad Fidem Christi Conversa”*. München: Ungarisches Institut München.
- Kipfer, B. A. 2000. *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*. New York: Kluwer Academic.
- Klemenc, J., in B. Saria 1936. *Archäologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj*. Beograd, Zagreb: Akademie der Wissenschaften.

- Klemenc, J. 1950. *Ptujski grad v kasni antiki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Klemenc, J. 1967. Starokrščanska svetišča v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 18: 111–135.
- Knific, T. 1991. Blejska arheološka mikroregija (zgodovina raziskav). *Jeklo in ljudje (Jeseniški zbornik)*. Jesenice: Skupščina občine Jesenice, str. 83–95.
- Knific, T. 1993. Hunski sledovi v Sloveniji? *Ptujski arheološki zbornik, Ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj, str. 521–542.
- Knific, T., in M. Tomanič-Jevremov 1996. Prva znamenja velikega preseljevanja ljudstev v Sloveniji. *Ptujski zbornik* 6/1: 369–393.
- Kohl, P. L., in C. Fawcett (ur.) 1995. *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kohl, P. L. 1998. Nationalism and Archaeology: On the Constructions of Nations and the Reconstructions of the Remote Past. *Annual Review of Anthropology* 27: 223–246.
- Kolar, N. 2001. Vojne, vojaštvo in vojske na Ptuj skozi stoletja. *Kronika* 49/3: 223–230.
- Kontler, L. 2005. *Madžarska zgodovina: tisočletje v Srednji Evropi* (prev. Irena Trenc Frelih). Ljubljana: Slovenska matica.
- Korošec, J. 1947a. *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- Korošec, J. 1947b. *Poročilo o izkopavanju na ptujskem gradu leta 1946*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani.
- Korošec, J. 1948. *Slovansko svetišče na ptujskem gradu*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Korošec, J. 1948. Izkopavanje na gradu v Ptuj v letih 1946 in 1947. *Varstvo spomenikov* I–II: 12–13.
- Korošec, J. 1948–49. Odgovor na kritiko Franja Baša o publikaciji »Slovansko svetišče na ptujskem gradu«. *Zgodovinski časopis* 2–3: 213–239.
- Korošec, J. 1950a. *Staroslovansko grobišče na ptujskem gradu*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Korošec, J. 1950b. Arheologija in nekatere njene naloge. *Zgodovinski časopis* 4: 5–22.
- Korošec, J. 1951. Raziskovanje nasipov na Ptujskem gradu leta 1949. *Arheološki vestnik* 2: 207–220.
- Korošec, J. 1951. *Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Korošec, J. 1952a. Djurdje Bošković: Problem slovenskog hrama u Ptuj. *Arheološki vestnik* 3: 157–158.
- Korošec, J. 1952b. *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Korošec, J. 1954. Arheološki sledovi slovanske naselitve na Balkanu. *Zgodovinski časopis* 8: 7–26.

- Korošec, P. 1950. Slovanske najdbe zgodnjega srednjega veka na Panorami v Ptuj. *Arheološka poročila* 3: 7–37.
- Korošec, P. 1975. Prispevek k reševanju problema zgodnesrednjeveškega objekta z nekropolo na ptujskem gradu. *Ptujski zbornik* 4. Maribor: Obzorja, str. 119–140.
- Korošec, P. 1981. Sistematske raziskave na turnirskem prostoru ptujskega gradu v letu 1979. *Arheološki vestnik* 32: 25–42.
- Korošec, P. 1985. *Ungarische elemente aus der Nekropole auf der Burg zu Ptuj*. *Arheološki vestnik* 36: 337–350.
- Korošec, P. 1996. Grob številka 355 z grajske nekropole na Ptuj. *Ptujski zbornik* VI/I. Ptuj: Zgodovinsko društvo Ptuj, str. 405–415.
- Korošec, P. 1997. *Prispevek k izpovednosti velikega moškega zlatega prstana z grajske nekropole v Ptuj*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Korošec, P. 1999. *Nekropola na ptujskem gradu, turnirski prostor*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj.
- Kos, J., Jakopin, F., Faganel, J., Štih, P., Smolik, M. and Dolinar, D. (ur.). 1996. *Zbornik Brižinski spomeniki*. Ljubljana in Trst: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Mladika.
- Kos, M. 1933. K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28: 144–153.
- Kos, M. 1969. Meja proti Ogrski in Hrvaški v štajerskem Podravju. *Poetovio – Ptuj 69–1969*. Zbornik razprav ob tisočletnici. Maribor, str. 83–91.
- Kos, P. 1986. *The monetary circulation in the Southeastern Alpine region: ca. 300 BC–AD 1000*. Ljubljana: Narodni muzej.
- Kos, P. 2000. The Numismatic Evidence for the Period from the 5th to the 10th Centuries in the Area of Modern Slovenia. V: Bratož, R. (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, str. 106–118.
- Kosi, M. 1998. *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.
- Kosi, M. 2009. *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem: primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kosi, M. 2011. Podonavje in severnojadranski prostor v 7. in 8. stol. *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija.
- Krahe, F.-W. 2000. *Burgen des deutschen Mittelalters: Grundriss-Lexikon*. Würzburg: Flechsig.
- Krahe, F.-W. 2002. *Burgen und Wohntürme des deutschen Mittelalters, 1 Burgen*. Stuttgart: Thorbecke Verlag.

- Krenn, M., in A. Krenn-Leeb. 1993. Sachsenhof – ein Beitrag zum derzeitigen Forschungsstand der mittelalterlichen Burganlage. *Archäologie Österreichs* 4/2: 51–60.
- Krumpendorfchronik: <http://krumpendorfchronik.at/persoenlichkeiten/karl-dinklage/> (22. julij 2020).
- Kühtreiber, K., T. Kühtreiber, C. Mochty in M. Weltn 1998. *Wehrbauten und Adelssitze Niederösterreichs, Viertel unter dem Wienerwald* 1. St. Pölten: Niederösterreichisches Institut für Landeskunde.
- Ladstätter, S. 2001. Kontinuität trotz Katastrophe: Zur Spätantike im südlichen Noricum am Beispiel des frühchristlichen Pilgerheiligtums auf dem Hemmaberg. *Epochenwandel? Kunst und Kultur zwischen Antike und Mittelalter*. Mainz, str. 57–66.
- Lamut, B. 1993. Ob stoletnici. *Ptujski arheološki zbornik: ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, str. 11–30.
- Lamut, B. 1997. K začetkom visokosrednjeveškega Ptuja. *Drobci nekega vsakdana*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, str. 89–106.
- Lazar, E. 2014. Zaščitne arheološke raziskave na območju dominikanskega samostana na Ptuj: 2011–2013. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 85: 41–54.
- Lazar, E. 2022. Dominikanski samostan na Ptuj: Nova spoznanja arheoloških raziskav v letih 2011–2013. V: *Arheološki pogledi na srednjeveško urbanost*, ur. Katarina Predovnik, Špela Karo, Maja Bricelj. Monografije CPA 15. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 239–260.
- Lazar, E., in M. Arh 2016. *Poročilo o izvedenem zaščitnem arheološkem izkopavanju na gradu Ptuj: parcela št. 1082/1, k. o. Ptuj*. Ptuj: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za konservatorstvo, Center za preventivno arheologijo.
- Leibniz, G. 1765. *Nouveaux essais sur l'entendement humain*. Pariz.
- Link, F. 2014. *Burgen und Burgenforschung im Nationalsozialismus: Wissenschaft und Weltanschauung 1933–1945*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Link, F. 2015. Castle Studies and the Idea of Europe: Medievalism in German-Speaking Europe between Politics and Scientific Research, 1918–1945. *German Studies Review* 38: 555–572.
- Link, F., in M. W. Hornburg 2016. 'He Who Owns the Trifels, Owns the Reich': National Socialist Medievalism and the Creation of the Volksgemeinschaft in the Palatinate. *Central European History* 46: 208–239.
- Linne, C. 1751. *Philosophia Botanica*. Stockholm; Amsterdam.
- Lorber, Č. 2019. Uvod u proučavanje Arheološkog društva Jugoslavije (1949–1991). *Etnoantropološki problemi* 14/3: 909–936.
- Lorber, Č. 2020. Predhodniki Slovenskega arheološkega društva. *Arheo* 37: 7–24.
- Lorber, Č. 2021. Slovensko arheološko društvo od ustanovitve leta 1971 do leta 1991. *Arheo*: 7–24.

- Lorber, Č. 2022. *Arheološko društvo Jugoslavije in njegov pomen pri razvoju arheološke vede v obdobju od 1949 do 1991* (doktorska disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Lorber, Č., P. Novaković 2020. Internationalisation as a long-term strategic project of the post-war renewal of the Yugoslav archaeology (1950–1971). *Etnoantropološki problemi* 15/3: 689–715.
- Lot, F. 1927. *La Fin du monde antique et le début du Moyen Age*. Pariz.
- Lowenthal, D. 1985. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lowenthal, D. 2015. *The Past is a Foreign Country – Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ložar, R. 1938. Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20: 180–225.
- Ložar, R. 1941. Razvoj in problemi slovenske arheološke vede. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 17: 107–147.
- Lubšina-Tušek, M. 1996. Fotografija izkopavanj mestnega obzidja pri minoritskem samostanu na Ptuj. Arhiv ZVKDS OE Maribor, Izpostava Ptuj.
- Lubšina-Tušek, M. 1999. Ptuj – Grajska ulica – prenova v l. 1999. *Letno poročilo* 1999. Maribor: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, str. 270–280.
- Lubšina-Tušek, M. 2008. Rimski vodovod Fram – Ptuj: Kungota pri Ptuj: parc. št. 657/15, k.o. Gerečja vas. *Varstvo spomenikov*, Poročila 44: 127.
- Lubšina-Tušek, M. 2011. Ptuj – arheološko najdišče Levi Breg (Štuki - Marof). *Varstvo spomenikov* 46 (Poročila): 306–310.
- Lubšina-Tušek, M., in M. Erič 2012. Zaščitne raziskave poznosrednjeveškega in novoveškega mostišča na Ptuj. V: Gaspari, A., in M. Erič (ur.), *Potopljena preteklost, Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji*. Ljubljana: Didakta, str. 355–362.
- Lukanc, M. 2017. Vzpon komunistov na oblast: primerjava Poljske in Jugoslavije. *Prispevki za novejšo zgodovino* 57/1: 148–165.
- Lukanc, M. 2019. Poljski odgovor na početak jugoslovenskog sukoba sa Informbiroom. V: M. Pavlović, A. Zaćmiński, N. Stambolija in N. Stambolija (ur.), *Jugoslavija i Poljska: odnosi u XX veku, Jugoslavija i Poljska: odnosi u XX veku*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Institut za istoriju i međunarodne odnose, 175–186.
- Lukanc, M. 2022. U potrazi za legitimitetom: strategije legitimacije jugoslovenske i poljske komunističke vlasti (1944–1948). V: B.B. Dimitrijević, A. Zaćmiński in N. Stambolija (ur.), *Jugoslavija i Poljska: veze i međusobni odnosi u XX veku*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Istorijski fakultet Univerziteta Kazimira Velikog, 229–240.

- Lutz, C. E. 1970. Letaldus, A Wit of the Tenth Century. *Viator, Medieval and Renaissance Studies* 1: 97–106.
- MacGregor, N. 2010. *A History of the World in 100 Objects*. London: Allen Lane.
- Magdič, A. 2017. New Archaeological Research into the Middle Ages in the Slovenian Regions of Pomurje and Podravje: The Issue of Settlement Continuity and the Development of Agrarian Communities. V: Sekelj Ivančan, T., et al. (ur.), *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, ZIA 6, str. 441–458.
- Maner, B. 2018. *Germany's Ancient Pasts: Archaeology and Historical Interpretation since 1700*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mano-Zisi, Đ., M. Garašanin, M. Čorović-Ljubinković. 1950. *Etnogeneza Južnih Slovena u ranom srednjem veku prema materijalnoj kulturi*. Beograd: Umetnički muzej u Beogradu.
- Marić, R. 1951. Josip Korošec, Slovensko svetišče na Ptujskem gradu. Dela 6 Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, Razred za zgodovinske in zemljepisne vede, za filozofijo in filologijo, Ljubljana 1948, стр. 48, 32 слике, 18 скица и планова. *Živa Antika* 1/2: 302–304.
- Martin, M. 1979. Die spätrömisch-frühmittelalterliche Besiedlung am Hochrhein und im schweizerischen Jura und Mittelland. *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter*. Sigmaringen, str. 411–446.
- Martini, A. 2022. The Re-emergence of Fascism and Its Impact on European Democracies in the Immediate Postwar Period. *Journal of Contemporary History*: <https://doi.org/10.1177/00220094221141665>.
- Marx, K., in F. Engels 1848. *Manifest der kommunistischen Partei*. London.
- Matičetov, M. 1993a. Ob nekem skritem, založenem rokopisu: France Bezljaj in »slovensko svetišče« na ptujskem gradu. *Delo*, 28. oktober 1993: 14.
- Matičetov, M. 1993b. In memoriam – Dr. France Bezljaj (1910–1993): Francetu Bezljaju v opombo. *Traditiones* 22: 147–150.
- Mavrič-Žižek, I. 2016. *Ptujski Nemci od konca 19. stoletja do leta 1945* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Medveščak, P. 2015. *Iz nevidne strani neba: razkrite skrivnosti staroverstva*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Merriman, N. 1991. *Beyond the Glass Case: The Past, the Heritage, and the Public in Britain*. Leicester: Leicester University Press.
- Mikl-Curk, I. 1969. Zgodovina arheološkega raziskovanja v Ptuj. *Poetovio – Ptuj (69–1969): Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici*. Maribor: Založba Obzorja Maribor, str. 7–15.
- Mikl-Curk, I. 1975. Ptuj. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, str. 322–325.
- Milavec, T. 2009. A Review of Research into the Early Middle Ages in Slovenia. *Arheološki vestnik* 60: 249–270.

- Milavec, T., in Z. Modrijan. 2011. *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu: Najdbe*. Ljubljana.
- Milojčić, V. 1979. Zusammenfassung: Germania I und Maxima Sequanorum. *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter*. Sigmaringen, str. 489–495.
- Milosavljević, M. 2017. Becoming Yugoslavs: Ethnogenesis of the South Slavs as Archaeological Construction? V: *Der Donauraum: Remembrance Culture and Common Histories in the Danube Region* 1-2/2014, ur. Florian Bieber. Dunaj: Institut für der Donauraum und Mitteleuropa, 23–40.
- Milosavljević, M. 2020. *Osvit arheologije: Geneza kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji Srbije*. Beograd: Dosije.
- Milosavljević, M. 2022. Od etničkog determinizma do epistemičnega optimizma: kritična istorija nedavne prošlosti srpske arheologije. *Etnoantropološki problemi* 17 (3): 1035–1060.
- Mirnik Prezelj, I. 1998. Slovenska zgodnj srednjeveška arheologija med preteklostjo in sedanostjo – pogled z »Zahoda«. *Arheološki vestnik* 49: 361–381.
- Mirnik Prezelj, I. 2002. Sodobna sociologija o problemih etničnosti, narodov (nacionalizmov) in današnja arheologija. *Arheološki vestnik* 53: 385–401.
- Mlinar, J. 2019. Balduin Saria (1893–1974): 'ein deutschsprachiger Sohn der Untersteiermark'. V: K. Hruza (ur.), *Österreichische Historiker: Lebensläufe und Karrieren 1900–1945*. Dunaj, Weimar, Köln: Böhlau, 379–403.
- Mlinarič, J. 1989. Zgodovina samostana od ustanovitve do 1800. *Minoritski samostan na Ptuj, 1239–1989* (ur. J. Mlinarič, M. Vogrin). Celje: Mohorjeva družba, str. 47–148.
- Mlinarič, J. 1995. *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Dolenjska založba.
- Mommsen, T. 1942. Petrarch's Conception of the 'Dark Ages'. *Speculum* 17/2: 226–242.
- Movrin, D. 2014. Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni. *Zgodovinski časopis* 68: 432–477.
- Muhić, M., in A. Takovski. 2014. Redefining National Identity in Macedonia. Analyzing Competing Origins Myths and Interpretations through Hegemonic Representations. *Etnološka tribina* 44: 138–152.
- Myres, J. N. L. 1938. Verulamium. *Antiquity* 12/45: 16–25.
- Nečak, D. (ur.). 1998. *»Nemci« na Slovenskem 1941–1945*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Novaković, P. 1999. O fašizmu in arheologiji na Primorskem in v Istri. *Annales. Ser. hist. sociol.* 9: 491–502.
- Novaković, P. 2000. O nacionalizmu v arheološki teoriji in praksi. *Časopis za kritiko znanosti* 28/200–201: 79–109.

- Novaković, P. 2007a. Use of Past, Ancestors and Historical Myths in the Yugoslav Wars in 1990s. V: Magnani, S., in C. Marcaccini (ur.), *Le identità difficili: archeologia, potere, propaganda nei Balcani*. Firenze: Volo, str. 47–64.
- Novaković, P. 2007b. The Present Makes the Past: Use of Archaeology and Changing National Identities in Former Yugoslavia. V: Rieckoff, S., in U. Sommer (ur.), *Auf der Suche nach Identitäten: Volk – Stam – Kultur – Ethnos*. Oxford: Archaeopress, str. 181–192.
- Novaković, P. 2009. Oddelek za arheologijo. *Zbornik Filozofske fakultete 1919–2009*, str. 44–69.
- Novaković, P. 2011. Archaeology in the new countries of Southeastern Europe: A historical perspective. V: Lozny, L. (ur.), *Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past*. New York, NY: Springer, str. 339–461.
- Novaković, P. 2012. The “German School” and its influence on the national archaeologies of the Western Balkans. *Scripta in honorem Bojan Djurić*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, str. 51–71.
- Novaković, P. 2015. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet.
- Novaković, P. 2021. *The History of Archaeology in the Western Balkans*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Ohlenroth, L. 1948. Römischer Straßenburgus bei Dreieiligen Gem. Heimenkirch, Ldkr. Lindau i. B. (Grabungsbericht). *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 17: 36–44.
- Orwell, G. 1949. *Nineteen Eighty-Four: A Novel*. London: Secker & Warburg.
- Pahič, S. 1962. Arheološki spomeniki v Slovenskih goricah. Bras, L., et al. (ur.), *Ptujski zbornik* II. Celje, str. 187–201.
- Pahič, S. 1975. Turnišče pri Ptuj. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, str. 325.
- Pahič, S. 1996. Uničujoča Drava. V: Terbec, B. (gl. ur.), *Ptujski zbornik* VI/I. Ptuj: Zgodovinsko društvo Ptuj, str. 131–155.
- Palavestra, A. 1994. Balkanology, Archaeology and Long-term History. *Balkanica* XXV (1): 83–98.
- Palavestra, A. 2005. Dobrosusedsko nemešanje. Srpska arheologija i etnologija. V: *Etnologija i antropologija: stanje i perspektive*, Zbornik Etnografskog instituta SANU 21, ur. Ljiljana Gavrilović. Beograd: Etnografski institut, 87–94.
- Palavestra, A. 2011. U službi kontinuiteta. Etno-arheologija u Srbiji. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 579–594.
- Periša, D. 2017. Franjevac Krunoslav Misilo i arheologija. *Arheološki radovi i rasprave* 18: 237–255.
- Periša, D. 2021. Josip Korošec (osebno pojasnilo).

- Pertassek, R. 1992. *Pettau: die älteste steirische Stadt: Geschichte, Handel und Wandel einer 2000-jährigen Siedlung und ihrer Umgebung*. Gradec: Edition Strahalm.
- Piganiol, A. 1964. *Vè siècle, le sac de Rome*. Pariz.
- Piper, O. 1994. *Burgenkunde: Bauwesen und Geschichte der Burgen (Neue, Verbesserte und Erweiterte Auflage)*. Augsburg: Weltbild Verlag.
- Pirenne, H. 1922. Mahomet et Charlomagne. *Revue belge de philologie et d'histoire* 1: 77–86.
- Pirenne, H. 1937. *Mahomet et Charlomagne*. Pariz.
- Pirjevec, J. 2021. *Spomini*, dokumentarna serija. Ljubljana: RTV SLO.
- Pittoni, R. 1943. *Der frühmittelalterliche Gräberfund von Köttlach, Landkreis Gloggnitz*. Brünn, München, Dunaj: Niederdonau.
- Pleterski, A. 1997. *Inštitut za arheologijo – polstoletnik*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Pleterski, A. 1999. Razcvet Ptuja na ruševinah Petovione. *Zakladi tisoletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana: Založba Modrijan, str. 402–405.
- Pleterski, A. 2001. Staroslovansko obdobje na vzhodnoalpskem ozemlju: zgodovina raziskav do prve svetovne vojne. *Arheo* 21: 73–77.
- Pleterski, A. 2002. Dinklage, Karl. *Enciklopedija Slovenije* 16, Dodatek A–Ž, str. 41.
- Pleterski, A. 2008. O Making of the Slavs изнутри. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 2/4: 33–36.
- Pleterski, A. 2011. Wie auf der Erde, so im Himmel – himmlischer Hof bei den Slawen. *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*. Studien zur Archäologie Europas 14. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, str. 125–132.
- Pleterski, A. 2013. Etnogeneza Slavena – metode i proces. *Starohrvatska prosvjeta* 3/40: 7–32.
- Pleterski, A. 2013. *The invisible Slavs: Župa Bled in the prehistoric Early Middle Ages*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC.
- Pohl, W. 1988. *Die Awaren: ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München: Beck.
- Pohl, W. 2000. Die Awaren und ihre Beziehungen zu den Slawen. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze* 1, str. 341–354.
- Poláček, L. 2000. Mikulčice. V: Wieczorek, A., in H.-M. Hinz (ur.), *Europas Mitte um 1000*. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie 1. Stuttgart, str. 317–322.
- Pollak, F. 1907. Mala izvestja: prazgodovinske najdbe v ptujski okolici. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 4/4: 226–229.
- Poulton, H. 1995. *Who are the Macedonians?* London: C. Hurst & Co. Publishers.
- Predovnik, K. 2012. A Brave New World? Building Castles, Changing and Inventing Traditions. *Atti della Academia Roveretana degli agiati* 262, ser. IX, vol. II, str. 63–106.

- Preer, J. 1994. Censorship. *Encyclopedia of Library History*. New York, London: Garland Publishing, Inc., str. 117–123.
- Prochaska, S.-U. 1995. Die mittelalterliche Wasserburg von Leithaprodersdorf (Pol. Bez. Eisenstadt, Burgenland). *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 11: 5–92.
- Promitzer, C. 2001. Niko Zupanič in vprašanje jugoslovanstva: med politiko in antropologijo. *Prispevki za novejšo zgodovino* 41: 7–29.
- Raczkowski, W. 2011. The 'German School of Archaeology' in its Central European Context: Sinful Thoughts. V: *A History of Central European Archaeology: Theory, Methods, and Politics*, ur. Alexander Gramsch in Ulrike Sommer. Budapest: Archaeolingua, 197–214.
- Raisp, F. 1858. *Pettau: Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung – topografisch-historisch geschildert*. Gradec.
- Ramet, S. P. 2006. *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Ramovš, F. 1919. Poetovio – Ptuj – Pettau. *Ljubljanski zvon* 39/6: 379–381.
- Ramovš, F. 1936. *Kratka zgodovina slovenskega jezika*. Ljubljana: Akademsko založba.
- Ranke, L. 1882. *Weltgeschichte*. Berlin.
- Remy, A. F. J. Saxo Grammaticus. *Catholic Encyclopedia* 13.
- Renfrew, B. (ur.) 2005. *Archaeology: The Key Concepts*. London, New York.
- Reuter, T. 2008. Introduction: Reading the Tenth Century. *The New Cambridge Medieval History* III (c. 900–c. 1024). Cambridge: Cambridge University Press, str. 1–25.
- Ritonja, M. 2008. *Štuki – Marof* (diplomsko delo). Ljubljana.
- Ruchhöft, F. 2016. *Die Burg am Kap Arkona: Götter, Macht und Mythos* (2. izdaja). Putgarten: Abteilung Landesarchäologie im Landesamt für Kultur und Denkmalpflege.
- Sagadin, M. 2001. Staroslovansko grobišče na Malem gradu v Kamniku. *Arheološki vestnik* 52: 359–375.
- Saria, B. 1941. *Pettau: Ein Führer durch die Stadt und deren Geschichte*. Ptuj: W. Blanke.
- Saria, B. 1942. Stand und Aufgaben der Vor- und Frühgeschichtsforschung in Oberkrain. *Carinthia* 132 (Festschrift für Rudolf Egger): 91–104.
- Saria, B. 1943. *Pettau: Ein Führer durch die Stadt und deren Geschichte* (2. verbesserte Auflage). Ptuj: W. Blanke.
- Saria, B. 1950. Ein neues altslawisches Heiligtum? *Carinthia* I/1–2: 384–89.
- Saria, B. 1951. J. Korošec, Report on archaeological excavations on the castle hill of Ptuj in 1946. *Anzeiger für die Altertumswissenschaft* IV/4: 224–225.
- Saria, B. 1953. Die neuen jugoslawischen Ausgrabungen am Schloßberg zu Pettau. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* Jahrgang 44: 174–178.

- Saria, B. 1964. *Festschrift für Balduin Saria zum 70. Geburtstag*. München: R. Oldenbourg.
- Saria, B. 1965. *Pettau*. Gradec: Historische Verein für Steiermark.
- Scherrer, P. 1992. *Grabbau, Wohnbau, Turmburg, Praetorium: angeblich römische Sakralbauten und behauptete heidnischchristliche Kultkontinuitäten in Noricum*. Dunaj: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Schicht, P. 2010. *Bollwerke Gottes. Der Burgenbau der Erzbischöfe von Salzburg*. Dunaj: Phoibos.
- Schmid, W. 1908. Altslowenische Gräber Krains. *Carniola* 1: 17–44.
- Schmid, W. 1943. Die Fortschritte der vorgeschichtlichen Forschung in Südsteiermark zwischen den beiden Weltkriegen. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 36: 134–169.
- Schuchhardt, C. 1926. *Arkona, Rethra, Vineta: Ortsuntersuchungen und Ausgrabungen*. Berlin.
- Schuldt, E. 1987. *Der eintausendjährige Tempelort Gross Raden: seine Erforschung, wie es dazu kam und was aus ihm werden soll (Bericht des Ausgräbers)*. Schwerin: Museum für Ur- und Frühgeschichte.
- Shennan, S. J. 1989. Introduction: Archaeological Approaches to Cultural Identity. V: Shennan, S. (ur.), *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. London: Unwin Hyman, str. 1–32.
- Shirer, W. L. 1990. *Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*. Simon & Schuster.
- Shnirelman, V. 2014. Nationalism and Archaeology: Overview. V: Smith, C. (ur.), *Encyclopedia of Global Archaeology*. New York: Springer, str. 5149–5161.
- Shoup, P. 1968. *Communism and the Yugoslav National Question*. New York: Columbia University Press.
- Sklenář, K. 1983. *Archaeology in Central Europe: The First 500 Years*. Leicester: Leicester University Press.
- Skok, P. 1921–22. Oglej i Celje. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* III: 24–32.
- Skrabar, V. 1904. Römische Funde aus Pettau. *Mitteilungen der K. K. Zentralkommission* III/4: 303–316.
- Skrabar, V. 1910. *Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf Schloss Oberpettau*. Gradec: Historischen Verein für Steiermark.
- Skrabar, V. 1912. Frühmittelalterliche Gräberfunde in Unterhaidin bei Pettau. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 42: 335–339.
- Slapšak, B. 1993. Archaeology and the Contemporary Myths of the Past. *Journal of European Archaeology* 1: 191–195.

- Slapšak, B., in P. Novaković 1996. Is there National Archaeology without Nationalism? Archaeological Tradition in Slovenia. V: Díaz-Andreu, M., in T. Champion (ur.), *Nationalism and Archaeology in Europe*. London: University College of London Press, str. 256–293.
- Slavec Gradišnik, I. (ur.) 2005. *Pretrgane korenine: sledi življenja in dela Rajka Ložarja*. Ljubljana: Opera ethnologica Slovenica.
- Šlupecki, L. P. 1994. *Slavonic Pagan Sanctuaries*. Varšava: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.
- Šlupecki, L. P. 2013. *Slavic Religion: The Handbook of Religions in Ancient Europe*. London: Routledge.
- Snoj, M. 2009. *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC.
- Snoj, M. 2022. France Bezlaj: <https://www.sazu.si/clani/france-bezlaj> (20. april 2022).
- Soproni, S. 1985. Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. *München Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 38.
- Staab, F. 2002. Kontinuität. *Lexikon des Mittelalters* V (Hiera-Mittel): 1417–1418.
- Stele, F. 1947. Minoritska cerkev v Ptuj. *Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1947*. Celje: Družba sv. Mohorja, 106–108.
- Stele, F. 2020. Ejnar Dyggve. *Nekrolog iz Letopisa SAZU 1961*: <https://www.sazu.si/clani/ejnar-dyggve> (23. julij 2020).
- Stopar, I. 1988. *Karolinška arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana.
- Stopar, I. 1990. *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 1, Območje Maribora in Ptuja*. Ljubljana: Partizanska knjiga, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Stritar, A. 1990. *Krajina, krajinski sistemi; raba in varstvo tal v Sloveniji*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Strmčnik-Gulič, M. 1991. *Villa rustica in staroslovansko grobišče Radvanje*. Maribor: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine.
- Šalamun, T. 2004. *Z Arhilohom po Kikladih*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Šalkovský, P. 2001. *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej Akadémie vied.
- Šašel, J. 1961. K zgodovini Ptujskega gradu v arheoloških obdobjih in nekaj novih najdb na zahodnem vznožju. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 9/2: 120–128.
- Šašel, J. 1975. Rimske ceste v Sloveniji. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, str. 74–99.
- Šašel, J. 1975. Donačka gora. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, str. 288.
- Šašel-Kos, M. 1994. Romulovo poslanstvo pri Atilu (Ena zadnjih omemb Petovione v antični literaturi). *Zgodovinski časopis* 48/3: 285–295.

- Šašel-Kos, M. 1996. The Defensive Policy of Valentinian I. in Pannonia – A Reminiscence of Marcu Aurelius? V: *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit = Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi*. Ljubljana: Narodni muzej, str. 145–175.
- Šlosar, A. 2009. *Radvanje: villa rustica in zgodneslovansko grobišče* (diplomsko delo). Ljubljana.
- Šteiner, M. 2018. Prva 'petletka' ptujskega muzeja. *Ptuj v 20. stoletju: zbornik ob 125-letnici ptujskega muzeja*: 297–319.
- Štih, P. 1983. Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja. *Zgodovinski časopis* 37/3: 171–201.
- Štih, P. 1993. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* po Kosovi izdaji iz leta 1936. *Zgodovinski časopis* 47/3: 385–396.
- Štih, P. 1996. Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji. *Zgodovinski časopis* 50: 535–544.
- Štih, P. 2006. Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine. V: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja ZZDS (Zbirka ZČ 32)*. Ljubljana: Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, 25–47.
- Štih, P., V. Simoniti 2009. *Na stičišču svetov: slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.
- Štih, P. 2010. Migracije in oblikovanje kompleksnega kulturnega prostora med vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom v srednjem veku. V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 59–77.
- Štih, P. 2014. Salzburg na spodnještajerski Dravi in Savi v srednjem veku. *Varia*. Ljubljana: SAZU, str. 175–205.
- Štular, B. 2009. *Mali grad: visokosrednjeveški grad v Kamniku*. Opera Instituti archaeologici Sloveniae 15. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC.
- Štular, B., in M. Belak (ur.) 2012. *Grobišče Župna cerkev v Kranju: dokumentacija o izkopavanjih v letu 1953*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC.
- Šuligoj, L. 2001. Leto 1941 na Ptuj. *Kronika* 49: 113–122.
- Tomanič-Jevremov, M. 1974. Ptuj. *Varstvo spomenikov* XVII–XIX/1: 165.
- Tomanič-Jevremov, M. 1998. Arheološka sondiranja v cerkvi sv. Jurija na Ptuj. V: Krajnc, S. (ur.), *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«*. Ptuj, str. 68–83.
- Tomičič, Ž. 1993. Prilog istraživanju kronologije bjelobrdskega segmenta srednjovekovnog groblja Ptuj-Grad. *Ptujski arheološki zbornik: ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, str. 543–579.

- Tummuscheit, A. 2006. Pre-Christian cult at Arkona, A short summary of the archaeological evidence. *Old Norse religion in long-term perspectives: Origins, changes, and interactions (An international conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004)*. Lund, str. 234–237.
- Tummuscheit, A. 2009. Der Herd aller Irrtümer – Die Tempelburg Arkona an der Nordspitze Rügens. *Archäologische Entdeckungen in Mecklenburg-Vorpommern*: 157–158.
- Tušek, I. 1981. Zaščitno izkopavanje na turnirskem prostoru na ptujskem gradu v letu 1978. *Arheološki vestnik* 32: 13–24.
- Tušek, I. 1982. Ptuj. *Varstvo spomenikov* XXIV: 194.
- Tušek, I. 1990. Ptujski grad. *Varstvo spomenikov* 32: 195–196.
- Uredništvo 1948–49. Problem slovanskega svetišča na ptujskem gradu. *Zgodovinski časopis* 2–3: 206.
- Vangeli, Anastas (2011): Nation-building ancient Macedonian style: the origins and the effects of the so-called antiquization in Macedonia. *Nationalities Papers* 39: 13–32.
- Varga, L. 1932. *Das Schlagwort vom "finsternen Mittelalter"*. Rohrer.
- Veršnik, N. 2022. Srednjeveške in novoveške keramične najdbe iz Dominikanskega samostana na Ptuj. V: *Arheološki pogledi na srednjeveško urbanost*, ur. Katarina Predovnik, Špela Karo, Maja Bricelj. Monografije CPA 15. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 261–307.
- Vinski, Z. 1971. Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5/1: 47–71.
- Vnuk, B. 2006. Gradbena zgodovina. *Muzejske zbirke v ptujskem gradu*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, str. 17–35.
- Vnuk, B. 2009. Gradbeni posegi na ptujskem gradu v času rodbine Leslie. *Rodbina Leslie – Iz kraljestva Stuartov v Habsburško cesarstvo*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj–Ormož, str. 49–67.
- Vnuk, B. 2014. Nove najdbe in spoznanja o gradbeni in umetnostni podobi nekdanjega ptujskega dominikanskega samostana. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 85: 55–105.
- Vnuk, B. 2017. Slike lesenih zidnih vezi na ptujskem gradu, osrednje poslopje, drugo nadstropje, severni trakt (dokumentacija). Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj–Ormož.
- Vomer-Gojkovič, M., in N. Kolar 1993. *Archaeologia Poetovionensis: Stara in nova arheološka spoznanja*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj.
- Wedekind, M. 2007. The Sword of Science: German Scholars and National Socialist Annexation Policy in Slovenia and Northern Italy. *German Scholars and Ethnic Cleansing, 1919–1945*, str. 110–138.
- Wedekind, M. 2019. *Die Besetzung der Vergangenheit: Archäologie, Frühgeschichte und NS-Herrschaftslegitimation im Alpen-Adria-Raum (1939–1945)*. Innsbruck: Studien.

- Weindling, P. 2011. Racial expertise and German eugenic strategies for Southeastern Europe. *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. Budimpešta: Central European University Press, str. 27–54.
- Wheeler, E. M., in T. Wheeler 1936. *Verulamium: A Belgic and Two Roman Cities*. London: Society of Antiquaries.
- Wheeler, R. E. M. 1938. Mr Myres on Verulamium. *Antiquity* 12/46: 210–217.
- Williams, H. in P. Clarke (ur.). 2020. *Digging into the Dark Dark Ages: Early Medieval Public Archaeologies*. Oxford: Archaeopress.
- Wolff, H. 2000. Die Frage der Besiedlung des heutigen Slowenien in Lichte des Anonymus von Ravenna. V: Bratož, R. (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, SAZU, str. 97–106.
- Wright, G. R. H. 2005. *Ancient Building Technology*. Leiden: Brill.
- Yasamee, F. A. K. 1995. Nationality in the Balkans: The case of the Macedonians. V: *Balkans: A Mirror of the New World Order*. Istanbul: EREN, str. 121–132.
- Yeomans, R. 2007. Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia. V: *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe 1900–1940*, ur. Marius Turda et al. Budimpešta: Central European University Press, 83–122.
- Zahodni stolp: http://www.gradovi.net/grad/ptuj_grad (24. julij 2020).
- Zeune, J. 1996. *Burgen – Symbole der Macht: Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*. Regensburg: F. Pustet.
- Zimmerman, H. 1971. *Das dunkle Jahrhundert: Ein historisches Porträt*. Gradec: Styria.
- Žižek, I. 2012. Muzejsko društvo in arheologija od 1893 do 1945. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 40/3: 148–151.
- Županič, N. 2006. *Niko Županič: izbrana dela iz historične etnologije in antropologije: ob 130. obletnici avtorjevega rojstva*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

Imensko kazalo

A

Abramič, Mihovil 14, 35, 65, 75
Ajlec, Kornelija 33, 147

B

Bačič, Boris 37–41, 49–51, 53, 56
Baier, Rudolf 82
Bartulin, Nevenko 44
Baš, Angelos 47, 49, 61, 64
Baš, Franjo 49, 53, 56–57, 60–65,
73–77, 83, 86–95, 99–100, 108–112,
121, 130, 141, 144, 149, 151
Berce, Rudolf 10, 13, 31, 37–45, 49–51,
53–54, 56–59, 64–65
Berend, Nora 135, 148
Bezljaj, France 74–75
Bošković, Đurđe 68, 75, 88, 92, 94–95,
99–100
Bratož, Rajko 120, 123–124
Brence, Andrej 26

C

Ciglencečki, Slavko 71, 105–106, 116,
124–126
Clarke, David 7–8
Curk, Iva 9, 122,
Curk, Jože 110, 119, 121–122,

D

Díaz-Andreu, Margarita 7
Dinklage, Karl 19–22, 24, 36, 48–49,
143, 145
Dopsch, Alfred 117
Dular, Janez 32, 39, 71, 89, 106, 120, 144

E

Emeršič, Jakob 14

F

Fazioli, Patrick K. 8, 19
Ferenc, Tone 18
Fran, Alič 15

G

Gaspari, Andrej 101, 122, 125, 127, 147
Gießauf, Johannes 133–134
Gleirscher, Paul 109
Godina Golija, Maja 33
Grafenauer, Bogo 74, 122–123, 131–
132, 145
Grahornik, Matjaž 25
Groh, Stefan 105
Guštin, Mitja 14–15, 20–21, 24, 27, 55,
147

H

Hajdinjak, Boris 17–18, 136–137, 147
Hare, J. Laurence 19
Hitler, Adolf 17–19, 24–25, 63, 141, 151
Horvat, Jana 14, 118, 122, 125, 127

I

Ivaniček, Franjo 28–29, 33, 35–36,
38–39, 41, 43–46, 129, 143

J

Jerala, Maja 105
Jevremov, Blagoj 70–71, 106, 129
Jurkovič, Nada 14

K

- Karl, Stephan 90, 111–113, 129
Karo, Špela 134
Kastelic, Jože 14, 26, 28–29, 35–36, 39,
41, 45–46, 48, 49, 51, 53, 56–67,
60–61, 63, 65–66, 74, 143
Katičič, Radoslav 96
Klemenc, Josip 103–105, 112, 121–122,
126
Korošec, Josip 9–11, 15–16, 23, 26–30,
32–33, 35–37, 39–42, 46–53, 55–61,
64–68, 73–77, 82–83, 85–92, 94–96,
98–100, 102–103, 112–113, 128,
130, 141–145, 147, 149, 151
Korošec, Paola 16, 27, 37, 50–51, 63,
66, 69–71, 88, 91, 99, 106, 110, 112,
126, 128, 130, 135, 143–144
Kos, Milko 35, 47–49, 53, 110, 129,
135, 137–138
Kos, Peter 107, 125
Kosi, Miha 115, 122–123, 130–132,
135
Krahe, Friedrich-Wilhelm 102, 107,
109
Krenn, Martin 102, 148
Kühtreiber, Karin 102
Kühtreiber, Thomas 102, 148

L

- Lamut, Brane 15, 129, 136
Lazar, Evgen 92, 112, 127, 130, 133,
136, 147
Link, Fabian 19
Lorber, Črtomir 7
Ložar, Rajko 21, 141
Lubšina-Tušek, Marija 14, 95–96, 101,
118, 121–122, 125, 127–128, 138–
139, 147

M

- Magdič, Andrej 135, 147
Matičetoj, Milko 74
Mavrič-Žižek, Irena 23
Medveščak, Pavel 128
Mikl-Curk, Iva 14, 122
Milavec, Tina 15, 116, 134, 147
Mirnik Prezelj, Irena 7, 116
Mlinarič, Jože 131
Mommensen, Theodor 116
Movrin, David 67, 148

N

- Novaković, Predrag 7, 22, 26, 28, 35,
49, 147

O

- Orwell, George 7

P

- Pahič, Stanko 121, 129, 138
Periša, Darko 141
Piper, Otto 107
Pittioni, Richard 21
Pleterski, Andrej 10, 15, 19, 22, 42,
47–48, 96–98, 126, 134, 147
Pohl, Walter 126
Pollak, Fran 16, 90, 129
Predovnik, Katarina Katja 95, 103, 109,
136, 147

R

- Raisp, Ferdinand 14
Ramovš, Fran 47, 53, 56, 59–60, 74,
123
Ritonja, Maja 95, 127–128
Ruchhöft, Fred 80, 82–85, 145, 148

S

Sagadin, Milan 91
 Saria, Balduin 14, 21–24, 63, 88, 92, 95,
 100, 121–123
 Schicht, Patrick 109
 Schmid, Walter 14, 20, 63
 Schuchhardt, Carl 77, 80, 82–85, 143
 Sklenář, Karel 7, 145
 Skok, Petar 123
 Skrabar, Viktor 14–17, 22, 24, 29–30,
 32, 90, 99, 106, 126
 Slapšak, Božidar 7
 Ślupecki, Leszek P. 86, 95 143
 Smodič, Anton 25–27, 29–33, 35–36,
 41, 43, 45, 51, 56, 60, 62–63, 90, 141
 Snoj, Marko 74, 123, 135, 147
 Stalin 24
 Stare, France 46, 51, 55
 Stele, France 48–49, 53, 56, 59–61, 65,
 74, 131
 Stopar, Ivan 108–109
 Strmčnik-Gulič, Mira 90

Š

Šašel, Jaroslav 104–105, 123, 125
 Šašel-Kos, Marjeta 124, 126
 Štih, Peter 122, 126, 129–135, 145, 147
 Štular, Benjamin 50, 91

T

Tito, Josip Broz 25, 146
 Tomanič-Jevremov, Marjana 14, 70–71,
 106, 118, 122, 125, 127, 130
 Tummuscheit, Astrid 83, 148
 Tušek, Ivan 70–71

V

Vnuk, Branko 97, 109, 127 130, 136–
 137, 147

W

Wedekind, Michael 19, 22
 Wheeler, Mortimer 101
 Wheeler, Tessa 101

Z

Zeune, Joachim 107

Ž

Žižek, Ivan 23, 147

